UUSAEG

II OSA

1830 1840 1850 1860 1870

ROMANTISM REAALIM

KLASSITSISM

1825 ★ 1. raudteeliin

1834 ★ elektrimootor

1835 ★ revolver

1837 ★ telegraaf

1839 ★ fotograafia

1846 ★ eetrinarkoos

1850 ★ allveepaat

1859 ★ Darwini „Liikide tekkimine"

1869 ★ keemiliste elementide perioodilisuse seadus

INGLISMAA

32 37 67

1. parlamendireform — *Tšartistlik liikumine* — *2. parlamendireform*

VICTORIA

B

LIBERAALNE PERIOOD

PRANTSUSMAA

24 30 48 52 70 71

Juulirevolutsioon — *PRANTS-PREUSI SÕDA* — *Pariisi ka*

CHARLES X. — LOUIS PHILIPPE (*Juulimonarhia*) — *II VABA-RIIK* — NAPOLEON III

SAKSAMAA

32 48 50 61 62 67 71

Hambachi pidu — *Frankfurdi parlament* — B I S M A R

RAHVUSLIKU ENESETEADVUSE TÕUS

WILH

S

Põhja-Saksa Liit

VENEMAA

25 53 55 56 61

KRIMMI SÕDA — *Pärisorjuse kaotamine*

NIKOLAI I — ALEKSANDER

SUURED REFORMID

EESTI

46 49 56 57 65 66 69

Usuvahetus-liikumine — *Liivimaa talurahvaseadus* — *Eestimaa talurahvaseadus* — *Perno Postimees* — *Vanemuine* — *Valla-seadus* — *I üldlaulupi*

ÄRKAMIS

ÜLEMINEK TEOTÖÖLT RAHARENDILE
TALUDE PÄRISEKSOSTMINE

VÄLJARÄNDAMISLIIKUMINE

P-AMEERIKA

30 48 61 62 65 69

Indiaanlaste ümberasustamise seadus — *California kullapalavik* — *laosmaade seadus* — *Orjuse kaotamine* — *1. raudteelin läbi Ameeriku*

ABOLITSIONISTLIK LIIKUMINE

KODU-SÕDA

METSIKU

1880 1890 1900 1910 1920

I S M

P R E S S I O N I S M

P O S T I M P R E S S I O N I S M

1876 ★ telefon

1879 ★ elektrilamp

1884 ★ bensiinimootor

1883 ★ kuulipilduja

1885 ★ auto

1895 ★ röntgenikiired kinematograafia

1900 ★ õhulaev

1903 ★ mootorlennuk radioaktiivsus

1911 ★ tank aatomimudel

1877 ★ fonograaf

1897 ★ raadio

1905 ★ relatiivsusteooria

84 93 01 10 14 18

orm

3. parlamendireform

Tööerakond

A

EDWARD VII GEORGE V -36

R I T I I M P E E R I U M

KONSERVATIIVNE PERIOOD LIBERAALNE PERIOOD

93 04

si kommuun

Sõjaline liit Venemaaga

Inglise-Prantsuse kokkulepe

I I I V A B A R I I K

82 88 90

C K I A J A S T U

HELM I WILHELM II

S A K S A K E I S R I R I I K

sõjaline liit Austria-Ungari ja Itaaliaga

81 93 94 05 17

Sõjaline liit Prantsusmaaga

1. Vene revolutsioon

Veebruari-revolutsioon

R I I ALEKSANDER III NIKOLAI II

NÕUKOGUDE VÕIM

STOLÕPIN

Oktoobri-revolutsioon

VASTUREFORMID

VENESTAMINE

18 20

78 96 01 05

upidu

Sakala

Tõnisson Postimehes

Päts Teatajas

Revolutsioon

VABADUSSÕDA

S A E G V E N E S T A M I N E

EESTI VABARIIK

NOOR-EESTI LIIKUMINE

Autonoomia

eliin

erika mandri

TÖÖSTUSLIK TÕUS

REFORMILIIKUMINE

U LÄÄNE ALISTAMINE

UUSAEG

TALLINN
PRANTSUSE
LÜTSEUM

NR. .....

Haridus- ja teadusministeerium kinnitab: õpik vastab riiklikule õppekavale.

Retsenseerinud Martin Hallik ja Naima Klitsner

Tõnu Tannberg, Mati Laur, Olaf-Mihkel Klaassen, Allan Espenberg, Toivo Jullinen, Sigrid Abiline

UUSAEG II. AJALOOÕPIK 8. KLASSILE

Kolmas, ümbertöötatud trükk

Koostanud Tõnu Tannberg
Ülesanded koostanud Ene Tannberg ja Maaja Nagel
Toimetanud Ursula Vent
Keeletoimetajad Annika Vesi ja Kaire Luide
Küljendanud ja kaane kujundanud Piia Maiste
Kaardid ja skeemid Aide Peinar

© AS BIT, 2003
ISBN 9985-2-0891-9

AS-i BIT esindused:
TALLINN
Pikk 68, 10133, telefonid 6 275 401, 6 275 404 (müük), faks 6 411 340
TARTU
Tiigi 6, 51003, tel/faks (07) 420 637, tel (07) 427 156
PÄRNU
Kuninga 18, 80011, tel/faks (044) 42 278
JÕHVI
Rakvere 30, 41532, tel/faks (033) 70 108

info@avita.ee www.avita.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaanilisel, elektroonilisel ega muul viisil.

TÕNU TANNBERG, MATI LAUR, OLAF-MIHKEL KLAASSEN,
ALLAN ESPENBERG, TOIVO JULLINEN, SIGRID ABILINE

UUSAEG

ÕPIK 8. KLASSILE

II OSA

TALLINNA
PRANTSUSE
LÜTSEUM
NR. .....

AVITA

SISUKORD

III. EUROOPA JA PÕHJA-AMEERIKA 1850–1914

26. Tööstuslik pööre Euroopas 6
27. Industriaalühiskonna palgejooni 10
28. Poliitilised õpetused 14
Kokkuvõte ja kordamine 18
29. Saksamaa 20
30. Prantsusmaa 26
31. Inglismaa 30
32. Ameerika Ühendriigid 34
Kokkuvõte ja kordamine 38
33. Venemaa 40
34. Rahvuslik ärkamine Eestis 44
35. Eesti sajandivahetusel 48
Kokkuvõte ja kordamine 52
36. Aasia ja Aafrika 19. sajandil ja 20. sajandi algul 54
37. Ladina-Ameerika 19. sajandil ja 20. sajandi algul 60
38. Teaduse areng ja muutused olmes 64
39. Kunst 68
Kokkuvõte ja kordamine 74

IV. ESIMENE MAAILMASÕDA

40. Rahvusvahelised suhted enne Esimest maailmasõda 78
41. Sõja algus ja käik 82
42. Esimese maailmasõja lõpp ja tulemused 86
43. Vene revolutsioon 90
44. Eesti Vabariigi loomine 94
Kokkuvõte ja kordamine 100
Lõpetuseks 103
Sõnastik 104
Kaartide ja skeemide loetelu 109

III. EUROOPA JA PÕHJA-AMEERIKA 1850–1914

26. TÖÖSTUSLIK PÖÖRE EUROOPAS

tööstuslik pööre – manufaktuuride asendumine masintootmise ja vabrikutega

MIS ON TÖÖSTUSLIK PÖÖRE?

18. sajandil hakkas seni valitsenud manufaktuurne tootmine asenduma vabrikutootmisega. Järjest rohkem kasutati inimese tööjõu asemel masinaid. Uute masinate leiutamine ning nende kasutuselevõtmine ongi tööstusliku pöörde ehk tööstusrevolutsiooni peamine tunnus.

Uute masinate kasutuselevõtmine nõudis raha ja inimesi, kes masinatega töötaksid. Raha, mida vajati uute ettevõtete – vabrikute – rajamiseks, saadi peamiselt kaubandusest. Masinate kasutuselevõtt, ka põllumajanduses, vabastas aga hulgaliselt inimesi, kes leidsid rakendust uutes vabrikutes. Nemad muutusid palgatöölisteks, kes pidid enda ja oma perekonna elatamiseks oma tööjõudu müüma.

Masintootmine suurendas oluliselt kaupade tootmist. Ühiskonnas pidi aga olema vajadus selliste kaupade ostmiseks. Nii hakkas turg tootmist üha enam mõjutama. Kui mingi kauba järele puudus nõudlus, osutus selle edasitootmine mõttetuks. Samal ajal kujunes tootjate vahel konkurents. See sundis ühesuguseid kaupu tootvaid ettevõtjaid oma toodete kvaliteeti parandama ja hoidma hinda ostjatele vastuvõetavana. Lisaks oli vaja piisavalt toorainet, millest kaupu valmistada.

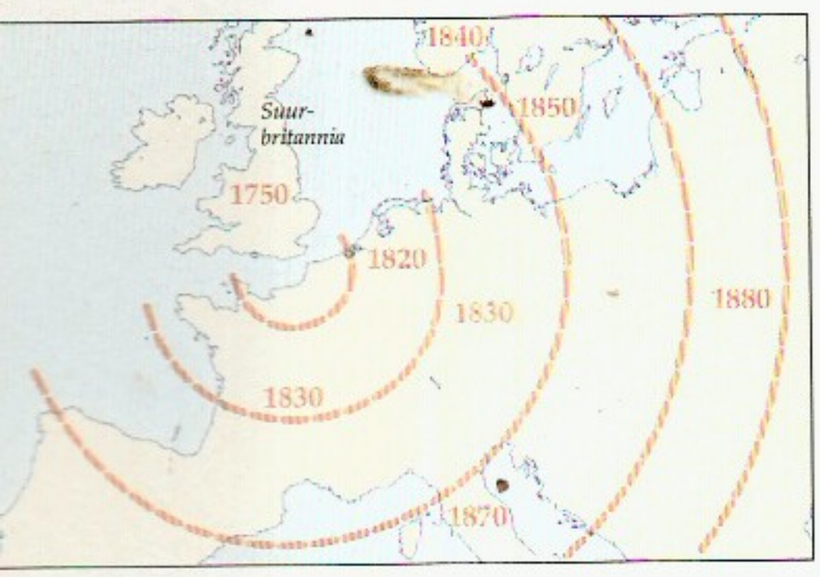

Tööstuslik pööre Euroopas

Vähemalt algusaegadel peeti vabrikus töötamist kõikjal põlgusväärseks. Lugupeetud perekonnad püüdsid seda võimaluse korral vältida ning tööandjad olid sunnitud töölisi värbama madalamatest elanikkonnakihtidest või sisserännanute seast. [—] Peagi aga muutus olukord: kui peale kasvas uus põlvkond, oldi vabrikutega juba kõikjal harjunud ning kuigi tööd peeti endiselt raskeks, ei olnud see enam alandav. Sel ajal moodustasid põhiosa tööjõust noored vallalised naised ja samuti lapsed. Suurbritannias olid umbes 75% vabrikutöölistest naised ja lapsed. [—] Tänu masinatele polnud vabrikutöö enam nii raske, kui see oli olnud varem, ent tööaeg kippus see-eest pikenema. On arvutatud, et Saksamaal töötasid kaevurid nädalas tavaliselt 60–75 tundi, kvalifitseeritud käsitöölised 72–75 tundi ja vabrikutöölised 85–100 tundi.

(„Romantismiaja inimene". Avita, 2003)

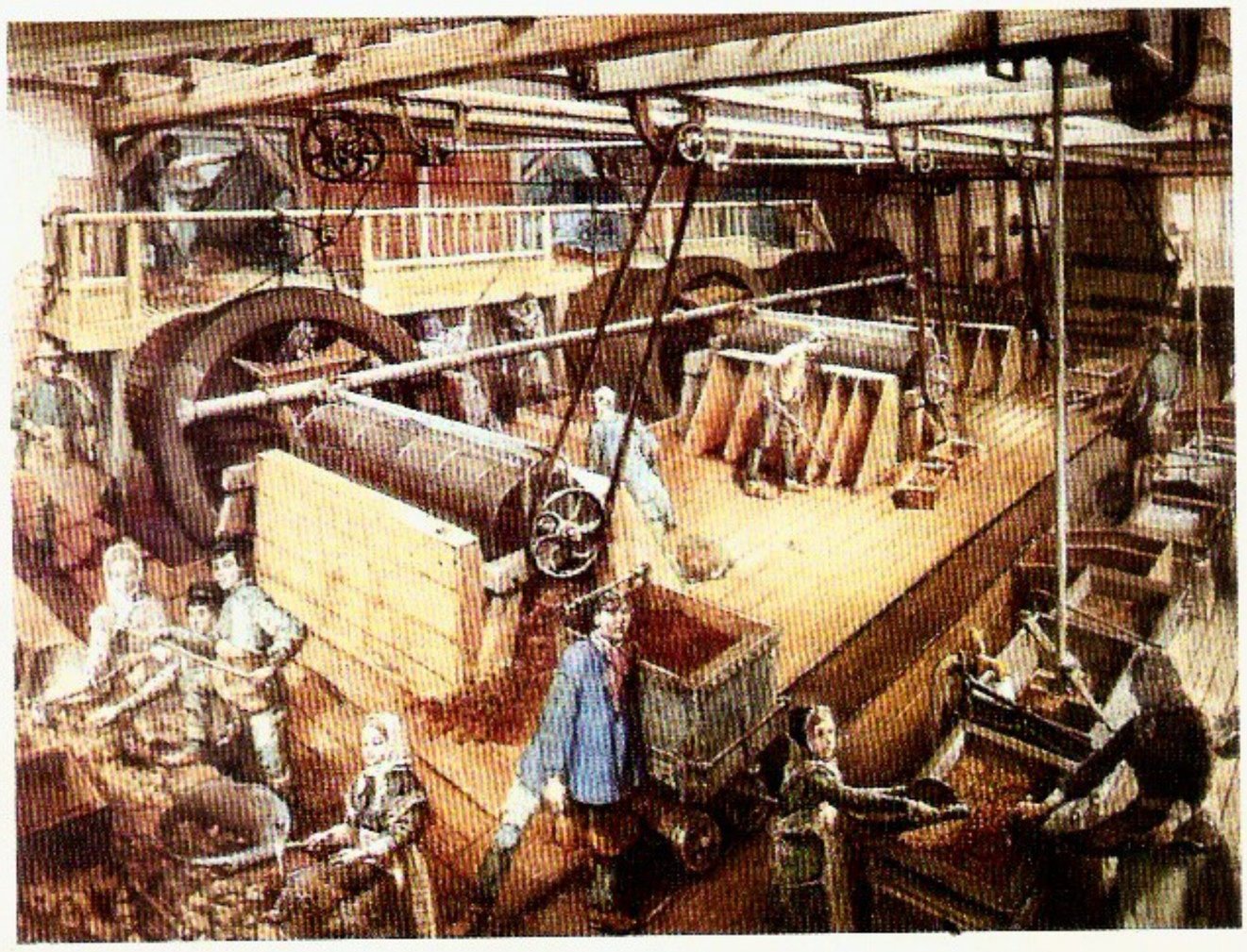

Inglise söetöötlemistehas 19. sajandi algul

TÖÖSTUSLIKU PÖÖRDE ALGUS INGLISMAAL

Tööstuslik pööre sai alguse Inglismaal. 17. sajandil toimunud Inglise revolutsioon kaotas paljud feodaalsed takistused majanduses ja pani aluse tööstuse enneolematule arengule. Teistesse Euroopa riikidesse ja Ameerika Ühendriikidesse jõudis tööstuslik pööre alles 19. sajandil.

Põhjalikud muutused toimusid kõigepealt Inglismaa tähtsamates majandusharudes – söe- ja tekstiilitööstuses. Kuni 18. sajandini ehitati masinaid peamiselt puidust, kuid need pidasid vähe vastu. Tugevama materjali – raua – kasutamist piiras asjaolu, et seda tuli suurel kuumusel rauamaagist sulatada. Seetõttu vajati järjest enam sütt ning rajati uusi söekaevandusi.

Ketrus- ja kudumismasina leiutamine 18. sajandil pani aluse tekstiilitööstusele, mis muutus peagi Inglise majanduse üheks tähtsamaks haruks. 19. sajandi teiseks pooleks oli Inglismaa tekstiilitööstuse eksport suurenenud mitusada korda.

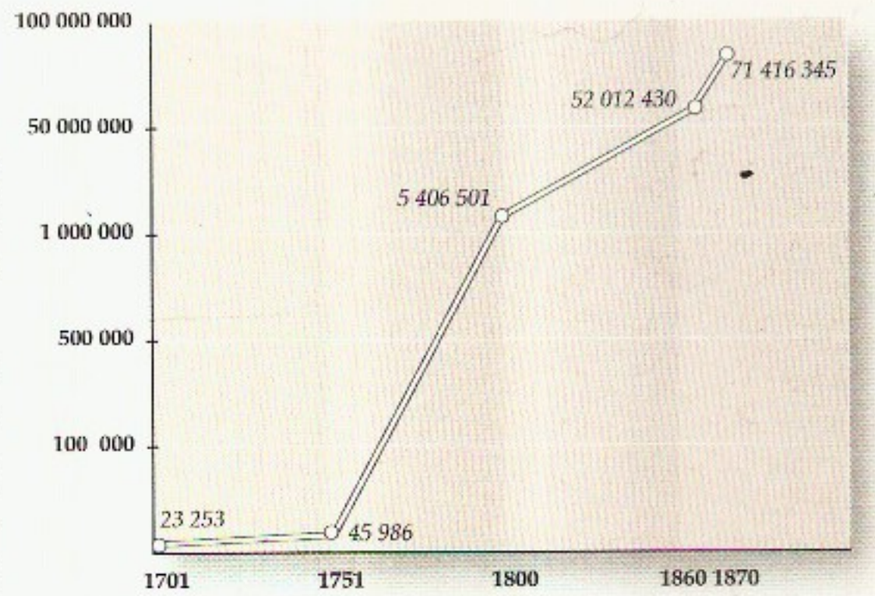

Tekstiilitööstuse eksport Inglismaalt 1701–1870 (naelsterlingites)

AURUAJASTU

Esimestes vabrikutes kasutati energiaallikana peamiselt langevat vett, mis pani tööle vesiratta ja see omakorda vajalikud mehhanismid. Veejõu kasutamise tõttu tuli enamik vabrikuid ehitada suurte jõgede äärde. Osaliselt kasutati ka tuuleenergiat.

18. sajandil sai aga uueks ja võimsaks jõuallikaks aurumasin. Esimesed algelised aurumasinad leiutati 17.–18. sajandi vahetusel. 1765. aastal konstrueeris James Watt universaalse aurumasina (vt õpiku I osa, lk 124). Ta oli selle töökindlamaks muutnud ja leidnud lahenduse, kuidas kolvi otseliikumist silindris üle kanda pööreteks. 18. sajandi teisel poolel hakatigi aurumasinat vabrikutes laiemalt kasutama.

Aurumasin avardas oluliselt seniseid liikumisvõimalusi. 1807. aastal tegi Hudsoni jõel oma esimese reisi aurik, mille leiutajaks oli inglane Robert Fulton. Aurik läbis 240 kilomeetrit enneolematult kiiresti – 32 tunniga. Mõni aeg hiljem – 1814. aastal – katsetati edukalt George Stephensoni vedurit, mis arendas kiirust 6,5 kilomeetrit tunnis. Veduri leiutamine pani aluse raudteeliiklusele.

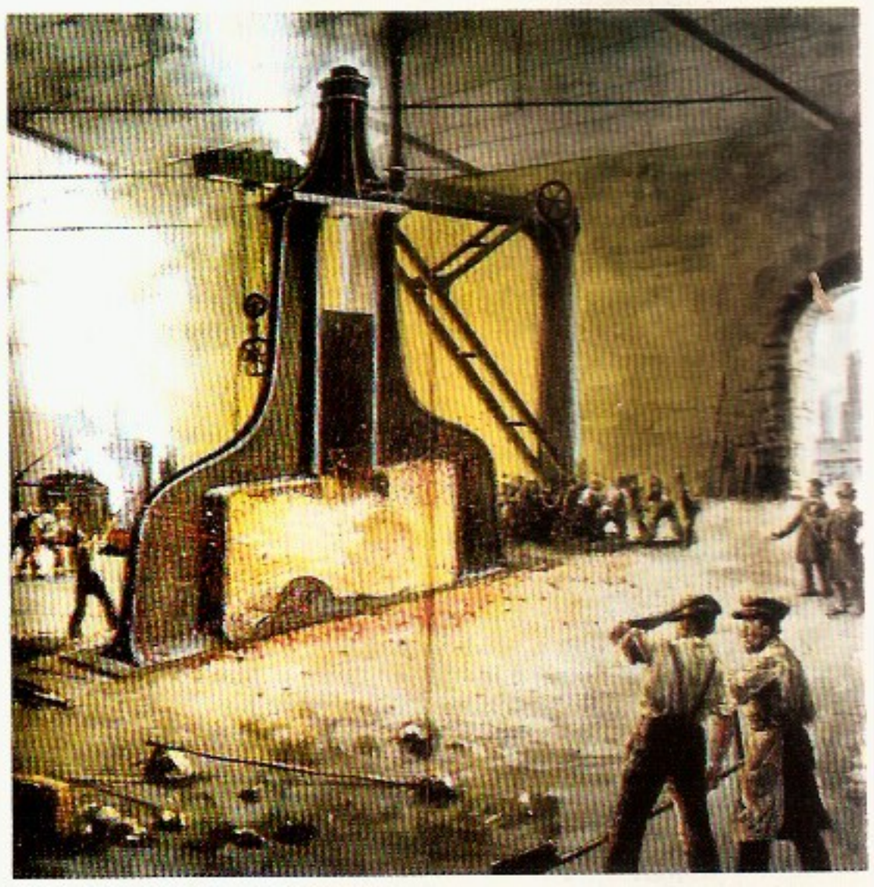

1842. aastal võeti metallitööstuses kasutusele auruhaamer

Keiser Napoleon Fultoni aurulaevaprojektist siseministrile

Äsja lugesin kodanik Fultoni projekti ja leian, et te viivitasite selle saatmisega liiga kaua, sest see näib olevat suuteline muutma maailma palet. Igal juhul nõuan, et te selle uurimiseks otsekohe looksite komisjoni, mille koosseisu kuuluvad akadeemikud, kes on asjatundjad Euroopa teaduse alal. Mulle avaneb siin suur füüsikaalane tõde; need härrad peavad seda nägema ja sellele rakendust leidma. Kui võimalik, saatke mulle nädala jooksul ettekanne, sest põlen huvist tulemuste vastu.

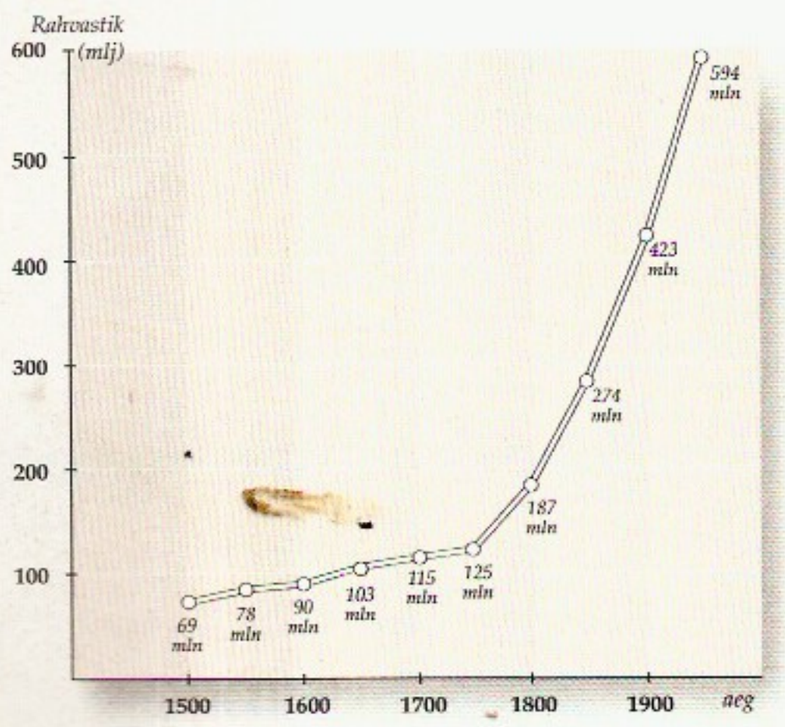

Euroopa rahvastiku kasv

MUUDATUSED PÕLLUMAJANDUSES

Tööstusliku pöördega kaasnesid põhjalikud muutused põlluharimises. Võeti kasutusele uued maaharimisviisid ja põllukultuurid. Olulist osa etendasid masinad ja uued tehnilised leiutised. Seda võimaldasid edusammud metallitöötlemises. 19. sajandi esimesel poolel hakati laialdaselt kasutama raudatra. Põllutööd lihtsustasid külvi- ja viljapeksumasin.

Põllumajanduse areng suurendas põllumajandussaaduste tootmist. Nii oli võimalik toita pidevalt suurenevat tööstusega tegelevat elanikkonda.

SAKSA TOLLILIIT

Napoleoni sõdade järel Saksamaa majanduslik areng kiirenes, luues eeldused tööstuslikuks pöördeks. Tähtsaks tööstus-, kaubandus- ja masinaehituse keskuseks muutus Berliin. Eriti olulist rolli etendas transpordi areng.

Saksamaa majanduslikku arengut takistas riiklik killustatus, puudus ka ühtne tollisüsteem. Majanduslikult tugevnev Saksa kodanlus oli huvitatud kehtivate tollipiiride kaotamisest, et tõhusamalt vastu seista välismaa (eriti Inglise) kaupade konkurentsile. Selleks oli vaja kooskõlastada tollipoliitikat. Preisimaa eestvõttel moodustati 1834. aastal Saksa Tolliliit. Sinna kuulus 18 Saksa riiki.

Tolliliidu loomine soodustas tervikuna Saksamaa majanduslikku arengut ning tugevdas eri piirkondade majandusühtsust. Ühine koostöö majanduses tõstis järjest teravamalt päevakorrale ka riikliku ühtsuse küsimuse – Saksamaa ühendamise. Tolliliidu tegevusest jäi kõrvale Preisimaa peamine konkurent Austria.

1835. aastal avati Saksamaa esimene raudteeliin Nürnbergi ja Fürthi vahel

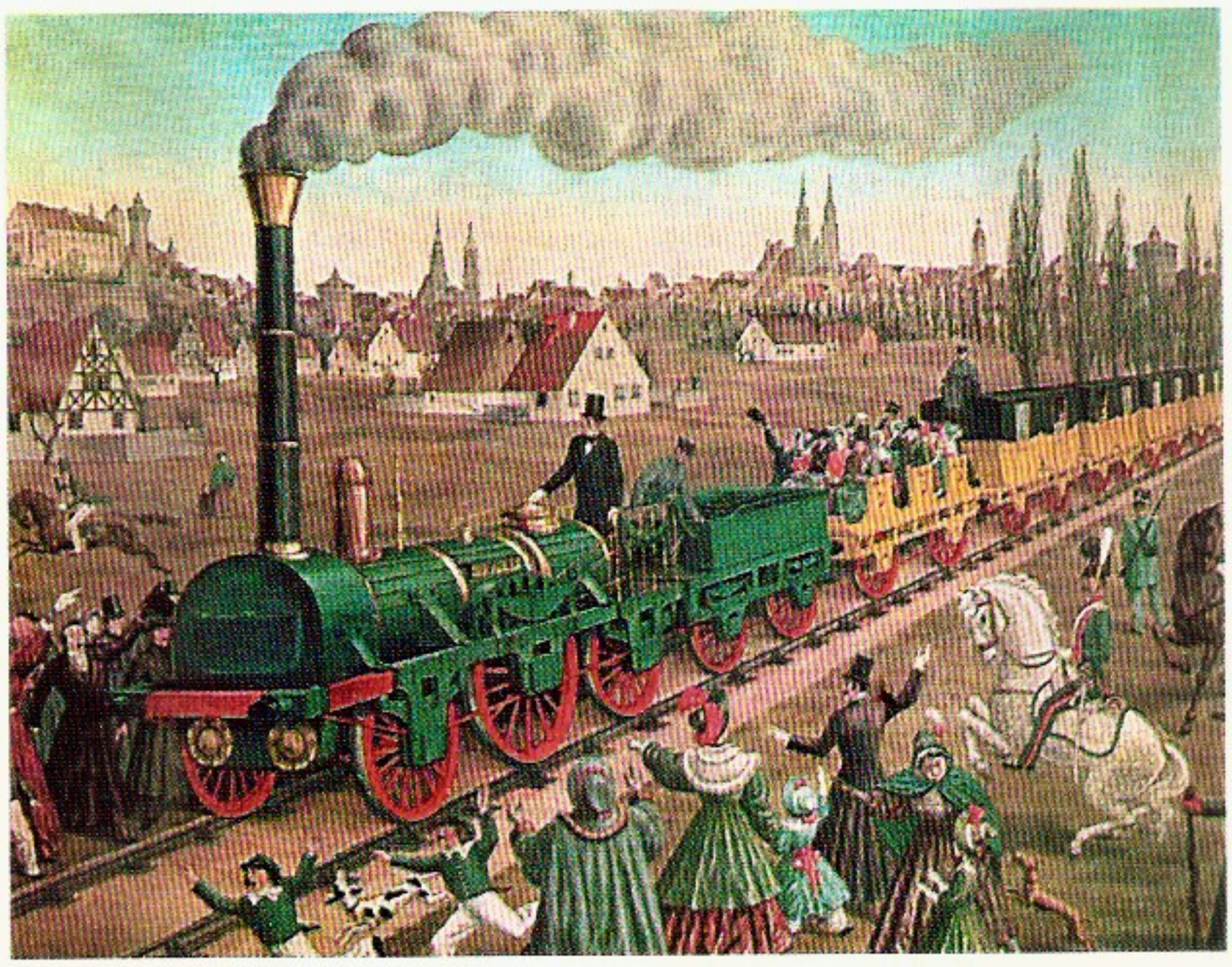

TÖÖSTUSLIKU PÖÖRDE TAGAJÄRJED

Tööstusliku pöörde peamiseks tulemuseks oli käsitsitöö asendumine masintootmisega ja üleminek vabrikutööstusele. See protsess tõi omakorda kaasa nii positiivseid kui ka negatiivseid tagajärgi.

Masinate kasutuselevõtmine jättis tööta käsitöölised, kes pidid nüüd endale vabrikus elatist teenima. Sealsed töötingimused ja palgad olid kehvad. Sageli olid vabrikutes sunnitud töötama kõik pereliikmed, kaasa arvatud lapsed. Vabrikute ümber tekkisid tööliste asulad, mis kasvasid hiljem suurteks linnadeks. Sealsed elu- ja olmetingimused olid esialgu äärmiselt viletsad.

Eriti rängalt tabas inimesi tööpuudus, mille peamiseks põhjuseks peeti masinaid. Seetõttu olid 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel küllalt sagedased tööliste väljaastumised, mille käigus purustati masinaid. Masinate lõhkumisega loodeti mõistagi parandada ka endi palgaolusid ning üldisi töötingimusi. Kujunesid uued sotsiaalsed kihid: palgatöölised ehk proletariaat ja vabrikuomanikud.

Samal ajal aga kiirendasid masinad ja vabrikud ühiskonna kui terviku arengut. Vabrikutootmine tegi inimestele kättesaadavamaks paljud tarbekaubad, aja jooksul paranesid ka tööliste elu- ja töötingimused. Masintootmine suurendas tööviljakust ja alandas kaupade hindu. Elujärje paranemine tõi kaasa rahvaarvu suurenemise. Tööstuslik pööre soodustas hariduse levikut ja muutis ühiskonna seniseid tavasid ning moraalinorme.

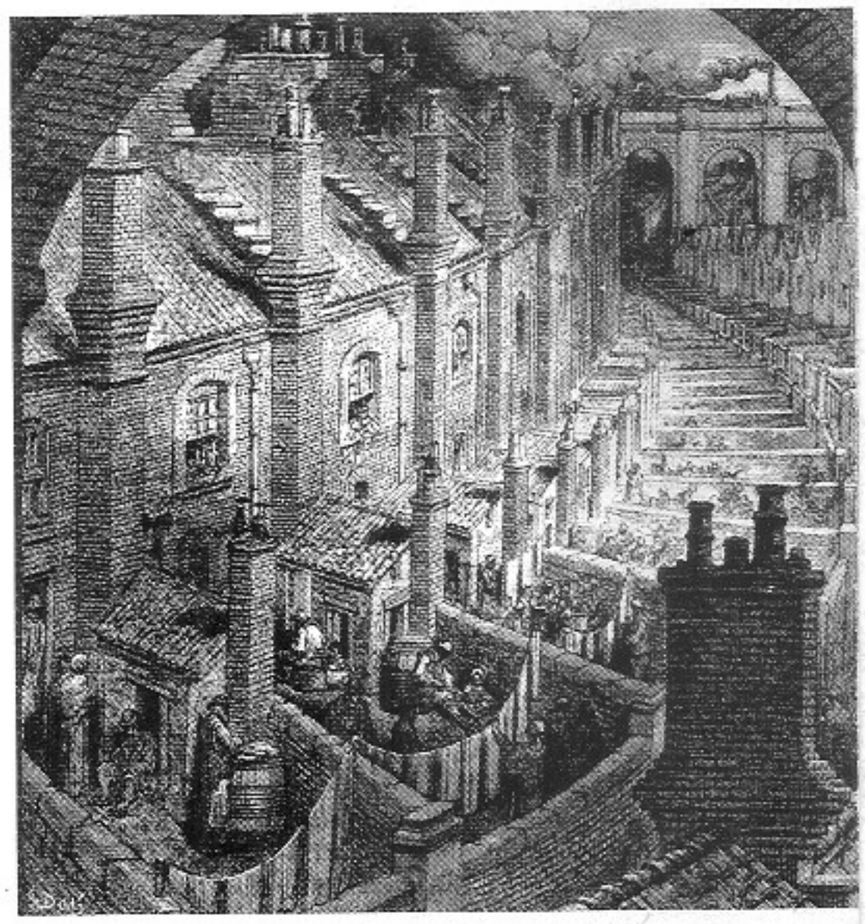

Gustave Doré gravüüril „Raudteel üle Londoni" meenutab uue elamuehituse rütmiline ühetaolisus ja kokkusurutus masinat, sobides hästi raudteede ajastuga

Tööstuslinnades ehitati elamuid nii tihedalt kui mahtus: paljud asusid otse üldkasutatavate prügimägede ja sillutamata teede ääres. Selline olukord oli osaliselt tingitud linnade tormilisest kasvust, millele ehitustööstuse võimsus ja võimude suutlikkus järele ei jõudnud. Ajavahemikus 1800–1850 kasvas suurema osa tööstuslinnade elanikkond kolm või neli korda.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millised olid tööstusliku pöörde eeldused?
2. Miks sai tööstuslik pööre alguse Inglismaal?
3. Too näiteid, kuidas aitasid tehnilised leiutised kaasa tööstuse arengule.
4. Kuidas kasutati aurumasinat?
5. Kuidas mõjutas tööstuslik pööre põllumajandust?
6. Miks loodi Saksa Tolliliit?
7. Miks olid töölised esialgu masinate kasutuselevõtu vastu?

27. INDUSTRIAALÜHISKONNA PALGEJOONI

Badeni (Saksamaal) aniliini- ja soodatehas 1881. a, seal töötas tuhandeid töölisi

INDUSTRIAALÜHISKONNA KUJUNEMINE

19. sajandi keskpaigaks oli masintootmine muutunud enamikus Euroopa riikides ja Ameerika Ühendriikides valitsevaks. Tähtsaimaks majandusharuks kujunes tööstus, mis kiirendas ka teiste majandusharude arengut ning tõi endaga kaasa elatustaseme tõusu ühiskonnas. Tööstusharudest tõusis omakorda esile rasketööstus, mis oli seotud eelkõige rauamaagi ja kivisöe tootmisega. Suurtest rauamaagi ja söekaevanduste piirkondadest said tähtsad tööstuskeskused. Rasketööstuse kõrval arenes kiiresti ka kergetööstus, mis varustas inimesi nende igapäevaelus vajalike tarbekaupadega.

Suurtööstuse arendamist nimetatakse industrialiseerimiseks ning järjest enam tööstuse (ingl k *industry*) saavutustele tuginevat ühiskonda **industriaalühiskonnaks**. Industrialiseerimine tõi omakorda kaasa põhjalikud muudatused mitte ainult tootmises, vaid ka teistes ühiskonnaelu sfäärides – põllumajanduses, olmes, vaimuelus, moraalis.

TRANSPORDI ARENG

Industriaalühiskonna kujunemisele aitas tugevasti kaasa transpordi, eelkõige just raudteede areng.

19. sajandi algul edukalt katsetatud vedurit kasutati esialgu kaevandustest söe vedamiseks. Esimene raudteeliin (6 km) rajati 1825. aastal Inglismaal. Esialgne vastuseis raudteede ehitamisele murdus ja 1830. aastatel algas ulatuslik raudteevõrgu rajamine paljudes Euroopa riikides.

Raudteed soodustasid tööstuse arengut ning avardasid oluliselt inimeste liikumisvõimalusi. Raudteedest sai industriaalühiskonna transpordisüsteemi keskne osa, mille abil oli võimalik toorainet ja valmistoodangut vajalikesse kohtadesse vedada. Raudteede ümber kerkisid asulad ja tööstusettevõtted.

Esimeste raudteede valmimine

Inglismaa	*1825*
USA	*1831*
Prantsusmaa	*1832*
Saksamaa	*1835*
Venemaa	*1837*
Austria	*1838*
Itaalia	*1839*
Soome	*1862*
Eesti	*1870*

Raudteede kõrval etendas olulist rolli ka veetransport. Aurulaevanduse kiire areng, sõukruvi kasutuselevõtmine ja raudlaevade ehitamine võimaldasid hakata ühendust pidama peaaegu iga maailma piirkonnaga. Laevaliikluse arenguga käis kaasas ka ulatuslik kanalite ehitamine.

19. sajandi teisel poolel leiutasid Rudolf Diesel ning Carl Benz diisel- ja bensiinimootori ning algas auto võidukäik. 20. sajandi algul tulid kasutusele liinibussid ja veoautod. Samal ajal katsetati edukalt ka esimesi lennukeid ja Ameerika Ühendriikides alustati autode masstootmisega.

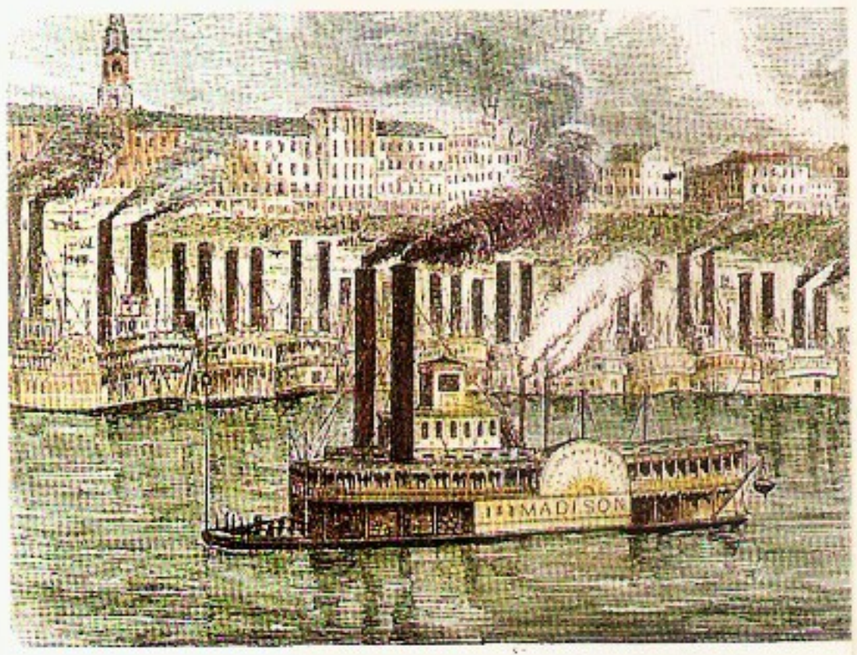

Aurulaevad

ELEKTRIAJASTU

Industriaalühiskonnas hakati laialdaselt kasutama elektrit. Esimese elektrielemendi ehk patarei, mis talletas elektrivoolu, leiutas 1800. aastal itaallane Alessandro Volta. Michael Faraday valmistas elektrigeneraatori, mis võimaldas elektrit toota juba suurtes kogustes. Hiljem leiutas Faraday ka elektrimootori. Elektri kui uue energiaallika rakendamisel kujunes murranguliseks elektrijuhtmete kasutuselevõtmine. 1879. aastal valmistas ameeriklane Thomas Alva Edison töökindla elektrilambi (elektripirni). 19. sajandi lõpul hakati elektrit kasutama juba linnades tänavate valgustamisel. Terasetööstuses võeti kasutusele William Siemensi leiutatud elektrikaarahi. 19. sajandi lõpul avastas sakslane Wilhelm Röntgen röntgenitoru (x-kiirte toru), pannes aluse elektroonikatööstusele.

Täiustusid sidepidamisvahendid. 1837. aastal leiutas Samuel Morse elektrilise telegraafi. 1876. aastal aga algas Graham Belli leiutatud telefoni võidukäik. Sajandivahetusel kasutasid telefoni juba ligi pooled Ameerika Ühendriikide elanikud. 19. sajandi teisel poolel leiutati ja võeti kasutusele veel heli salvestamise aparaat (fonograaf, grammafon) ning raadio. 1895. aastal demonstreeriti Pariisis esmakordselt „elavaid pilte" – sündis kinokunst.

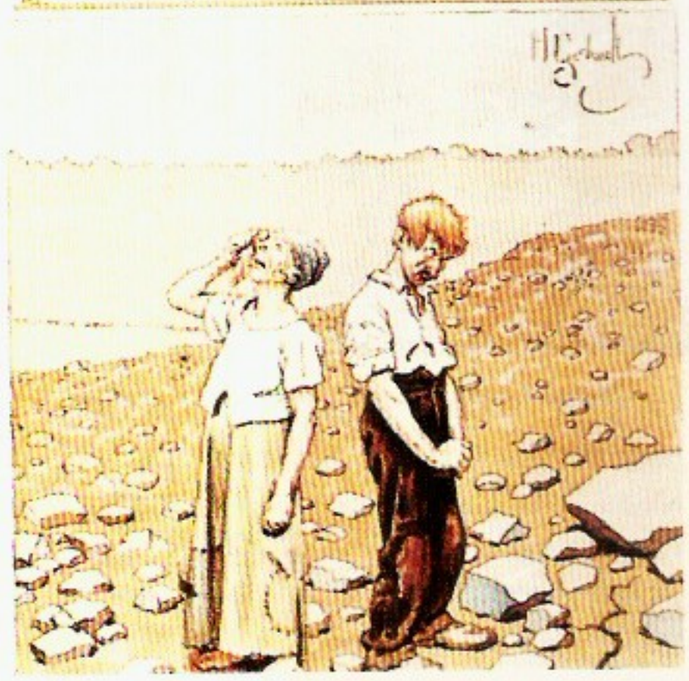

Väetisereklaam 19. sajandi teisest poolest

PÕLLUMAJANDUS INDUSTRIAALÜHISKONNAS

Põllumajanduse peamine ülesanne industriaalühiskonnas oli ära toita suurtesse tööstuslinnadesse koondunud inimesed. Ka põllumajanduses tegi masin järjest rohkem tööd inimese eest ära. Kasutusele võeti traktor ja kombain, mis ühendas nii lõikusmasina kui ka rehepeksumasina. See suurendas tunduvalt põllumajanduse tootlikkust. Päevakorrale tõusis toiduainete pikaajalise säilitamise vajadus. Juba 19. sajandi algul hakati Prantsusmaal puuvilju säilitama klaasnõudes. Hiljem lisandus toiduainete konserveerimine. See võimaldas puu- ja köögivilju ning liha pikka aega säilitada. Konserveeritud toitu oli lihtsam ka transportida.

Suur osa maaelanikkonnast ei leidnud maal enam tööd ja nad siirdusid linnadesse. Linnaelanikkond kasvaski eelkõige maaelanikkonna arvel. Maaelanikkonna tähtsus seevastu vähenes pidevalt.

Linnarahvastiku osa kasv 1850–1910

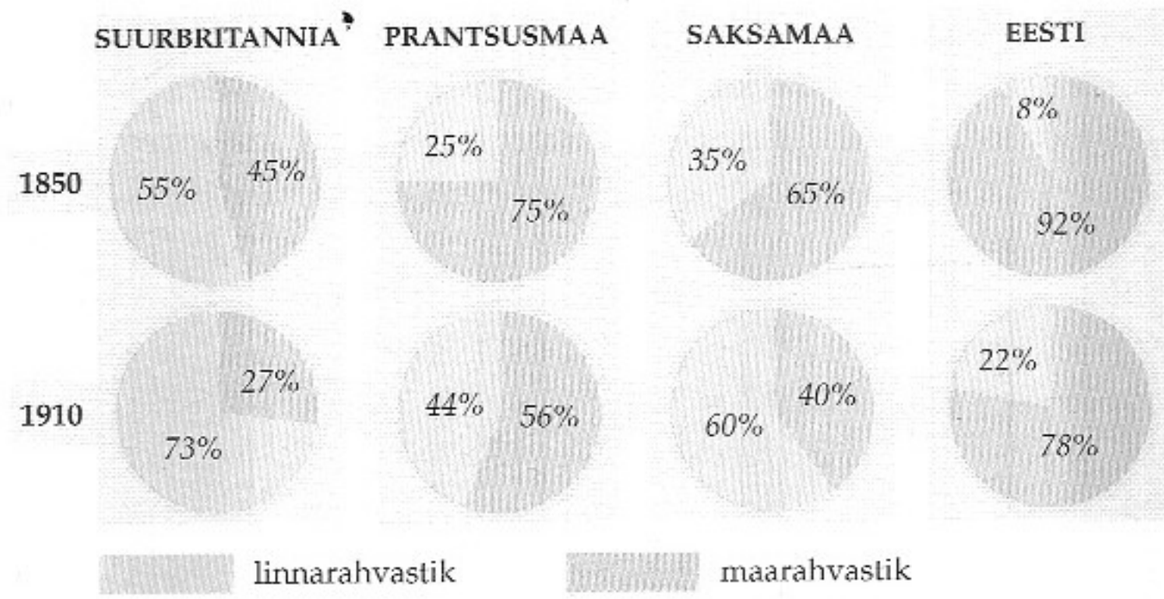

LINNAÜHISKOND

urbaniseerumine – linnastumine

Kujunev industriaalühiskond oli paljuski linnaühiskond. Majandusliku arenguga kaasnes kiire linnastumine ehk urbaniseerumine. Linnad muutusid peamisteks tööstus- ja kaubanduskeskusteks, kuhu koondus järjest rohkem inimesi. Linn oli ka oluline kultuurikeskus, kus kujunes vastandina maakultuurile välja eripärane linnakultuur.

Linnaelul olid oma hüved ja puudused. Kuid iseloomulikuks jooneks oli elukeskkonna pidev paranemine. Esialgsed räpased agulid korrastati ja elamistingimused muutusid järjest paremaks. Linnadesse rajati veevärk, kanalisatsioon ning linnaehitust hakati sihipäraselt planeerima. Uue ehitusmaterjalina tuli kasutusele raudbetoon. Paljudes linnades valgustati tänavaid gaasilaternatega ning arendati linnatransporti: hoburaudteede kõrvale tulid trammiteed. 19. sajandi linnaelu mugavusteks olid voolav vesi, vannituba ja WC. Elekter jõudis esialgu küll üksnes vabrikutesse. Linnadesse koondunud kultuuriasutused (teatrid, raamatukogud jms) võimaldasid inimestel paremini sisustada tööst vaba aega. Kuid üldist linnaelu edasiminekut varjutasid endiselt kitsad korteriolud ja kehvad sanitaartingimused eeslinnades, kus inimeste tervist ohustasid pidevad epideemiad. Linnaelu iseloomustas ka kuritegevus, kerjamine ja muud ühiskondlikud pahed.

London 1860. aastatel Gustav Doré nägemuses

PROLETARIAAT JA KODANLUS

Tööstuse areng muutis tuntavalt ühiskonna sotsiaalset palet. Tööliste osatähtsus elanikkonnas suurenes pidevalt. 19. sajandi lõpul ulatus see majanduslikult arenenud riikides juba 50–75 protsendini. Nad ei olnud siiski ühtne sotsiaalne kiht. Kõik töölised ei tegelenud enam füüsilise tööga, osa neist – oskustöölised – moodustasid nn töölisaristokraatia. Nad said teistest rohkem palka ja võisid endale lubada paremaid elutingimusi kui ülejäänud töölised.

Majandusliku arengu tulemusel paranes kodanluse varanduslik seisund ja elatustase. Kodanluse hulka kuulusid vabrikute omanikud, pankurid ja mitmed teised elanikkonna kihid, kaasa arvatud ka tollane haritlaskond.

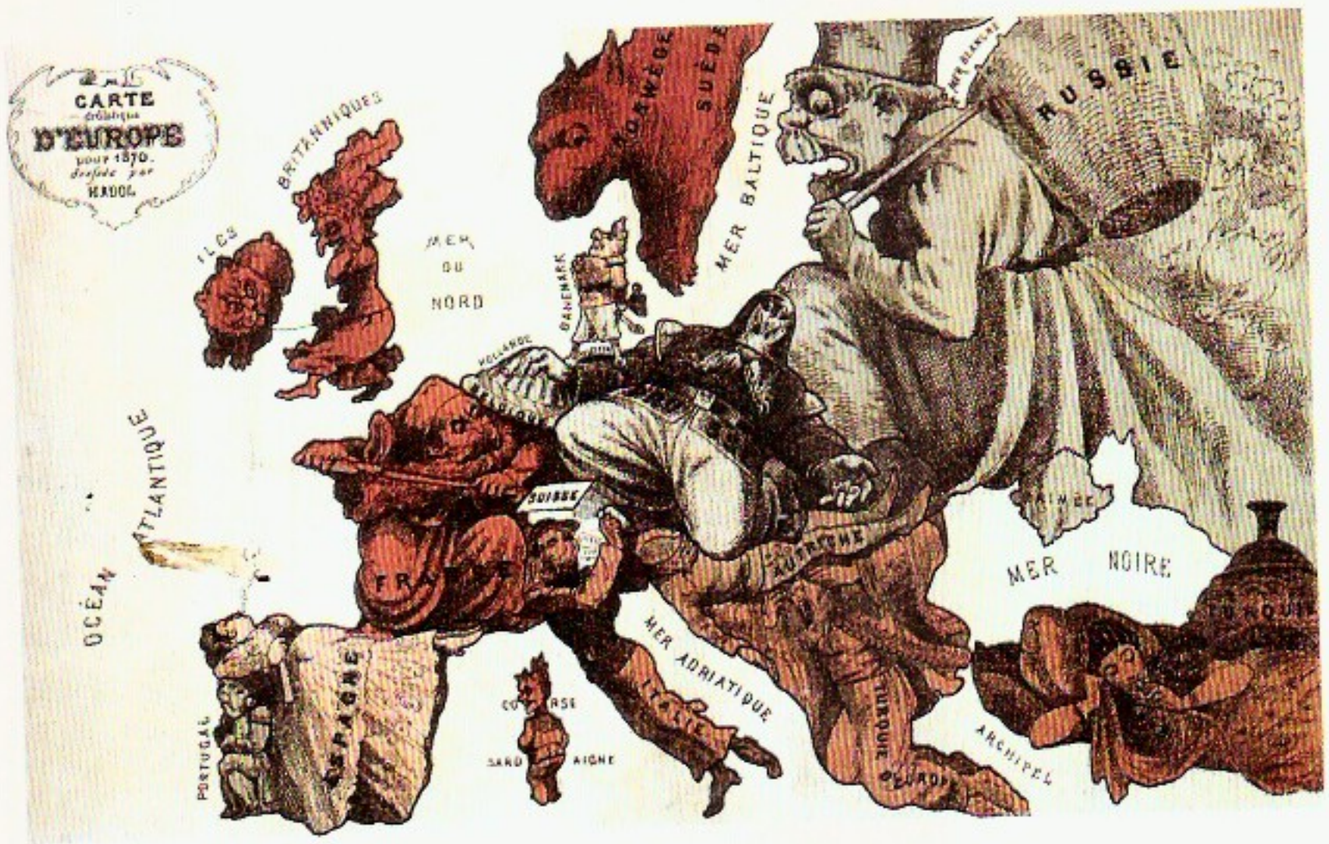

Euroopa rahvaid kujutav karikatuur 1870. aastast

IMPERIALISMI TEKE

Euroopa juhtiv riik 19. sajandil oli endiselt Inglismaa, kelle kõrval etendasid keskset osa veel Prantsusmaa, Venemaa, Preisimaa ning Austria. Eriti olulist rolli Euroopas etendas ühinenud Saksamaa kiire majanduslik areng ja sellega kaasnenud püüdlused leida „kohta päikese all". Tohutult kiire arengu tegid läbi Ameerika Ühendriigid, tõustes 20. sajandi alguseks majanduslikult maailma juhtivaks riigiks.

Majandusliku võimsuse kasvuga tugevnes suurriikide omavaheline konkurents: kes neist ikkagi on võimsaim? Suurriigid hakkasid end pidama maailma peremeesteks ja väikerahvaste valitsejateks.

Lisaks tugevdas riikide majanduslik edenemine ja tehniline progress ka rahvuslust ehk natsionalismi. Oma rahvust peeti teistest paremaks. Enamik riike püüdis endale kolooniaid vallutada ja võimaluse korral oma territooriumi naabrite arvel laiendada. Vajaduse korral kasutati selleks relva jõudu. Väiksemad ja nõrgemad riigid muudeti majanduslikult sõltuvaks: suurriigid vajasid eelkõige nende odavat tooraine ja tööjõudu oma majandusliku võimsuse kasvatamiseks. Kokkuvõtlikult nimetatakse seda poliitikat **imperialismiks**. Imperialism tuleneb sõnast „impeerium", mis tähendas esmalt võimu, hiljem aga suurriiki.

imperialism – suurriikide soov oma territooriumi naabrite arvel laiendada ja endale kolooniaid hõivata

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Selgita mõiste „industriaalühiskond" tähendust.
2. Millal ja kuhu ehitati esimesed raudteed?
3. Millised olulised muutused toimusid transpordis?
4. Mil viisil kasutati elektrit?
5. Mil viisil mõjutas industrialiseerimine põllumajanduse arengut?
6. Kuidas mõjutas majanduse ja tehnika areng elu linnades?
7. Kes kuulusid töölisaristokraatia hulka?
8. Mida tähendab imperialism?

28. POLIITILISED ÕPETUSED

Vene tsaari Nikolai II kroonimine

Konservatism ei väärtustanud üksikisiku õigusi ja rõhutas, et inimesed on alati kuulunud mingisse kollektiivi: perekonda, külakogukonda, tsunfti, seisusesse ja lõpuks riiki. Kuna inimesed kalduvad kurjale, peab keegi neid juhtima ja valitsema. Konservatiivide arvates sobisid riiki juhtima kõige paremini kuningas ja aadelkond, sest nii on see alati olnud.

KONSERVATISM

Prantsuse revolutsioon tõi kaasa ulatuslikke muudatusi ühiskonnakorralduses mitte ainult Prantsusmaal, vaid ka laiemalt. Paljudele tähendasid need ümberkorraldused harjumuspärase maailma vägivaldset purustamist ja hävitamist. Sellisel taustal kujunes välja poliitiline õpetus ja liikumine, mis on tuntuks saanud **konservatismi** nime all. Konservatismi toetajad ei olnud sugugi pärit ainult aristokraatia hulgast, vaid ka teistest seisustest. Nende arvates oleks olnud ideaalne ühiskonna selline areng, mis ei tooks kaasa sotsiaalseid ja majanduslikke vapustusi, vaid kulgeks aeglaselt, evolutsiooniliselt.

Konservatiivsed vaated jõudsid 19. sajandil aktiivsesse poliitikasse. Nende alusel tekkisid erakonnad, mille esindajad tegutsesid parlamentides ja valitsustes. Tuntuim on neist kindlasti Inglismaal 1830. aastatel moodustunud Konservatiivne Partei, mis tegutseb aktiivselt tänaseni.

19. sajandi konservatiivid olid seisukohal, et sugugi mitte kõik ühiskonna liikmed ei tohi osaleda poliitikas. Nad ei toetanud üldist valimisõigust ning naistele meestega võrdsete poliitiliste ja majanduslike õiguste andmist. Konservatiivid pooldasid tugevat riiki ja olid vastu riigivõimu avalikule arvustamisele. Nende majanduslikes vaadetes ilmnes selge soov kaitsta oma maa tootjate ja kauplejate jaoks turgu välismaise konkurentsi eest. Sajandi lõpukümnenditel taandusid konservatiivid oma seni üsnagi jäikadest põhimõtetest. Suurel määral oli selle põhjuseks liberaalsete ja sotsialistlike vaadete laiem levimine ühiskonnas.

19. sajandit võib nimetada kodanluse sajandiks. Koos industrialiseerimisega tõusis ühiskonnas kodanluse osatähtsus, sest kiirest majanduskasvust tekkinud varandus kogunes põhiliselt keskklassi kätte. Just neil olid niiüid senisest märksa suuremad võimalused vaba aega veeta, reisida ning sisseoste teha. Liberaalne maailmavaade leidis endale tõusva kodanluse hulgast kõige enam toetajaid.

LIBERALISM

Soov kaitsta revolutsiooniaastate jooksul kättevõidetud vabadusi ning vajadus põhjendada majanduslikult eduka kodanluse püüdlusi poliitilisele võimule tõi kaasa **liberalismi** kujunemise levinuimaks poliitiliseks vooluks 19. sajandil. Esialgu oli liberalism suunatud vaid feodaalkorra ja piiramatu kuningavõimu vastu ning esindas eelkõige kolmanda seisuse majandushuve. 19. sajandi jooksul sai sellest aga ka teisi ühiskonna valdkondi haarav laiem ühiskonnakäsitlus.

Liberaalid nõudsid sõna-, koosoleku- ja ühinemisvabaduse tagamist, aga ka usulist vabadust. Kõik kodanikud pidid olema seaduse ees võrdsed. Riigi ülesandeks jäi olla vaid karm ja õiglane vahekohtunik, kes jälgiks, et reeglitest kinni peetaks ja et kogu ühiskonnakorraldus, samuti ka ühe inimese tegutsemisvabadus ei hakkaks piirama teiste õigusi ja huvisid. Ühiskonna majanduslikuks aluseks sai olla ainult eraomandusel põhinev tootmis- ja kauplemisvabadus. Riigikorralduses pooldasid 19. sajandi liberaalid konstitutsioonilist monarhiat või ka vabariiki, valimisõiguse järk-järgulist laiendamist ning mõned neist olid valmis ka naistele senisest rohkem poliitilisi õigusi andma.

RAHVUSLUSE TÕUS

Liberalismi levik tõi kaasa ka rahvusluse ehk natsionalismi kõrgaja. Suuremas osas Euroopast kaasnes seisusliku ühiskonna lagunemisega rahvusliku eneseteadvuse tõus ja mitmel pool algas rahvuslik vabadusliikumine. Sellega käis kaasas ka rahvusriikide kujunemine ja areng. 19. sajandi lõpupoole sai Kesk- ja Ida-Euroopas ning Balkanil hoo sisse rahvuslik vabadusliikumine, mille eesmärk oli uute iseseisvate rahvusriikide loomine. Selleni jõuti enamasti aga alles 20. sajandil.

Euroopa rahvaste tung vabadusele (detail F. Sorrieau litograafiast, mis kujutab allegooriliselt 1848. aasta revolutsioone)

19. sajandi Euroopas olid rahvuse ja riikluse areng tihtipeale väga tugevalt läbi põimunud. Üks aitas kaasa teisele, nagu Saksamaal ja Itaalias.

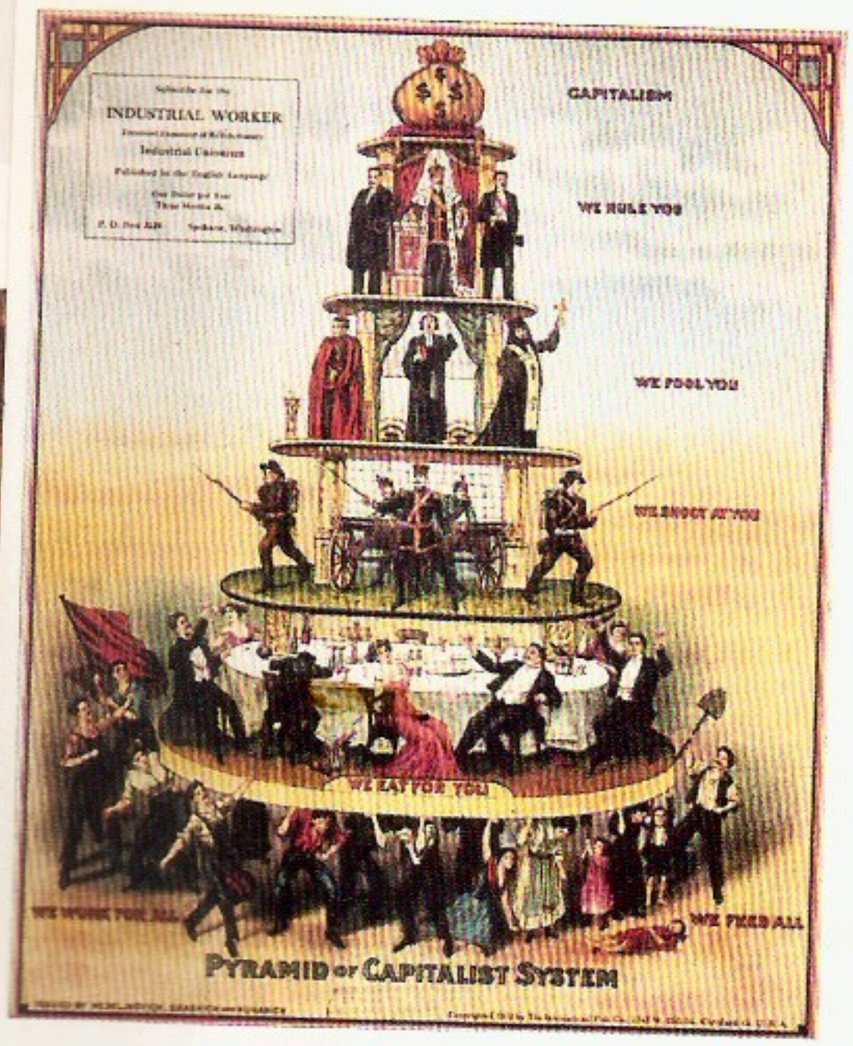

Sotsialistide propagandaplakat, mis kujutab kapitalistlikku süsteemi

SOTSIALISMI TEKE

Vabameelsuse üldine suurenemine ning teaduse ja tehnika edusammude kasutamine tootmises kiirendas 19. sajandil tunduvalt ühiskonna arengut. Ometi ei toonud see lahendusi kõigile vanadele probleemidele, vaid tekitas mitmeid uusi. Linnad ei suutnud ajaga kaasas käia. Ei jätkunud kortereid. Veevarustus ja kanalisatsioon, arstiabi ja koolivõrk ei tulnud toime kasvava elanikkonna vajadustega. Kiiresti rikastunud vabrikandid, pangamajade omanikud ja suurkaupmehed ei soovinud aga oma tulusid vähendada ning püüdsid tööliste elujärje parandamiseks võimalikult vähe kulutada.

Samas aga oli paranenud tööliste haridustase. Vabrikutes ja tehastes koos töötades oli neil võimalus oma seisukorra üle arutada, lahendusi otsida ning isegi üheskoos nõuda oma töö ja palgatingimuste parandamist. Ühiskonnas avalduva ebavõrdsuse suurenemine ei jäänud märkamatuks ka haritlastele, kelle seast mitmed polnud rahul ühiskonnas ohtlikult süveneva varandusliku kihistumisega.

Kõik see kokku ja veel palju muudki viis 19. sajandil taas niisuguse ühiskonnakorralduse otsinguteni, mis oleks õiglane ja kindlustaks sotsiaalse võrdsuse kõigile. Seda uut ühiskonnakorraldust hakati 1830. aastatel nimetama **sotsialismiks**.

SOTSIALISTID-UTOPISTID

Sotsialistide ideaalühiskond pidi põhinema ühisomandil, kohustuslikul kollektiivsel tööl, majandustegevuse ulatuslikul planeerimisel ja reguleerimisel. Tulevikuühiskond pidi olema külluseühiskond, mis suudab rahuldada kõikide vajadused ning kus sotsiaalne õiglus hoiab ära ebavõrdsuse ja vaesuse. Sellise ühiskonnakorralduseni sai sotsialistide-utopistide arvates jõuda oma vaadete ja põhimõtete tutvustamise ja isikliku eeskuju kaudu. Nende vaated olid kohati naiivsed ja teostamatud – utopistlikud –, kuid innustasid siiski neid, keda senine elukorraldus ei rahuldanud, uusi lahendusi otsima.

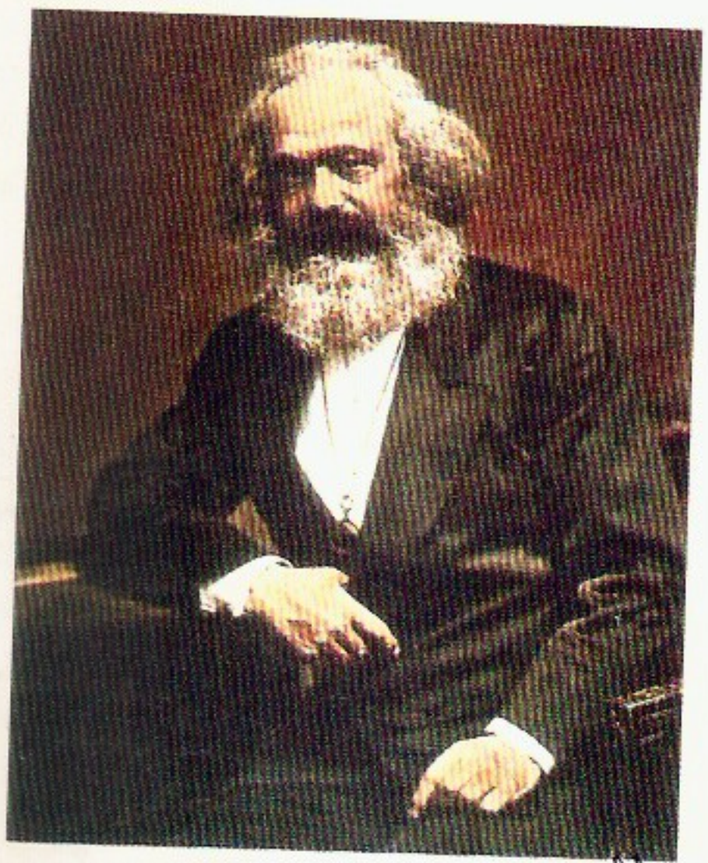

Karl Marx (1818–1883)

MARKSISM

Mitte kõik uue tee otsijad ei olnud rahumeelsed ja leplikud. Saksamaalt pärit Karl Marxi ja Friedrich Engelsi arvates on kogu ühiskonna senine areng olnud klassivõitluse ajalugu, kus üks klass on teist rõhunud ja tööle sundinud ning töö vilja endale haaranud. Selleks, et jõuda uude ühiskonda, tuleb töölisklassil vägivaldsel ehk revolutsioonilisel teel haarata kapitalistidelt poliitiline võim ja kehtestada proletariaadi diktatuur. Seejärel kuulutatakse tootmisvahendid riigi omaks ning allutatakse igasugune tegevus ühiskonnas töörahva kontrollile. Tulevikuühiskond pidi olema klassideta ja eraomanduseta. Kuna Marxi arvates oli töölistel igal pool üks ja ühine vaenlane – kapitalistlik rõhuja –, siis ei olnud tema jaoks ka rahvusel erilist tähendust. Nii tõusiski Marxi õpetuse järgijate põhiloosungiks „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!".

SOTSIALISTLIKE IDEEDE LEVIK

19. sajandi teisel poolel levisid sotsialistlikud ideed laialt ja mitte ainult tööliste seas. Oli ju sotsialism ainus õpetus, mis lubas kiiresti lahendada kõik kapitalismi tekitatud põletavad probleemid, vabastada töörahva rõhumisest ning luua uue õiglase maailmakorra. Niimoodi pakkus sotsialism valikuvõimalusi ka neile, kes oma olemuselt poldnud konservatiivid, kuid keda ei rahuldanud ka liberaalide vaated.

Tööliste hääl hakkas üha enam mõjutama riikide poliitikat, tekkis organiseeritud töölisliikumine. Kujunesid esimesed tööliste parteid, kes seadsid oma sihiks töötavate inimeste töö- ja palgatingimuste parandamise, võimaluse saada jõukohast haridust ja arstiabi. Nad nõudsid ühesugust valimisõigust kõigile ning olid veendunud, et ühe inimese õigused ja vabadused ei tohi takistada suuremate inimrühmade huvisid.

Juba 19. sajandi lõpukümnenditel hakkas sotsialistide leer lõhenema. Üks osa ei tunnustanud marksistide ühiskonnamuutmise ideede vägivaldsust, uude ühiskonda tuli jõuda rahumeelseid meetodeid kasutades. Nemad panid aluse voolule, mida tuntakse **sotsiaaldemokraatiana**. Veendunud Marxi ja Engelsi toetajaid hakati nimetama **kommunistideks**. Mõlema voolu hiilgeajaks sai aga juba 20. sajand.

sotsialism – poliitiline õpetus, mis püüab saavutada ühiskonnas sotsiaalset võrdsust

Sotsialismi jagunemine

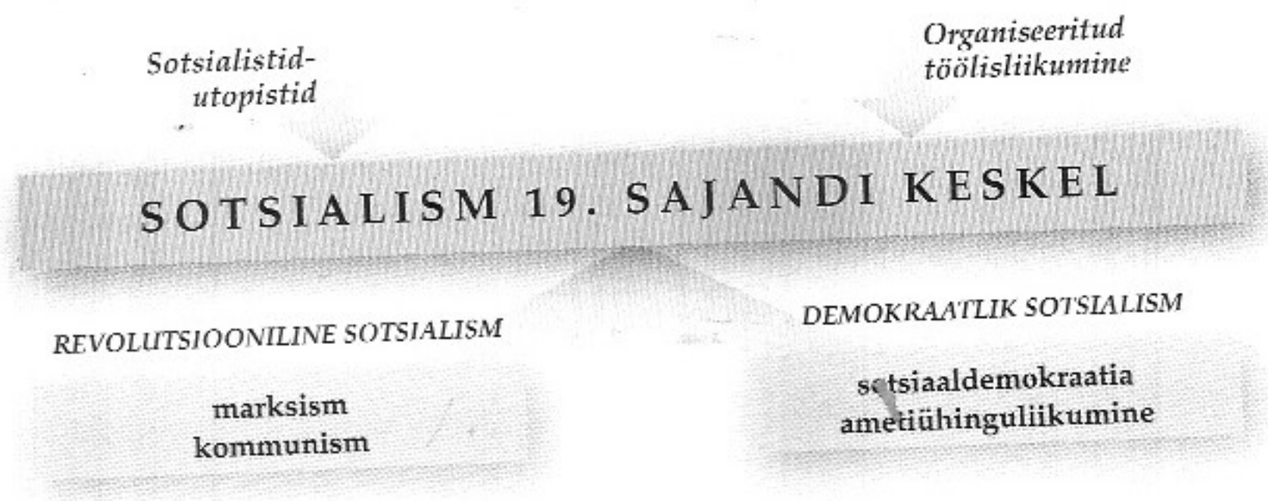

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millist ühiskonna arengut pooldasid konservatiivid?
2. Kuidas konservatiivid omi seisukohti põhjendasid?
3. Millise inimeste grupi huvisid esindas liberalism?
4. Millised olid liberaalide peamised nõudmised?
5. Mis põhjustas rahvusluse ehk natsionalismi tõusu?
6. Kes on proletaarlane?
7. Miks hakati otsima ühiskonnakorda, mis oleks õiglane kõigile?
8. Kes on tuntumad sotsialismiteooria selgitajad ja levitajad?
9. Milline pidi sotsialistide-utopistide arvates olema õiglane ühiskond?
10. Mille poolest erines marksism varasematest sotsialistlikest õpetustest?

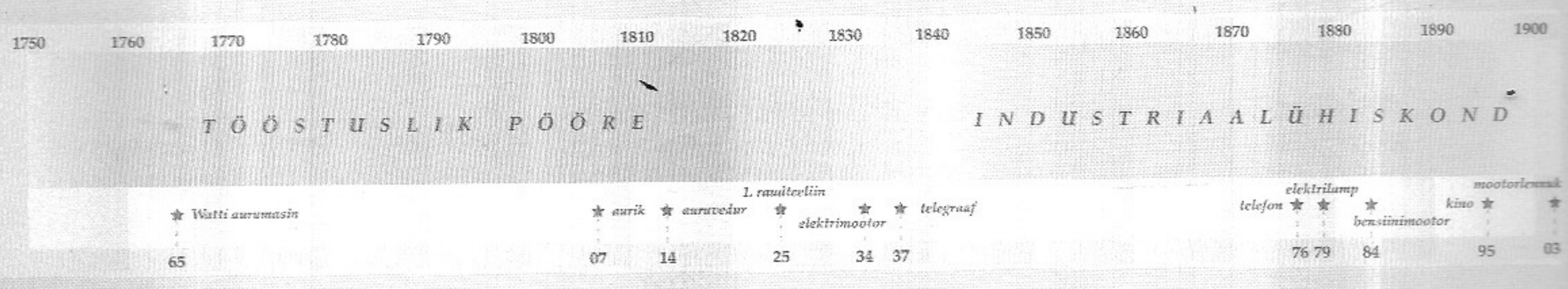

MA TEAN, ET...

18. sajandil hakati järjest rohkem kasutama käsitsi töö asemel masinaid ja rajama suuri vabrikuid. See võimaldas oluliselt suurendada kaupade tootmist ja kiirendas lõppkokkuvõttes ühiskonna arengut. Manufaktuuride asendumist masinatega nimetatakse tööstuslikuks pöördeks. Tööstuslik pööre sai alguse Inglismaal ja levis sealt pikkamööda teistesse Euroopa piirkondadesse.

Tööstuslikule pöördele lõi eelduse uue jõuallika – aurumasina – leiutamine. 19. sajandil kasutati aurumasinat ühel või teisel kujul pea kõikides käitistes. Peagi ilmusid jõgedele aurulaevad ja 1830. aastatel sai tänu auruveduri konstrueerimisele alguse raudtee võidukäik.

19. sajandi keskpaigaks oli masintootmine muutunud pea kõikjal valitsevaks. Tähtsaimaks majandusharuks kujunes tööstus, eriti raskетööstus, mis oli seotud rauamaagi ja kivisöe tootmisega. Arenes ka kergetööstus, mis varustas inimesi igapäevaeluks vajalike kaupadega. Majandusliku arenguga kaasnes kiire linnastumine ehk urbaniseerumine. Põllumajanduse peamiseks ülesandeks sai toita suurtesse tööstuslinnadesse koondunud inimesi. Niisugust tööstuse saavutustele tuginevat ühiskonda nimetatakse industriaalühiskonnaks.

Tööstuse areng muutis tuntavalt ühiskonna sotsiaalset palet. Tekkis ulatuslik tööliste kiht, kes elatas end vabrikus teenitud palgast. Tõusis ka kodanluse osatähtsus ja elatustase.

Industriaalühiskonnas hakati energiaallikana laialdaselt kasutama elektrit. Täiustusid ka sidepidamisvahendid: leiutati telegraaf, telefon, fonograaf, grammafon ja raadio.

Majandusliku võimsuse kasvuga tugevnes suurriikide omavaheline konkurents. Suurriigid hakkasid end pidama maailma peremeesteks ja väikerahvaste valitsejateks. Tugevnes soov oma territooriumi naabrite arvel laiendada ja endale kolooniaid hõivata. Sellist suurriiklikku poliitikat nimetatakse imperialismiks.

19. sajandi poliitilist elu mõjutasid kolm tähtsat poliitilist õpetust. Konservatiivid pooldasid ühiskonna aeglast ja järjepidevat arengut ning olid vastu igasugustele murrangulistele uuendustele. Nad soovisid tugevat riiki ja olid vastu riigivõimu avalikule arvustamisele. Liberaalid pidasid kõige tähtsamaks üksikisiku vabadusi ja esindasid põhiliselt tõusva kodanluse majandushuve. Ühiskonna majanduslikuks aluseks sai olla nende arvates vaid eraomandusel põhinev tootmis- ja kauplemisvabadus. Liberalismi levikuga kaasnes ka rahvusluse tõus. Ühiskonnas avalduva ebavõrdsuse suurenemine sünnitas sotsialistliku õpetuse. Sotsialistid püüdsid leida niisugust ühiskonnakorda, mis oleks õiglane ja kindlustaks sotsiaalse võrdsuse kõigile. 19. sajandi keskpaiku jagunes sotsialistide leer kaheks: Karl Marxi õpetuse järgijad leidsid, et uue õiglasema korra rajamiseks tuleb töölisklassil haarata revolutsioonilisel teel võim enda kätte ja ning seejärel allutada igasugune tegevus ühiskonnas töörahva kontrollile; sotsiaaldemokraadid jälle leidsid, et uude ühiskonda tuleb jõuda rahumeelseid ja demokraatlikke meetodeid kasutades.

ARUTLE JA ANALÜÜSI

1. Milles seisneb tööstuslik pööre?
2. Miks sai tööstuslik pööre võimalikuks alles 18. sajandil?
3. Kuivõrd oled nõus väitega, et aurumasina leiutamine kiirendas oluliselt tööstuslikku pööret? Põhjenda oma arvamust.
4. Milliseid abinõusid rakendasid Inglismaa ja Saksamaa majandusliku arengu kiirendamiseks?
5. Analüüsi tööstusliku pöörde positiivseid ja negatiivseid tagajärgi. Anna hinnang tööstusliku pöörde tulemustele. Põhjenda oma hinnangut.
6. Milliseid muutusi inimeste igapäevaellu tõi industriaalühiskond?
7. Selgita raudtee osa industriaalühiskonna kujunemisel.
8. Miks eelistas üha rohkem inimesi elada linnades?
9. Mil moel mõjutas ühiskonna kiire majanduslik areng riikidevahelisi suhteid?
10. Miks leidus konservatiivide ideedele hulgaliselt toetajaid?
11. Mille poolest erinesid konservatiivide ja liberaalide vaated ühiskonnakorraldusele?
12. Selgita seoseid tööstusliku pöörde, industriaalühiskonna ja sotsialismi ideoloogia vahel.
13. Miks kujunes marksismi põhiloosungiks „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"?
14. Millist poliitilist õpetust sa pooldaksid, kui sa oleksid 19. sajandi teisel poolel tööline, väikese poe omanik, vabrikant või kooliõpetaja. Põhjenda.

MINEVIKUST TÄNAPÄEVA

1. Millised tänapäeva Eesti erakonnad järgivad sinu arvates liberalismi, millised konservatismi põhimõtteid?
2. Mil moel mõjutab sotsialismiõpetus tänapäeva Euroopa poliitilist elu?
3. Millised tööstusliku pöördega alguse saanud protsessid ühiskonnas jätkuvad ka tänapäeval?

UURI ISE EDASI

Lilley, S. Inimesed, masinad ja ajalugu. Tallinn, 1993.
Pollard, S. Tööline. – Romantismiaja inimene. Koostaja F. Furet. Tallinn, 2003.
Ljunglund, L., Rönblom, H.-K., Lindström, R. Poliitilised peavoolud: konservatism, liberalism, sotsialism. Tartu, 1935.
Wheen, F. Karl Marx. Tallinn, 2002.

29. SAKSAMAA

Preisi kuningas Wilhelm I

UUS AJASTU PREISIMAAL

Tagurluse mõju kasv Saksamaal 19. sajandi keskel ei suutnud lämmatada rahvusliku ühtsuse ideed. 1850. aastate lõpus hakkas see Preisimaal esiplaanile tõusma. 1858. aastal määrati psüühiliselt haige kuninga Friedrich Wilhelm IV kaasvalitsejaks ehk regendiks tema vend Wilhelm, kes saatis mitmed tagurlikku poliitikat ajanud ministrid erru ja kaasas riigi valitsemisse liberaalse kodanluse esindajaid. Preisimaal algas uus ajastu. Loodi ülesaksamaaline partei Saksa Rahvusliit, mis seadis eesmärgiks Saksamaa ühendamise Preisimaa juhtimisel ja ilma Austriata. Kõikjal Saksamaal asutati mitmesuguseid rahvuslikke ühinguid ja seltse, mis aitasid kaasa sakslaste rahvusliku eneseteadvuse kasvule.

1861. aastal, pärast oma vaimuhaige venna surma, sai regendist kuningas **Wilhelm I**, kes mõistis ümberkorralduste vajadust. Wilhelm I valitsusaja algul saavutati usaldus trooni ja ühiskonna vahel ning liberaalne kodanlus asus kuningat toetama.

BISMARCKI „RAUA JA VERE" POLIITIKA

Usaldus trooni ja ühiskonna vahel murenes aga Preisi armee ümberkorraldamise kavaga. See nägi ette armee kahekordistamist, tegevteenistuse pikendamist ning täiendavat raha sõjaväe ülalpidamiseks. Selleks oli vaja maapäeva heakskiitu. Preisi maapäev jättis aga reformikava osaliselt kinnitamata. Kuningas ei soovinud tunnistada kodanluse mõjukust poliitilises elus ja otsustas maapäeva mitte arvestada, s.t tegutseda põhiseaduse vastaselt. Ta kutsus 1862. aastal Preisi-maa valitsusjuhiks „tugeva käe" poliitikuna tuntud Otto von **Bismarcki**. See oli tuleviku Saksamaa jaoks oluline otsus.

Bismarck osutus tõepoolest kindlakäeliseks poliitikuks, kes oma eesmärkide elluviimiseks eriti vahendeid ei valinud. Maapäeval teatas ta vaidlushoos, et tänapäeva suuri küsimusi otsustatakse „raua ja verega". Nende sõnadega hakati hiljem iseloomustama Bismarcki tegevust tervikuna.

... tänapäeva suuri küsimusi ei otsustata mitte kõnede ega enamuse otsustega, mis oli 1848. ja 1849. aasta suurim viga, vaid raua ja verega.

(Otto von Bismarck)

Kuningas Wilhelm I toetas valitsusjuhi tegevust. Aja jooksul kujunes Wilhelm I ja Bismarcki vahel liit, kus vormiliselt esimene mees oli kuningas, kuid tegelikku poliitikat teostas valitsusjuht. Bismarck ei arvestanud sageli maapäeva arvamusega ja tegutses oma tahtmist mööda. Ta valitses riiki ilma kinnitatud eelarveta ning viis ellu sõjaväereformi, nagu oli kavandatud. Bismarcki-vastased poliitilised jõud ei suutnud tema vastu midagi ette võtta.

SAKSAMAA ÜHENDAMINE

Tugeva armee loomine võimaldas hakata ellu viima Bismarcki ühte peamist eesmärki – Saksamaa ühendamist.

Koos Austriaga purustati 1864. aastal Taani ning võideti tagasi Schleswig, Holstein ja Lauenburg. 1866. aastal provotseeris Bismarck Austria-Preisi sõja, kus Austria sai hävitavalt lüüa ning kaotas oma ülevõimu Põhja-Itaalias ja Saksa aladel.

Austria-Preisi sõja ajal kaotati Viini kongressil loodud Saksa Liit. Selle asemel moodustati 1867. aastal Põhja-Saksa Liit, kuhu kuulusid Maini jõest põhja poole jäävad 19 Saksa riiki. Põhja-Saksa Liit oli vastavalt oma põhiseadusele liitriik, mille kõrgeimaks võimuorganiks oli Riigipäev. Riigijuhiks oli Preisi kuningas ning liidukantsleriks ehk valitsusjuhiks Bismarck. Põhja-Saksa Liidu loomisega algas Saksamaa poliitiline ja majanduslik ühtlustamine, mis oli kokkuvõttes oluline samm maa lõplikul ühendamisel. Välispoliitiline edu ja Põhja-Saksa Liidu loomine suurendasid Bismarcki toetajaskonda ning vaigistasid tema poliitilisi vastaseid.

Saksamaa lõplikku ühendamist püüdis takistada Prantsusmaa. See viis 1870. aastal Saksa-Prantsuse sõja puhkemiseni. Sõjaks hästi ettevalmistatud Preisimaa koos teiste Saksa riikidega purustasid Prantsusmaa. Prantsuse keiser Napoleon III langes Sedani all sakslaste kätte vangi. Prantsusmaa alistus.

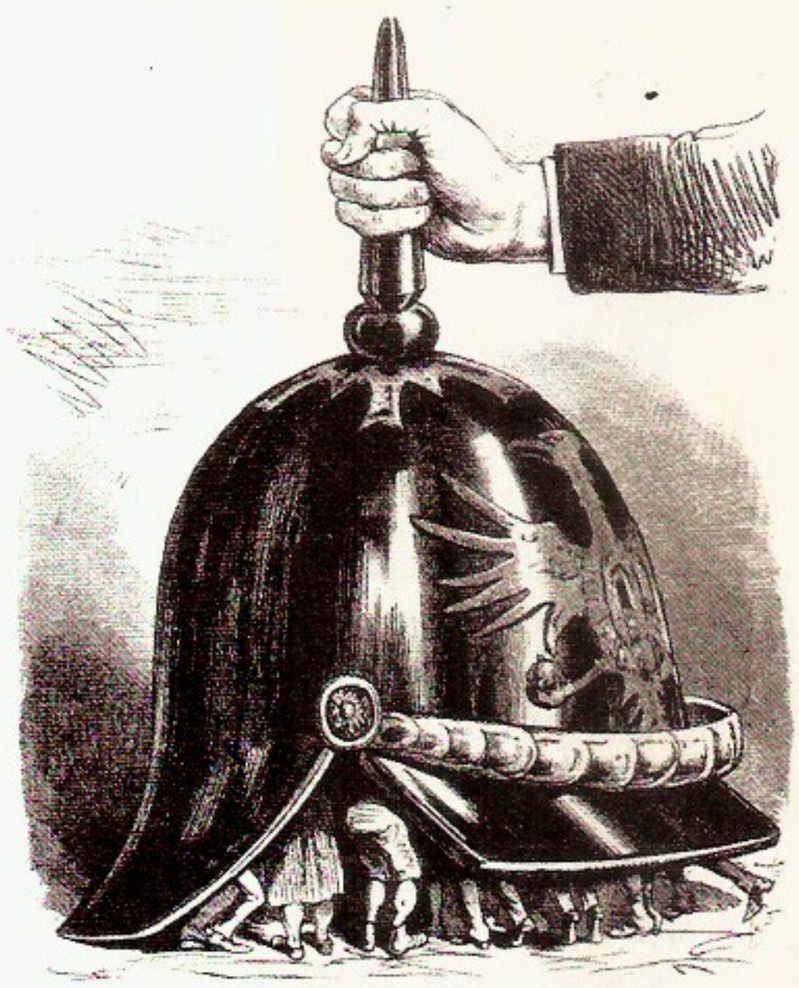

Saksa väikeriigid ühendatuna Preisi sõjakiivri alla. Austria ajakirjanduses ilmunud karikatuur Saksamaa ühendamisest

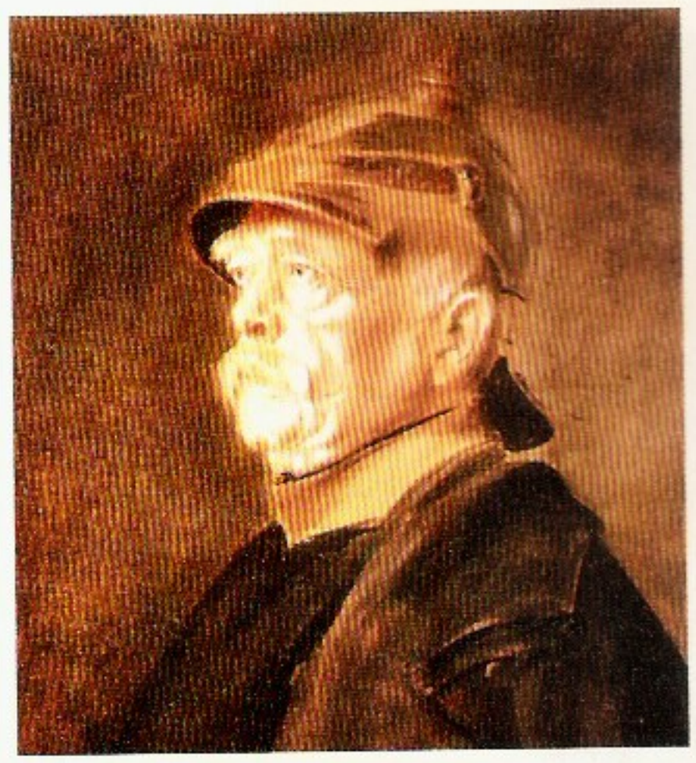

Otto von Bismarck

Otto von Bismarck sündis Pommeris Euroopa jaoks olulisel ajal – aprillis 1815, mil Viini olid kogunenud Napoleoni üle võidu saavutanud valitsejad, et määrata kontinendi tulevik. Ajaloo tahtel sai just Bismarckist see poliitik, kes Viinis paikapandud rahvusvaheliste suhete süsteemi lõplikult purustas.

Bismarck pärines vanast Brandenburgi aadlisuguvõsast, kelle esindajad olid valdavalt teeninud sõjaväes. Erandiks ei olnud ka Bismarcki isa. Laste koolitamisega tegeles peamiselt ema, terava mõistusega, haritud, auahne naine, kes pärines Preisi kõrgametnikkonnast. Juuraüliõpilasena ei olnud Bismarck eriti usin, kuna talle meeldis rohkem tegeleda muude asjadega, kaasa arvatud skandaalid ja duellid. Üliõpilaspäevil kirjutas ta naljaga ühele oma sõbrale, et tulevikus saab temast kas suur lurjus või esimene mees Preisimaal. Sellegipoolest omandas ta kokkuvõttes hea humanitaarhariduse, millele lisandus loomupärane andekus.

Ülikooli lõpetamise järel püüdis ta rakendust leida diplomaadi ja ametnikuna, kuid edutult. Bismarck oli sõnakuulmatu alluv. Ta lahkus riigiametist ja hakkas edukalt oma mõisa majandama. 1847. aastal valiti Bismarck Preisi maapäeva saadikuks, millega algas tema poliitikukarjäär. Juba 1848.–1849. aasta revolutsiooni ajal ilmnes Bismarcki äärmine sallimatus liberaalide suhtes. Isegi tollane Preisi kuningas märkis tema kohta: „Äge reaktsionäär, lõhnab vere järele, kasutada hiljem." See „hiljem" saabus 1862. aastal. Vahepeal oli ta saadikuks Frankfurdi liidupäeval ning siis Venemaal ja Prantsusmaal.

1890. aastal oli „raudne kantsler" sunnitud erru minema, millega keisririigi ajaloos lõppes Bismarcki aeg. Endine riigikantsler tõmbus poliitilisest elust tagasi ja elas oma mõisas kuni surmani 1898. aastal.

18. jaanuaril 1871. aastal kuulutasid saksa ohvitserid Preisi kuninga Wilhelm I Saksamaa keisriks. See kuupäev ei olnud valitud juhuslikult. Samal päeval 170 aastat tagasi (1701) oli Brandenburgi kuurvürst võtnud endale Preisi kuninga tiitli. Sellega oli ühest väikesest Saksa vürstiriigist saanud kuningriik, kellega kõik Euroopa riigid pidid arvestama. Nüüd oli Saksamaa tõusnud keisririigiks ja pürgis ühise valitseja all maailmapoliitika areenile. Keiser Wilhelm seisab lippude all poodiumil. Keskel valges mundris on Otto von Bismarck.

SAKSA KEISRIRIIGI VÄLJAKUULUTAMINE

Sõja ajal alanud läbirääkimised Lõuna-Saksa riikide ühendamiseks Põhja-Saksa Liiduga lõppesid edukalt. Saksa keisririik kuulutati pidulikult välja veel enne Saksa-Prantsuse sõja lõppu, 1871. aasta algul Prantsusmaal Versailles' lossis. Preisi kuningas Wilhelm I sai ühendatud Saksamaa keisriks. Rahvusriigi loomine oli sakslaste jaoks ajalooline murrang, mis avas uued võimalused majanduslikuks, kultuuriliseks ja poliitiliseks arenguks.

RIIGIKORD

Saksa Keisririik oli liitriik, mille koosseisus säilisid kõik olemasolevad Saksa riigid: 4 kuningriiki, 6 suurhertsogkonda, 12 hertsogkonda, 3 vabalinna ning eraldi Elsass-Lotringi piirkond. Nimetatud riikides jäid alles omad seadusandlikud ja täidesaatvad riigivõimuorganid ning ka võimulolevad dünastiad. Keisririigi tasandil teostati ühtset välis-, tolli-, rahandus-, kaitse- ja seadusandlusalast poliitikat.

Päritava võimuga keisri volitused ulatusid ametnike nimetamisest kuni sõja ja rahu väljakuulutamiseni. Keisri kõrval tegutses kõrgema seadusandliku organina parlament, mis koosnes Liidunõukogust ja Riigipäevast. Parlamendi võimupiirid olid suhteliselt tagasihoidlikud. Kõik olulisemad poliitilised jõud olid erakondade ehk parteide kaudu parlamendis esindatud.

Saksa Keisririik

Mõjukaim riik keisririigis oli Preisimaa, mis moodustas üle 50% kogu Saksamaa territooriumist. Saksa keisriks oli Preisi kuningas ning ka enamik riigiametnikke pärines Preisimaalt.

Keisri kõrval oli riigis tähtsuselt teine mees **riigikantsler**. Selle ametikoha sai endale keisririigi tegelik looja – Bismarck, kel oli keiser Wilhelm I täielik toetus, mis kindlustas talle suure tegevusvabaduse. Ta laveeris osavalt erinevate poliitiliste jõudude vahel ning kasutas oma tahte läbisurumiseks Riigipäeva laialisaatmist, repressioone ja teisi surveabinõusid. Ta sai kuulsaks kui „raudne kantsler".

WILHELM II UUS KURSS

1888. aastal suri keiser Wilhelm I ja troonile sai **Wilhelm II**, kes on ajalukku läinud viimase Saksa keisrina. Wilhelm II ei soovinud kellegagi oma võimu jagada. 1890. aastal sunniti „raudne kantsler" erru minema. Uued riigikantslerid ei omandanud enam sellist mõjukust kui Bismarck – nad olid eelkõige Wilhelm II poliitika elluviijad.

Wilhelm II eesmärgiks oli Saksamaa muutmine tõeliselt suureks riigiks. Erilist tähelepanu hakati pöörama armee ja laevastiku tugevdamisele. 1890. aastal lubati taas Saksamaa Sotsialistliku Partei tegevus. 1912. aastaks olid sotsialistid muutunud suurimaks poliitiliseks jõuks Riigipäeval. Tehti ka mõningaid sotsiaalseid ümberkorraldusi. Kehtestati kohustuslik puhkepäev ja naistele 11-tunnine tööpäev. Keelustati alla 13-aastaste laste töö.

Wilhelm II

Wilhelm II ajal hakati üha suuremat rõhku panema sõjaväe arendamisele – Saksamaa valmistus sõjaks

SUUND MAAILMAPOLIITIKALE

Kuni 1871. aastani olid Bismarcki kõik jõupingutused välispoliitika vallas allutatud üksnes ühele eesmärgile – Saksamaa ühendamisele. Keisririigi loomisega välispoliitilised sihid muutusid. Saksamaa pidi kindlustama endale juhtpositsiooni Euroopas ning leidma liitlased, et ära hoida võimalikku Venemaa-Prantsusmaa lähenemist. Bismarcki välispoliitika piirdus Euroopa mandriga. Tänu tema oskuslikule diplomaatiale loodi Euroopas liitude süsteem, mis kindlustas Saksamaa välispoliitilisi positsioone. Kolmekeisriliit (Austria-Ungari, Saksamaa, Venemaa) tagas Saksamaale Venemaa neutraalsuse. Koos Austria-Ungari ja Itaaliaga loodi aga Kolmikliit, mis oli suunatud Venemaa ja Prantsusmaa vastu.

Bismarcki errumineku järel Saksamaa välispoliitiline kurss muutus. Senise Euroopa mandrile suunatud poliitika asemel hakati orienteeruma maailmapoliitikale. 1896. aastal tõdeski keiser Wilhelm II uhkusega: „Saksa riigist on saanud maailmariik." Kolm aastat hiljem aga teatas välisasjade riigisekretär von Bülow: „Saabuval sajandil on Saksa rahvas kas haamriks või alasiks".

Maailmapoliitika tähendas tegelikult sekkumist kõigi maailmajagude asjadesse ning võitlust ülevõimu pärast maailmas. Sellega kaasnes ka maailmavallutuslike ideede (Suur-Saksamaa, eluruumi laiendamine) levik ühiskonnas. See poliitika viis Saksamaa maailmasõtta.

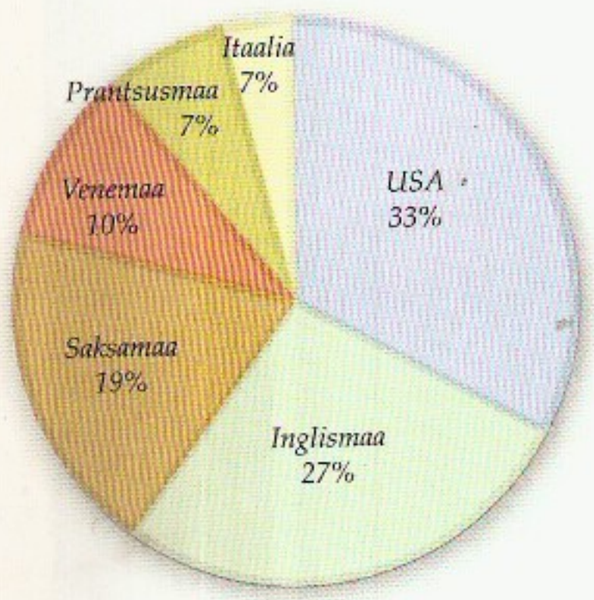

Suurriikide tööstustoodang 1900. aastal

Sakslased laadivad Victoria järve ääres oma pagasit: koduloomi ja elevandi võhku, mis olid Euroopas kõrges hinnas

KOLONIAALIMPEERIUMI LOOMINE

Bismarck ei pidanud esialgu kolooniate hõivamist tähtsaks. Nii jäigi Saksamaa kuni 1880. aastateni koloniaalvallutustest kõrvale. Kuid majandusringkondade survel oli ta sunnitud oma seisukohti muutma. Pealegi oli vastloodud suurriigil lausa auasi kolooniaid omada.

Esimene Saksa koloniaalvaldus hõivati 1884. aastal Edela-Aafrikas. Asutati ka Saksa Koloniaalühing, mis hakkas aktiivselt propageerima vallutuspoliitikat. Seda tegi ka keiser Wilhelm II. Peagi hõivati Aafrikas veel rida kolooniaid. 19. sajandi lõpul laienesid koloniaalvallutused ka Aasiasse.

Saksa koloniaalpoliitika paistis silma julmusega. Mitmel pool kolooniates puhkesid meeleheitlikud ülestõusud. Algelise relvastusega pärismaalased ei suutnud aga moodsalt relvastatud kolonisaatoritele tõsist vastupanu osutada. Kõik väljaastumised suruti veriselt maha.

kolonialism – poliitika, mille eesmärgiks on nõrgemate või vähemarenenud maade allutamine

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Mida tähendas „uus ajastu Preisimaal"?
2. Milliseid abinõusid kasutades õnnestus Preisimaal Saksamaa ühendada?
3. Saksamaa oli liitriik. Mida see tähendab?
4. Miks hüüti Bismarcki „raudseks kantsleriks"?
5. Milles seisnes Wilhelm II uus kurss?
6. Selgita mõistet „maailmapoliitika".
7. Miks oli Saksamaa jäänud koloniaalvallutustest eemale?
8. Iseloomusta Saksamaa koloniaalpoliitikat.

30. PRANTSUSMAA

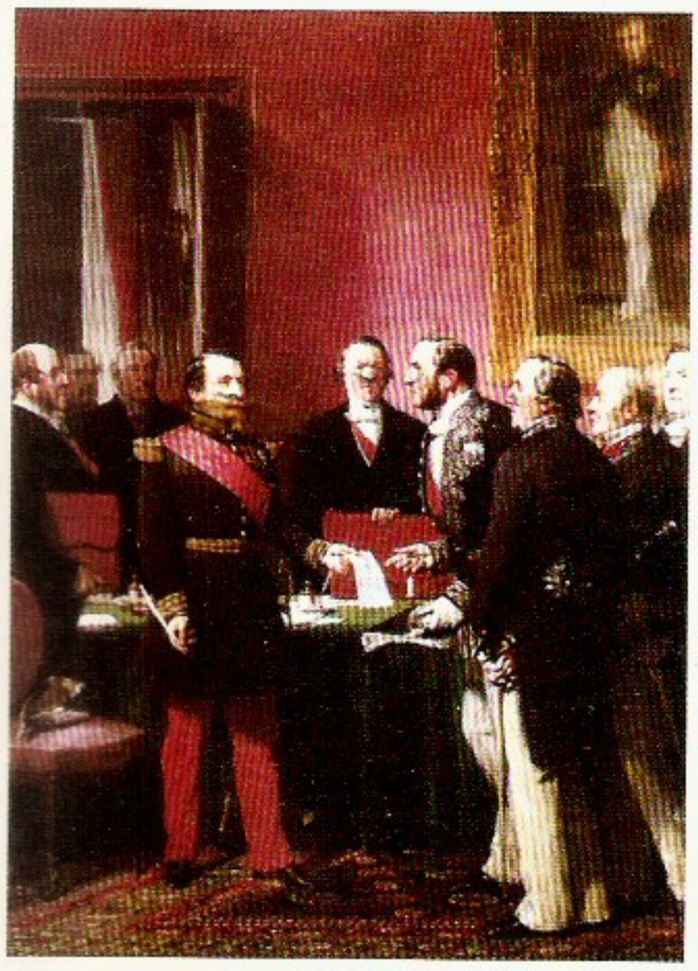

Napoleon III (vasakul)

TEINE KEISRIRIIK JA NAPOLEON III

1851. aastal korraldas president Louis Bonaparte riigipöörde, millega koondas võimu enda kätte. Aasta pärast taastati Prantsusmaal keisririik. Louis Bonaparte sai keisriks **Napoleon III** nime all. Napoleon III valitses riiki ainuisikuliselt, arvestamata sageli ka seaduslikke riigivõimuorganeid. Tal puudus ühiskonnas laiem toetajaskond.

Keisrina pööras Napoleon III suurt tähelepanu majanduse arendamisele ning aktiivsele välispoliitikale. Edukas välispoliitika pidi keisri arvates kindlustama tema vägivaldselt haaratud võimu, ära hoidma siseriiklikud rahutused ning väljaastumised. Prantsusmaa mõjukuse suurenemisega maailmas lootis Napoleon endaga lepitada ka keisririigivastaseid poliitilisi jõude.

Prantsusmaa osales aktiivselt Krimmi sõjas ja sõjas Austria vastu ning teostas ulatuslikku vallutuspoliitikat Aasias. Ent peagi tabasid teda välispoliitikas tõsised tagasilöögid. 1860. aastatel ebaõnnestus Mehhiko vallutamine. Samal ajal teravnesid Napoleon III suhted teiste Euroopa riikidega, kes ei soovinud, et Prantsusmaa liigselt tugevneks.

Prantsuse võidukad väed saabuvad Krimmi sõjast

Krimmi sõda (1853–1856) oli Napoleoni-järgse Euroopa üks suuremaid sõjalisi konflikte. See sai alguse Vene-Türgi sõjast, kuhu peagi sekkusid Türgi liitlastena Inglismaa, Prantsusmaa ja Sardiinia. Sõda käis paljudel erinevatel sõjatandritel (Krimmis, Kaukaasias, Doonau aladel) ja lõppes Venemaa lüüasaamisega. See tõi kaasa Inglismaa ja Prantsusmaa tähtsuse kasvu Euroopa asjade otsustamisel.

SÕDA SAKSAMAAGA

Prantsusmaa püüdis kõikvõimalike vahenditega takistada uute rahvusriikide, Itaalia ja Saksamaa loomist Euroopas. Eriti ähvardavaks muutus Prantsusmaa jaoks Preisimaa majanduslik edenemine, sõjaline tugevnemine ja juhtroll Saksa alade ühendamisel. Ka Preisimaal mõisteti, et Saksamaa lõpliku ühendamise peamine takistus on just Prantsusmaa vastuseis. Sellises olukorras leidsid mõlemad pooled, et oma eesmärkide saavutamiseks peab vastase sõjaliselt purustama. Napoleon III lootis võiduka sõjaga parandada oma kõikuma löönud mainet riigis.

Sõda Prantsusmaa ja Preisimaa vahel puhkes 1870. aasta juulis. Prantsuse armee oli sõjaks halvasti ette valmistatud ega suutnud kokkuvõttes Preisimaale tõsist vastupanu osutada. Sakslased tegutsesid kiiresti ja oskuslikult. Sõja saatus otsustati 1870. aasta septembri algul Sedani all, kus prantslaste armee purustati ning keiser Napoleon III langes vangi. Sissepiiratud Pariisis puhkes ülestõus ja 4. septembril 1870. aastal kuulutati Prantsusmaa taas vabariigiks. Uus valitsus hakkas organiseerima sissepiiratud pealinna kaitset. Ent olukord muutus järjest katastroofilisemaks. Prantsusmaal ei jäänud muud üle kui alistuda. 1871. aasta jaanuaris sõlmiti vaherahu. Lõplik rahuleping kirjutati alla 1871. aasta mais. Sakslased okupeerisid Pariisi. Prantsusmaa loovutas Alsace-Lorraine'i (Elsass-Lotring) ja kohustus maksma sõjakahjude hüvituseks 5 miljardit franki.

Saksamaa õgib prantslasi. Karikatuur Prantsuse-Preisi sõjast

PARIISI KOMMUUN

Hävitav sõjaline lüüasaamine tõi endaga kaasa sisepoliitilise segaduse Prantsusmaal. 1871. aasta veebruaris tulid pariislased pärast eelrahu tingimuste teadasaamist tänavatele. Rahvas nõudis sõja jätkamist võiduka lõpuni ja hakkas pealinna kaitseks organiseerima rahvuskaarti. Sinna kuulusid enamasti töölised, noored ja väikekodanluse esindajad, kes pidasid rahutingimusi prantslastele rahvuslikuks alanduseks. Oma osa etendas ka elanikkonna majandusliku olukorra halvenemine sõja ajal ja valitsuse senine poliitika.

Pariisi barrikaad 1871. a

Prantsuse parlament

Prantsuse vabariigid

I 1792–1799
II 1848–1852
III 1870–1940
IV 1946–1958
V 1958– tänapäevani

Prantsusmaa kolooniad (kooliõpiku kaanepilt 19. sajandi lõpust)

Valitsus püüdis Pariisi rahvuskaarti relvituks teha, kuid selle tagajärjel puhkes Pariisis hoopis valitsusevastane ülestõus. Peagi oli Pariis ülestõusnute kontrolli all. Võim läks pealinna valitud omavalitsuse – Pariisi Kommuuni – kätte. Kommunaarid hakkasid tööliste olukorra kergendamiseks tegema ümberkorraldusi: tühistati üürivõlad, anti tagasi panditud asjad ning kaasati töölisi peremeheta jäänud ettevõtete juhtimisse. Varsti tuli neil aga hakata pidama ebavõrdset kaitsesõda valitsusvägede vastu. 1871. aasta mai lõpuks surusidki valitsusväed mässu maha.

VÕITLUS VABARIIGI EEST

Lüüasaamine sõjas Saksamaa vastu ja rängad rahutingimused tugevdasid monarhia pooldajate ridu. Monarhistid olid ülekaalus ka taasvalitud Rahvuskogus, kuid nad ei jõudnud üksmeelele küsimuses, kes peaks riiki juhtima. Ühtse poliitilise jõuna ei esinenud ka vabariiklased. Hoolimata monarhistide tegevusest jäi vabariiklik riigikord Prantsusmaal siiski püsima.

Prantsusmaad hakati nimetama Kolmandaks vabariigiks. Põhiseaduse järgi teostas täidesaatvat võimu 7 aastaks valitud president. Kõrgeimaks seadusandlikuks võimuorganiks oli Saadikutekoda koos Senatiga. Prantsusmaal kujunes mitmeparteisüsteemile tuginev parlamentaarne riigikord.

Vabariiklased tegid mitmeid ümberkorraldusi. Kehtestati kodanikuõigused ja püüti vähendada kiriku mõju koolis ning ühiskonnas tervikuna. Jõustus sunduslik tasuta algharidus. Usuõpetus koolides asendati moraaliõpetusega. Riiklikul tasemel hinnati ümber mitmed ajaloosündmused. Kommunaarid amnesteeriti, s.t vabastati kõikidest süüdistustest ning karistustest. Riigi hümniks kinnitati „Marseljees".

MAJANDUSLIK ARENG

Prantsusmaa majanduse põhisuund oli põllumajandus. Talupoegade olukord aga halvenes, kuna ei suudetud vastu seista teiste riikide põllumajandustoodangu konkurentsile. Maailmaturu ja tarbimistavade muutused tõid kaasa mitmete põllumajandusharude kiratsemise. Nii ei vajatud Euroopas enam endises koguses Prantsuse häid naturaalveine, kuna järjest rohkem tarbiti odavaid piirituseveine. Vaesem elanikkond pidas oluliseks eelkõige veinide odavust ja kangust, mitte kvaliteeti.

Ka Prantsusmaa tööstus ei suutnud sammu pidada teiste Euroopa riikide ja Ameerika Ühendriikidega. 20. sajandi alguseks oli Prantsusmaa langenud neljandaks tööstusmaaks maailmas. Prantsusmaad iseloomustas suur hulk rantjeesid. Rantjeed oli inimesed, kes elatusid üksnes oma varanduselt saadud protsentidest, tegelemata ise enam tootmise või äriga.

Majanduslikku arengut tervikuna pidurdas Prantsusmaal tähtsa tööstuspiirkonna Alsace-Lorraine'i (Elsass-Lotring) loovutamine ja sõjakahjude hüvitamine Saksamaale.

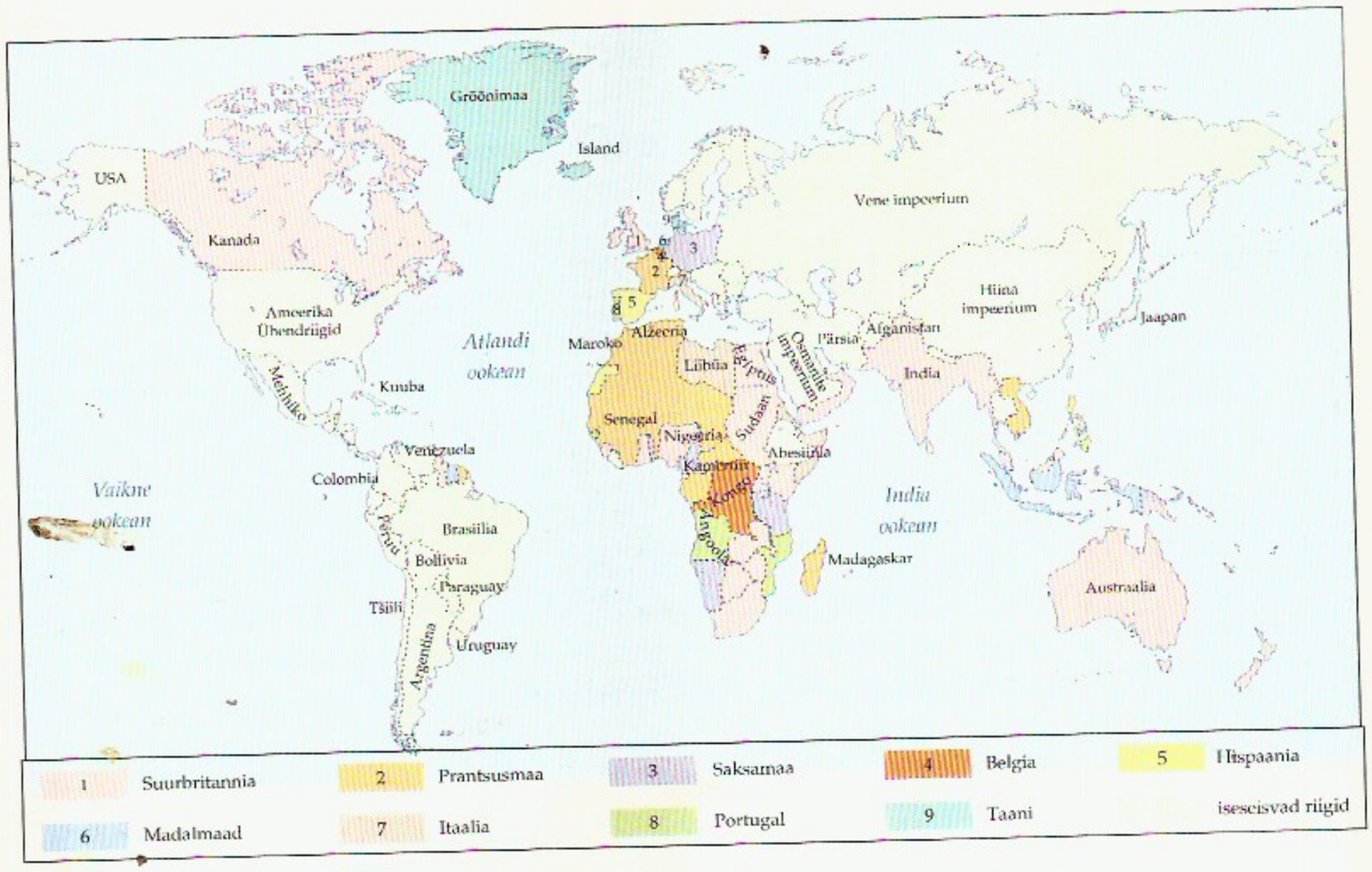

Euroopa riikide koloniaalvaldused 19. sajandi lõpul

VÄLIS- JA KOLONIAALPOLIITIKA

Prantsusmaa välispoliitika peamine eesmärk oli 1871. aasta lüüasaamise heastamine: Saksamaa sõjaline purustamine ja loovutatud alade tagasisaamine. Selleks vajati tugevat sõjaväge ning liitlasi.

1872. aastal kehtestati Prantsusmaal Preisimaa eeskujul üldine sõjaväekohustus ning hakati pöörama senisest rohkem tähelepanu armee tugevdamisele. Prantsusmaa peamiseks liitlaseks sai Venemaa, kellega 1893. aastal sõlmiti sõjaline liit. 20. sajandi algul liitus sellega ka Inglismaa ja Kolmikliidu vastu suunatud liit oligi loodud.

Prantsusmaa teostas ka aktiivset koloniaalpoliitikat, hõivates uusi valdusi. 20. sajandi alguseks oli Prantsusmaast saanud koloniaalvalduste poolest suuruselt teine riik maailmas. Koloniaalvalduste suurus ületas ligi paarkümmend korda emamaa territooriumi.

Victor Hugo Prantsusmaa eesmärkidest

Taastada oma jõud, varuda energiat, hellitada püha viha, kasvatada noort põlvkonda nii, et saaks luua kogu rahva armee, töötada vahetpidamata, uurida vaenlaste meetodeid ja võtteid, et saada uuesti suureks Prantsusmaaks, 1792. aasta Prantsusmaaks, mõõgaga idee Prantsusmaaks. Siis saab ta ühel päeval võitmatuks. Siis võtab ta tagasi Alsace-Lorraine'i.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millistel asjaoludel sai võimule keiser Napoleon III?
2. Miks Prantsusmaa sai sõjas Saksamaa käest lüüa?
3. Kes olid kommunaarid?
4. Miks hakati alates 1875. aastast Prantsusmaad nimetama III vabariigiks?
5. Milliseid ümberkorraldusi tegid riigis vabariiklased?
6. Miks olid Prantsuse majanduses probleemid?
7. Kes on rantjee?
8. Milliseid abinõusid võeti ette Prantsuse välispoliitiliste eesmärkide elluviimiseks?

31. INGLISMAA

Kuninganna Victoria ja peaminister Benjamin Disraeli

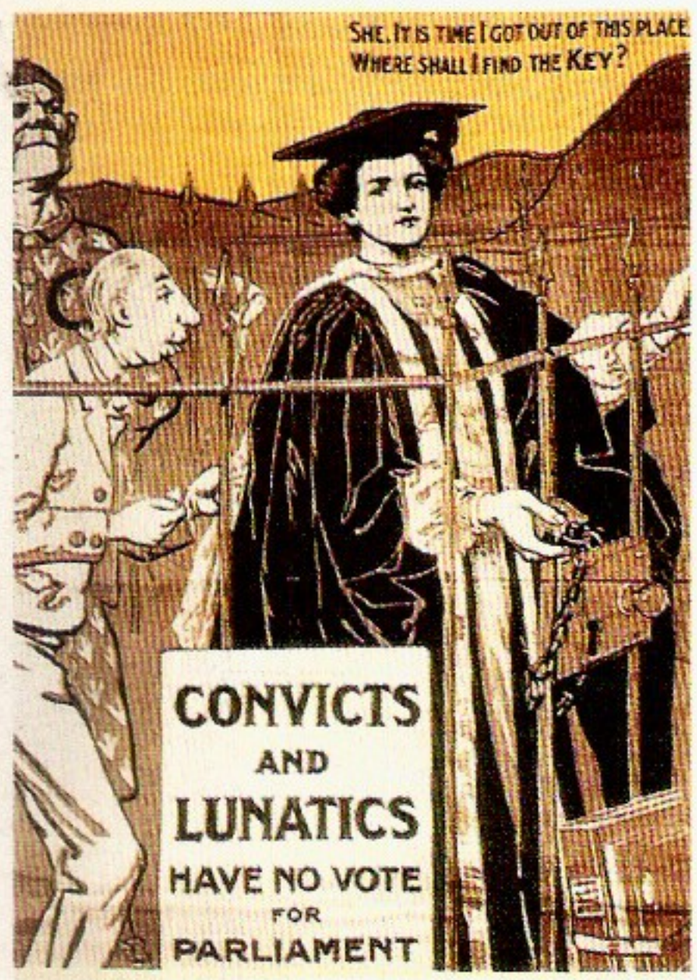

20. sajandi algul hakkasid valimisõigust nõudma ka naised

KUNINGAVÕIM

Kuninganna Victoria valitses Inglismaal 1837.–1901. aastal. Tema valitsemist 19. sajandi teisel poolel on iseloomustatud kui viktoriaanlikku ajastut. Victoria oli lugupeetud ja armastatud valitsejanna – Briti maailmariigi sümbol. Ta ei sekkunud parlamendi tegevusse ega riigiasjadesse. Valitsus sai tegutseda üksnes parlamendi toetusel. 1901. aastal sai kuningaks Edward VII, kes paistis silma oma hea hariduse ja suhtlemisoskusega. Kuningas oskas ja tahtis suhelda ning see tuli kasuks ka suhetes teiste riikidega. Edward sekkus oma emast rohkem riigiasjadesse, eriti välispoliitikasse.

LIBERAALID JA KONSERVATIIVID

Inglismaa poliitiline elu tugines kaheparteisüsteemile: võimu pärast konkureerisid liberaalid ja konservatiivid.

Kuni 1870. aastateni olid juhtival kohal liberaalid. Nende ajal kehtestati Inglismaal kohustuslik algharidus ning anti ametiühingutele tegevusvabadus. Kolmanda parlamendireformiga anti valimisõigus ka maatöölistele. Nüüd said valimistel osaleda peaaegu kõigi ühiskonnakihtide mehed. 1870. aastate teisel poolel hakkas taas kasvama konservatiivide mõju. Victoria-ajastu viimastel aastatel olidki enamasti võimul konservatiivid. 1905. aastal tulid uuesti võimule liberaalid, kes tegid mitmeid reforme ja eraldasid eelarvest suuri summasid sõjalaevastiku ehitamiseks.

MAJANDUSLIK ARENG

Inglismaa oli 19. sajandil juhtiv tööstus-, rahandus- ja kaubanduskeskus maailmas. 1850. aastaks andis Inglismaa ligi 40% kogu maailma tööstustoodangust. Inglise majandusliku edu aluseks oli teistest riikidest varem toimunud tööstuslik pööre ja üleminek vabrikutootmisele. Inglismaa käsutuses oli asumaade odav tööjõud ja tooraine. See võimaldas teistest riikidest odavamalt ja kvaliteetsemalt toota kaupu, mida tunti kogu maailmas. Kaubad vedas üle maailma laiali võimas kaubalaevastik. Inglismaal kaotati kaitsetollid ja teiste riikidega püüti sõlmida vabakaubanduslepinguid. Inglise raha – naelsterling – oli maailma usaldusväärseim valuuta. Saareriigi pankadesse olid paljud riigid hoiustanud oma raha- ja kullatagavarasid. Iseloomulikuks arengujooneks oli maaelanike vool linnadesse, põldude vähenemine ning karjamaade kasv. Enamik vajaminevat vilja veeti Inglismaale sisse.

19. sajandi lõpuaastatel Inglismaa juhtpositsioon maailmas muutus. Riigi majandus arenes tervikuna edukalt, kuid uute tööstusriikide Ameerika Ühendriikide ja Saksamaa arengutempo oli kiirem. 20. sajandi alguseks oli Inglismaa langenud tähtsuselt kolmandaks tööstusmaaks.

AMETIÜHINGUD

Inglismaa oli üks väheseid Euroopa riike, mis jäi 1848.–1849. aasta vapustustest puutumata. Sajandi keskel vaibus ka tšartistlik liikumine. Rahulolematuse vaibumisele aitasid kaasa majandusliku olukorra paranemine ning valitsuse osalised järeleandmised. Oma osa etendas ka revolutsioonide lüüasaamine Euroopas.

Töölised hakkasid organiseerima ametiühinguid, kuhu ühinesid esmalt just väljaõppinud ehk oskustöölised. Ametiühingud pidasid tööliste nimel tööandjatega läbirääkimisi ja seadsid esialgu oma sihiks üksteise abistamise ning majandusliku olukorra parandamise. Nõuti tööpäeva lühendamist ja palgatõusu. Tööliste mõjukaim võitlusvahend oli streik. Nende organiseerimine oli aga seadusega äärmiselt keeruliseks tehtud. Seetõttu hakkasid töölised uuesti poliitikaga tegelema ning nõudma valimisseaduse muutmist, et ka töölised võiksid saada parlamenti valituks. See saavutatigi 1867. aasta teise parlamendireformiga.

Ametiühingud muutusid Inglismaal tugevaks poliitiliseks jõuks. Tööliste esindajad pääsesid parlamenti ja said nüüd kaasa rääkida juba seadusandlikul tasandil oma olukorra parandamise eest. See oli ka põhjus, miks Inglismaal ei leidnud enam vastukaja võitlev sotsialism.

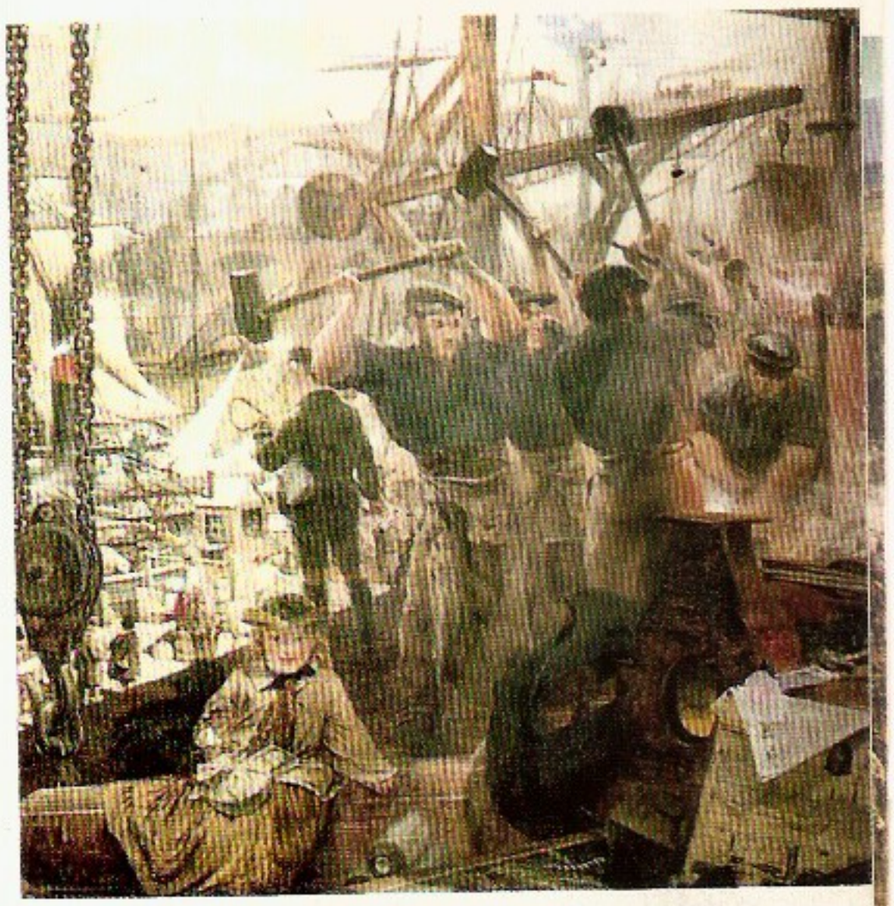

Koos tööstuse arenguga suurenes ka ametühingute tähtsus

TÖÖERAKONNA LOOMINE

19. sajandi lõpul tekkis riigis jällegi tööpuudus, eriti väljaõppimata tööliste seas. Enamik väljaõppimata töölisi ei olnud organiseeritud ametiühingutesse. Ka nemad hakkasid nüüd moodustama oma ühinguid, mis olid aga vanadest oskustööliste ametiühingutest tunduvalt vastuvõtlikumad sotsialistlikele ideedele. Nad leidsid, et oma õiguste eest tuleb võidelda nii, nagu Euroopa mandril.

Töölisringkondades leidis järjest rohkem toetust mõte tööliste huve kaitsva partei loomisest. 1893. aastal loodigi Tööerakond ehk Labor Party. Tööerakondlased ehk leiboristid muutusid lühikese ajaga arvestatavaks poliitiliseks jõuks nii parlamendis kui ka ühiskondlikus elus tervikuna.

IIRIMAA ISESEISVUSPÜÜDLUSED

1860. aastatel kujunes Iirimaal feenide liikumine, mis seadis eesmärgiks Inglismaast sõltumatu vabariigi loomise relvastatud võitluse abil. Feenide katsed iirlasi mässule õhutada aga ei õnnestunud, kuna toetus talupoegade hulgas jäi väheseks. Iirlaste mõõdukam osa hakkas nõudma omavalitsust (*home-rule*) – parlamenti, mis lahendaks kõik põliselanike eluolu tähtsamaid valdkondi puudutavad küsimused.

Valitsus rakendas iirlaste vastu surveabinõusid, kuid need ei andnud loodetud tulemusi. Lõpuks jõuti veendumusele, et surve asemel on kasulik teha järeleandmisi. Pikkade vaidluste ja tagasilükkamiste järel võeti 1914. aastal vastu omavalitsuse seadus, kuid Esimese maailmasõja puhkemise tõttu lükati selle täitmine edasi.

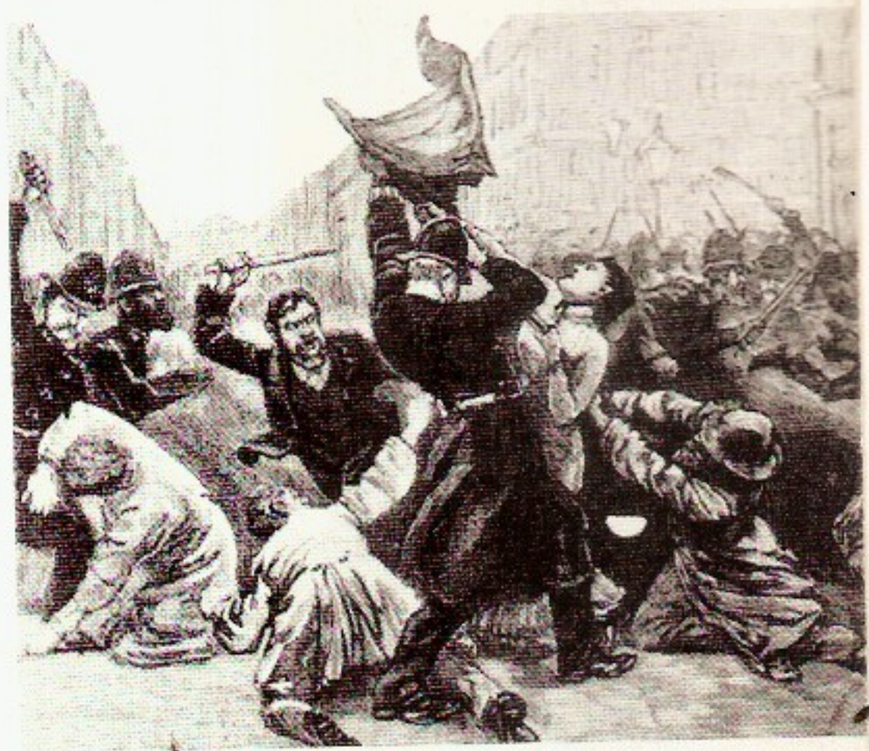

Iirimaa omavalitsust nõudva meeleavalduse laialiajamine

BRITI KOLONIAALIMPEERIUM

Impeeriumitunnetus on inglastel kaasa sündinud... Inglismaal valitseb kirg laiendada impeeriumi. Mõlema partei seisukohad ühtivad selles, et Inglismaal on suur missioon maailmas.

(Liberaalide juht William Gladstone)

Inglismaast kujunes 19. sajandil maailma suurim koloniaalriik. 1870. aastatel hakati Inglismaad ja tema kolooniaid nimetama Briti impeeriumiks.

Selleks ajaks oli lõpule viidud India vallutamine ning koloniseeritud Austraalia ja Uus-Meremaa. Asumaade laienemine oli pooleli Aasias ja Aafrikas. 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul oli Inglise koloniaalpoliitika peamisteks suundadeks Aafrika ja Lähis-Ida. Lähis-Idas võeti oma kontrolli alla 1869. aastal avatud Suessi kanal ning saadi endale tähtis ühendustee Indiaga.

Inglismaa koloniaalpoliitika tugines paljuski maailma erinevatesse piirkondadesse rajatud sõjaväebaaside võrgule. 19. sajandi teisel poolel hakati taaselustama vanade kaubanduskompaniide loomist ning nende kasutamist asumaade hõivamisel. Need olid vormiliselt eraisikute kompaniid, mis tegelikkuses viisid ellu riigi poliitikat.

Vallutatud kolooniad olid eelkõige odava tooraine allikaks järjest kasvavale tööstusele. Samal ajal olid asumaad ka Inglismaal valmistatud kaupade tarbijad. Kogu Briti impeerium moodustas ühtse turu.

Valitsuse poliitika asumaade suhtes ei olnud aga ühtne. Briti saartelt pärit asunikega asumaad – Kanada ja Austraalia – said dominioonideks ehk omavalitsusega aladeks. Neil oli oma parlament, valitsus, kohtusüsteem ning seadusandlus. Riigipeaks oli aga Inglise kuningas. Üldiselt hakati aga asumaade valitsemisel üha rohkem tuginema kohalike suguharude võimuladvikule.

Briti impeeriumi valduste laienemine

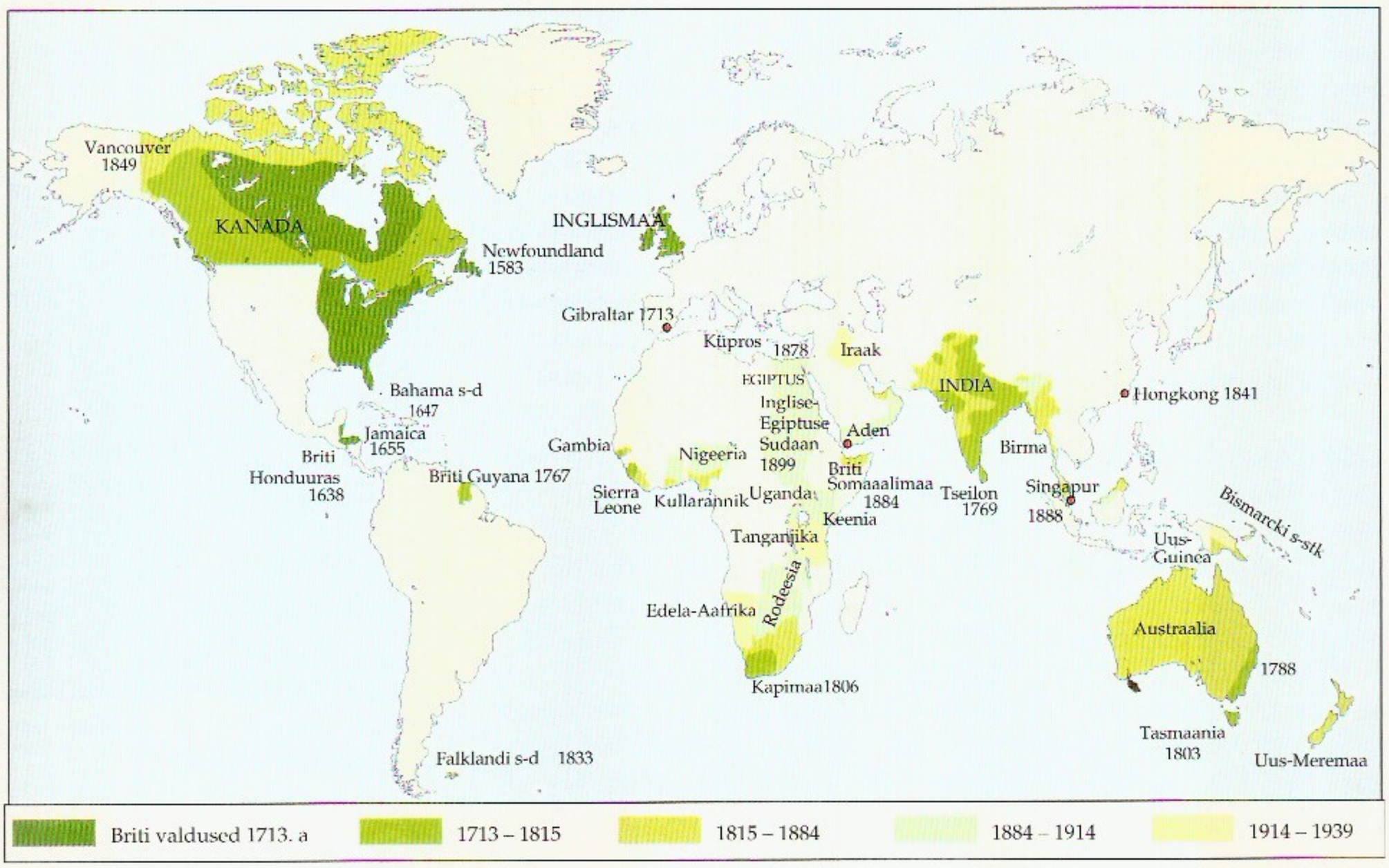

Inglise sõjalaevastik oli tugevaim maailmas

VÄLISPOLIITIKA

Inglismaa oli 19. sajandi keskel oma majandusliku võimsuse tipul. Erinevalt Euroopa mandri suurriikidest ei pidanud Inglismaa tänu oma asendile keset merd pöörama suurt tähelepanu armeele. Saareriigi käsutuses oli maailma tugevaim sõjalaevastik, mis tagas riigi kaitse igasuguse väliskallaletungi eest.

See mõjutas ka riigi välispoliitikat. Inglismaa ei olnud huvitatud püsivatest liitudest teiste riikidega, vaid tahtis hoida oma käed vabad – olla isoleeritud ehk eraldatud. See õnnestus suurepäraselt. Seetõttu ongi seda poliitikat hakatud nimetama **hiilgavaks isolatsiooniks**.

19. sajandi lõpul kerkis Inglismaa välispoliitika peaprobleemiks ühinenud Saksamaa kasvava mõjukuse takistamine. Saksamaa majanduslik edenemine, sõjaline tugevnemine ja eriti sõjalaevastiku ehitamine ohustasid Inglismaa merelist ülemvõimu maailmas. Nii muutusidki Saksa-Inglise vastuolud 20. sajandi algul rahvusvaheliste suhete peamiseks vastasseisuks, mis viisid lõpuks Esimese maailmasõja puhkemiseni.

isolatsionism – eraldumise ja erapooletuse taotlemine välispoliitikas

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millised parteid olid Inglismaal?
2. Mis võimaldas olla Inglismaal 19. sajandi keskel juhtiv tööstusmaa maailmas?
3. Miks loodi ametiühinguid?
4. Miks hakkasid Inglise töölised tegelema poliitikaga?
5. Kes olid feenid?
6. Iseloomusta Inglise valitsuse koloniaalpoliitikat.
7. Mida tähendas dominiooni staatuse saamine asumaale?
8. Milles seisnes hiilgava isolatsiooni poliitika?

32. AMEERIKA ÜHENDRIIGID

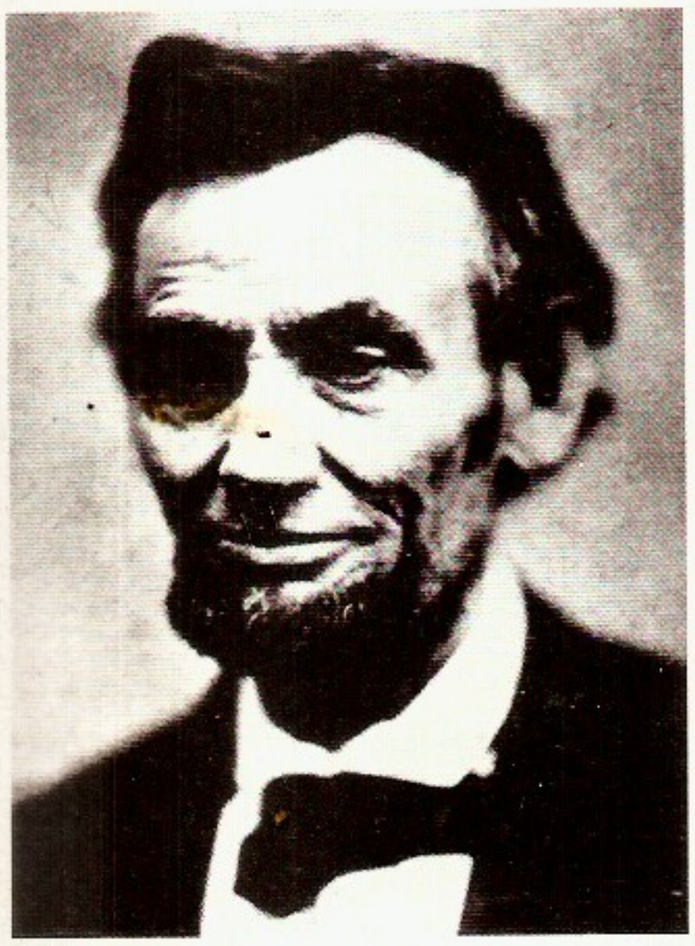

Abraham Lincoln (1809–1865)

KODUSÕJA ALGUS

Ühendriigid olid 19. sajandi keskpaigaks jõudnud sügavasse sisepoliitilisse kriisi, milles peamine oli orjanduse küsimus. Tugevnesid orjapidajate positsioonid, mis kutsus esile abolitsionistide vastutegevuse. Orjuse kaotamist pooldas Vabariiklik Partei. 1860. aasta valimistel valiti presidendiks nende kandidaat, advokaat Abraham **Lincoln**. Teda hinnati kui ausat, õiglast ning põhimõttelist orjusevastast riigimeest.

Lincolni presidendiks valimine oli lõunaosariikidele suur poliitiline löök. Nad otsustasid unioonist eralduda ja moodustada uue riigi – Ameerika Osariikide Konföderatsiooni pealinnaga Richmondis. Võeti vastu oma põhiseadus ja konföderatsioonile valiti president. Kui 1861. aastal tulistati Lõuna-Carolinas Fort Sumteri sadamas asuvaid föderaalvägesid, kuulutas Lincoln vastuhakanud osariigid mässajateks, kelle vastupanu tuleb sõjaliselt murda. Algas kodusõda.

Põhjaosariigid ületasid oma vastaseid elanikkonna arvu ja tööstusliku arengutasemega. Kuid sõjategevuse algul pääsesid maksvusele Lõuna eelised: soodne geograafiline asend (kaitsesõda enda territooriumil), pikaajalised sõjalised traditsioonid ja võimekad väejuhid. Põhjaosariikide sõjavägi ei suutnud esialgu Lõunale maismaal tõsist vastupanu osutada.

Sõdivad pooled USA kodusõjas

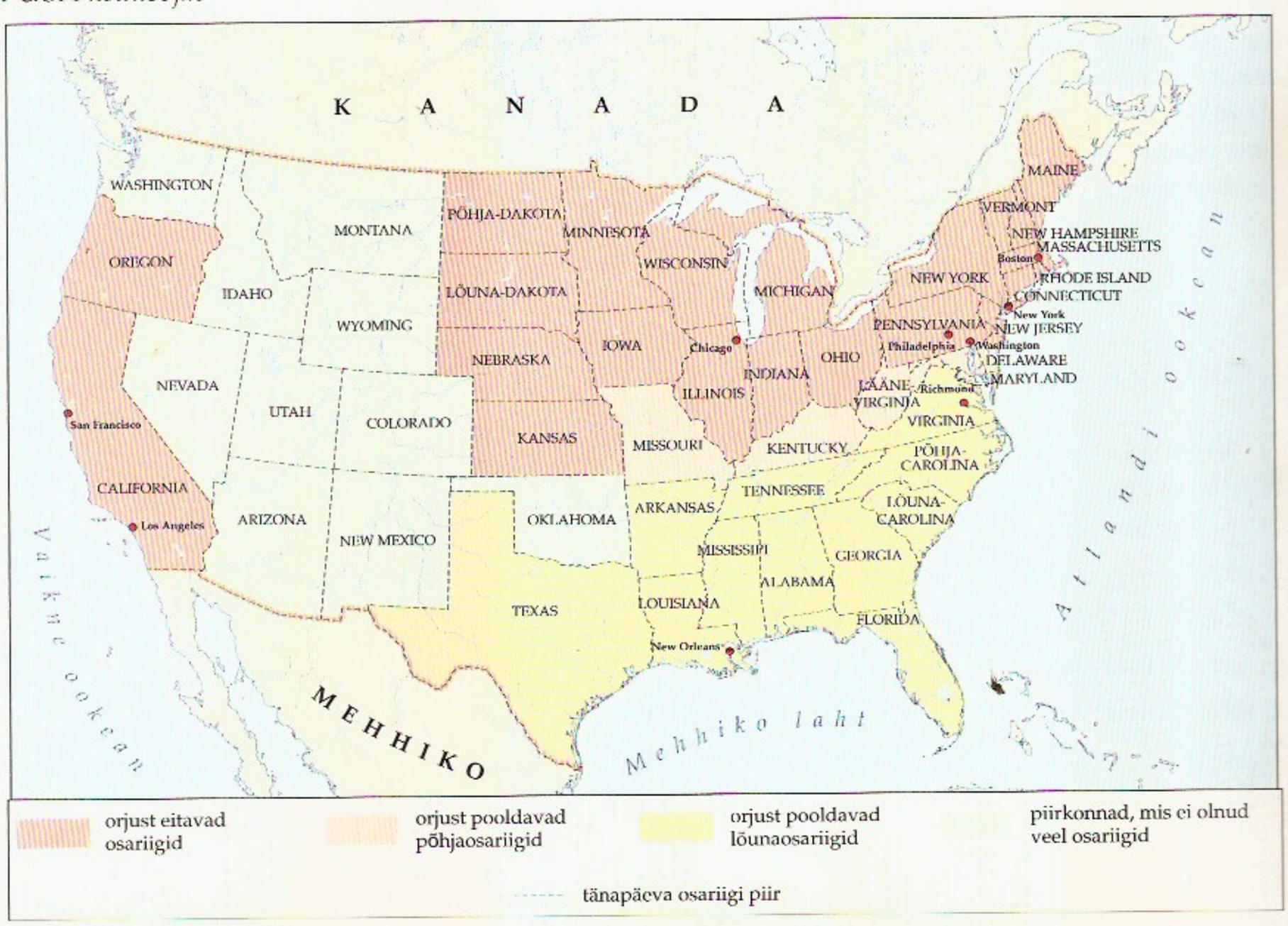

LINCOLNI REFORMID JA KODUSÕJA LÕPP

Sõjaline ebaedu sundis president Lincolni läbi viima mitmeid ümberkorraldusi. Konföderatsiooni osariikides kaotati orjus ja seadustati neegrite värbamine föderaalvägedesse. Oluliste sotsiaalsete tagajärgedega oli jaosmaade seadus. Selle alusel võis iga Ühendriikide kodanik riigi lääneosas endale vabalt maad saada. Pärast 5-aastast maaharimist sai ta maa tegelikuks omanikuks. Oldi huvitatud, et Läänes asuvad vabad maad ei läheks orjanduslike istanduste alla.

Seevastu Lõuna lootused Euroopa toetusele luhtusid. Põhi toibus saadud kaotustest ning tugevdas pidevalt oma vägesid. Lõuna lõigati ära Lääne põllumajanduspiirkondadest, mis peagi tõi endaga kaasa toiduainete puuduse konföderatsiooni osariikides. 1865. aasta aprillis pidid Lõuna väed kapituleeruma. Verine ja laastav, neli aastat kestnud kodusõda oli lõppenud Põhja võiduga. Kuid võitu tumestas peagi uus tragöödia. 14. aprillil 1865. aastal tapeti Washingtonis Fordi teatris president Lincoln, kellest sai rahvuskangelane.

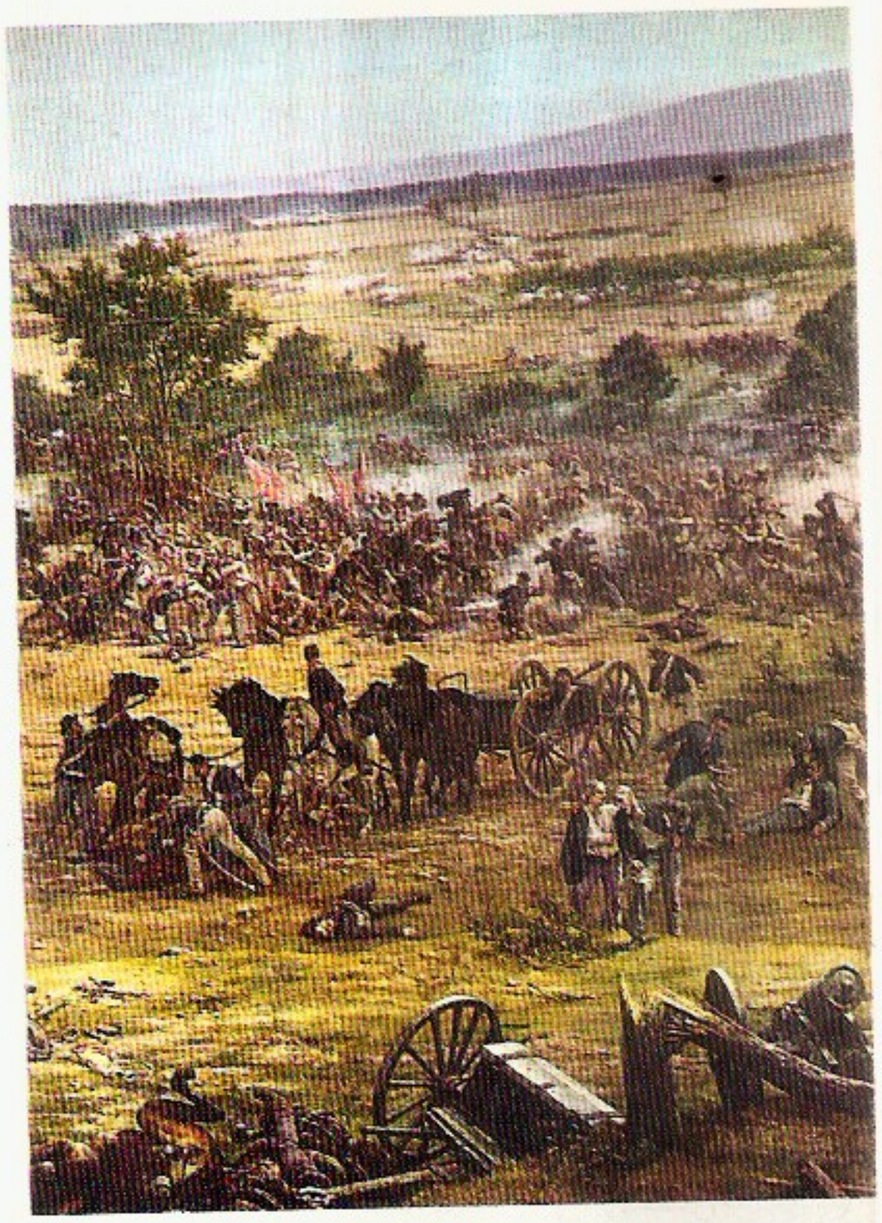

Gettysburgi lahing oli kodusõja pöördepunktiks

ÜMBERKORRALDUSED LÕUNAS

1865. aasta lõpul kaotati lõplikult orjus Ühendriikide territooriumil. Vabakslastud neegerorjade elu korraldamine osutus aga üsna keeruliseks. Enamik neist olid kirjaoskamatud, ilma elu- ja töökohata. Neile tuli anda perekonnanimed ja kujundada arusaamu tsiviilelust. Neegrite vabastamine tõi endaga kaasa massilise hulkumise, vargused ja röövimised.

Lõunas ei lepitud orjade vabastamise ja võrdsusega. Loodi rida rassistlikke ja terroristlikke organisatsioone. Tuntuim neist oli Ku Klux Klan, mille eesmärk oli valgete eelisseisundi kindlustamine ühiskonnas.

rassism – maailmavaade, mille järgi rasside vahel ei ole ega peagi olema võrdsust

TÖÖSTUSLIK TÕUSUAEG

19. sajandi teisel poolel arenes Ühendriikide tööstus äärmiselt kiiresti. Selle eeldusteks olid maavarad ja arvukas sisserännanud tööjõud. Kiiresti võeti kasutusele kõik maailmas avastatud tehnilised uuendused. Tööstuse kiiret arengut soodustas lai siseturg, kuna linlased ja farmerid ostsid enamiku tööstuskaupadest poest. Erinevalt Euroopa riikidest puudusid Ühendriikidel ka suured sõjalised kulutused.

Tööstuse arengut soodustas raudteede ehitamine, mis sidus riigi erinevad osad lõplikult ühtseks majandustervikuks. 1869. aastal valmis esimene raudteeliin, mis ühendas Ühendriikide ida- ja lääneosa. Varem mitu kuud kestnud vaevarikas rännak kahe ookeani vahel lühenes kuuele päevale.

Kiire arengu tulemusel muutusid Ühendriigid 1890. aastatel maailma juhtivaks tööstusriigiks.

monopol – 1) ainuõigus, eriti mingi kauba tootmise ja sellega kauplemise ainuõigus; 2) kapitalistlik suurettevõte, mis valitseb tootmist ja turustamist ühes või mitmes tootmisharus

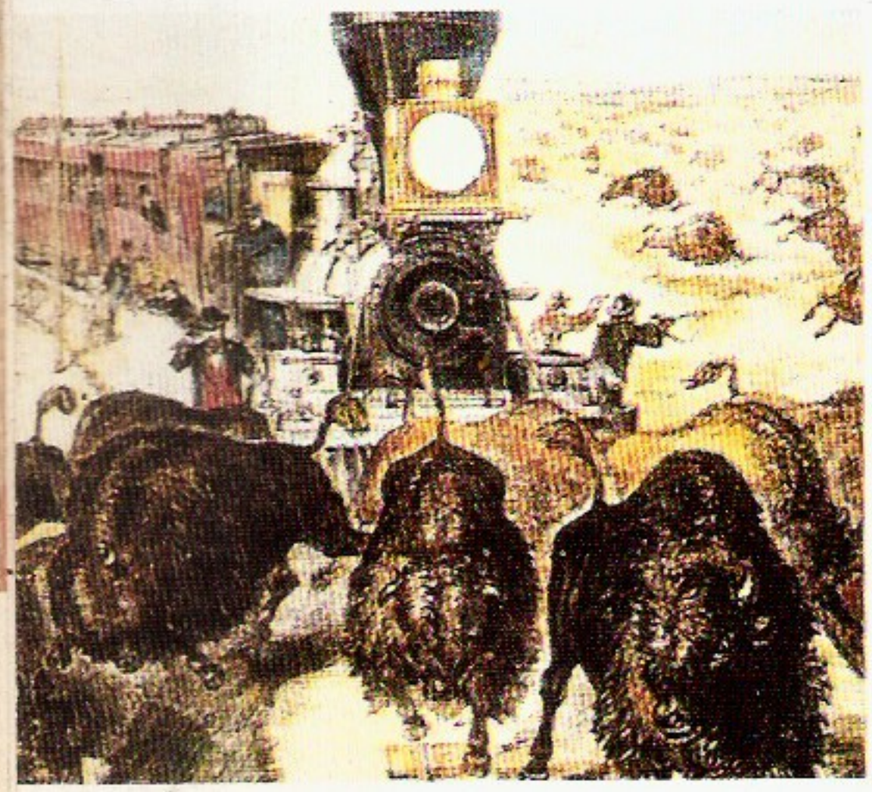

Ameeriklaste eriliseks meelelahutuseks sai piisonite laskmine rongisõidu ajal. 1870. aastatel tapeti nii üle miljoni piisoni aastas. 20. sajandi alguseks oli miljonilistest piisonikarjadest järele jäänud üksnes sadakond looma

Uusasuniku perekond

MONOPOLIDE TEKE

Majanduslik konkurents sundis iseseisvaid väikeettevõtteid koonduma ühinenud ettevõteteks – kompaniideks. Need omakorda liitusid teiste firmadega ning tekkisid korporatsioonid erinevates tootmisharudes. Korporatsioonide baasil loodi veelgi suuremaid majandusühendusi – **monopole**, mida Ühendriikides nimetati trustideks. Trustides olid ühendatud nii tootmine, varustamine kui ka turustamine. Enamasti olid trustide osanikud ka pangad. Nii saavutati ühekoos kindlas majandusvaldkonnas monopoolne seisund ning püüti kõikvõimalike vahenditega dikteerida hindu ja põrmustada oma majanduslikud konkurendid. Väikeettevõtted ei suutnud hiigelettevõtetega konkureerida.

LÄÄNE LÕPLIK ALISTAMINE

Tööstuse edusammudest hoolimata jäi Ühendriikide peamiseks majandusharuks ikkagi põllumajandus. Põlluharimise mehhaniseerimine ja teaduse saavutuste rakendamine, nt uute sortide kasutuselevõtmine, suurendasid oluliselt saagikust. 19. sajandi lõpuks muutusid Ühendriigid maailma suurimaks nisutootjaks.

Põllumajanduse arengut soodustas veelgi uute maade kasutuselevõtmine Läänes, mis hoogustus eriti pärast jaosmaade seaduse vastuvõtmist 1862. aastal. Uued maad sobisid eelkõige karjakasvatuseks. Sinna rajati hulgaliselt ratsakarjuste – kauboide (ingl k *cowboy* – lehmapoiss) – eluasemeid ehk rantšosid. 1890. aastate alguseks olid enamvähem kõik tühjad maad kasutusele võetud ning Metsik Lääs alistatud.

Lääne lõplik hõlvamine oli indiaanlastele tragöödia. Indiaanlased asustati ümber reservaatidesse. Paljud hõimud aga ei lasknud end rahulikult ümber asustada. See viis uute sõdadeni indiaanlaste ja uusasukate vahel. Verised kokkupõrked olid ohvriterohked ning tõid kaasa põliselanike massilise hävitamise. Preeriaindiaanlased kaotasid oma peamise elatusallika – piisonid, keda uusasukad massiliselt ja piiramatult jahtisid.

SOTSIAALSED OLUD

Ühendriikidele oli iseloomulik kiire linnastumine: väikestest küladest said linnad, need omakorda kasvasid mõne aastakümnega suurlinnadeks. 19. sajandi lõpuks olid miljonilinnadeks saanud juba New York, Chicago ja Philadelphia. Linnad muutusid peamisteks tööstus- ja finantskeskusteks, kus põimusid äärmuslik vaesus ja uusrikaste tõusiklik elulaad. Tõsiseks probleemiks kujunes korterikitsikus ja linnadesse koondunud vabrikutööliste elu- ja olmetingimuste halvenemine.

Hoolimata tööstuse kiirest arengust olid tööliste palgad väikesed, tööpäevad pikad ja töötingimused viletsad. Eriti raske oli naiste ja laste olukord, keda järjest rohkem vabrikutes odava tööjõuna kasutati. Ületootmine põllumajanduses viis sageli farmerite laostumiseni. 1870.

aastatel elavnes tööliste organiseeritud võitlus oma olukorra parandamise eest. Tekkisid ametiühingud. Korraldati esimesed ulatuslikud tööliste väljaastumised.

Lõuna jäi ka pärast kodusõda tööstuslikult mahajäänud ja sotsiaalselt lõhestatud piirkonnaks. Valitsuse pingutused seal tööstust arendada luhtusid. Lõuna ühiskonda iseloomustas endiselt valgete ja mustade vaheline vastasseis ning rassiline diskrimineerimine, mis avaldus peaaegu kõikjal – nii rongis kui ka koolis.

REFORMIDE AJASTU

19. sajandi lõpul algas Ühendriikides ulatuslik reformiliikumine, mille eesmärgiks oli ohjeldada järjest kasvavat monopolide võimu ning korruptsiooni ühiskonnas. 1901. aastal presidendiks saanud vabariiklase Theodore Roosevelti [ruusvelt] ajal tugevdati järelevalvet trustide ning raudteede üle ning laiendati riiklikku järelevalvet mitmetes teisteski valdkondades (toiduained, ravimid). Lisaks tegutses ta tulemuslikult loodusvarade kaitsmisel, piirates senist tooraineid pillavat tootmist, ning arendas maaparandust. Üldjoontes sama poliitikat jätkasid kå järgmised presidendid.

MUUDATUSED VÄLISPOLIITIKAS

19. sajandi lõpust alates oli Ühendriikide välispoliitika põhiline eesmärk ülemvõimu kehtestamine läänepoolkeral. Oluliseks pöördepunktiks sai 1898. aastal toimunud Hispaania-Ameerika sõda, mille käigus liideti viimased Hispaania koloniaalvaldused Vaiksel ookeanil. See andis võimaluse laiendada kaubandussidemeid Aasiaga, eelkõige Hiinaga. Hakati ajama nn lahtiste uste poliitikat, mis pidi andma Ühendriikidele Aasia kaubanduses Euroopa riikidega võrdsed võimalused.

Senisest aktiivsemalt tegutsesid Ühendriigid ka Ameerika mandril, sekkudes nii sõjaliselt kui ka majanduslikult naaberriikide siseasjadesse. Sõjalistel eesmärkidel muutus tähtsaks kanali ehitamine Atlandi ja Vaikse ookeani vahele läbi Panama maakitsuse. 1867. aastal osteti Venemaalt hõredasti asustatud Alaska.

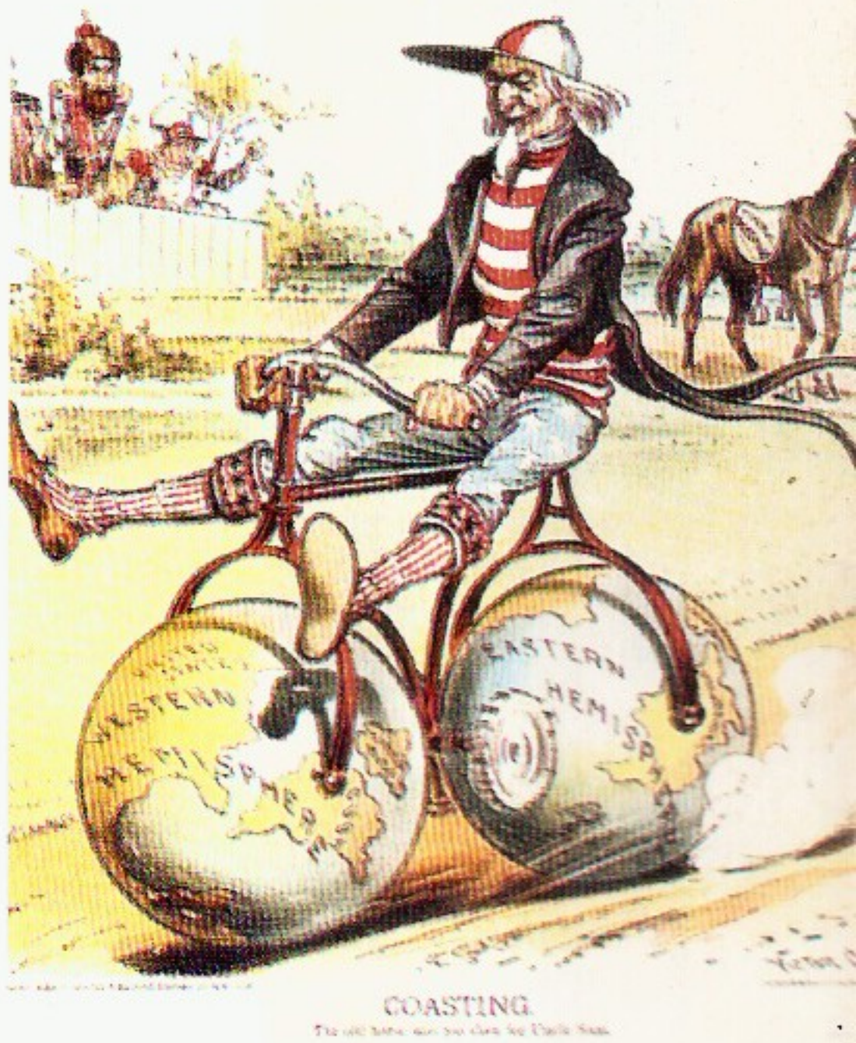

Vana hobune oli onu Sami jaoks liiga aeglane. Ameerika Ühendriikide koloniaalpoliitikat pilav karikatuur

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millisteks poolteks jagunes USA kodusõjas?
2. Milliseid reforme viis kodusõja ajal läbi Abraham Lincoln?
3. Mis on trust? Mida tähendab monopoolne seisund?
4. Millised ümberkorraldused aitasid kaasa põllumajanduse arengule?
5. Millised probleemid kaasnesid inimeste igapäevaelus seoses linnastumisega?
6. Milliseid reforme ja mis eesmärgil viis läbi Theodore Roosevelt?
7. Millised olid USA välispoliitilised eelistused?

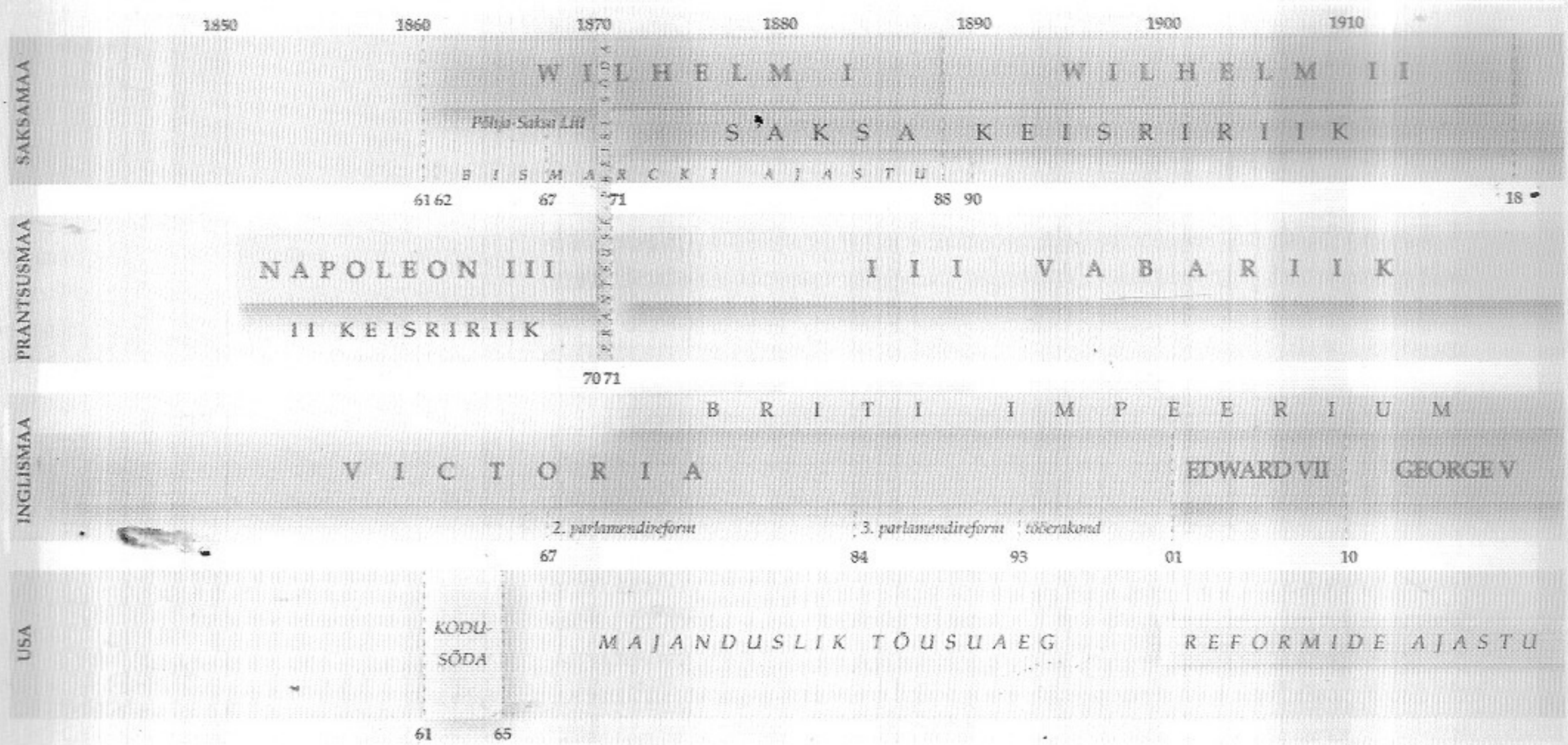

MA TEAN, ET...

19. sajandi teise poole Euroopa jõuvahekordi muutis kõige enam Saksamaa ühendamine Preisimaa juhtimisel. Selle ettevõtmise õnnestumises on kõige suuremad teened Preisimaa valitsusjuhil Otto von Bismarckil. Saksa Keisririik oli liitriik, mille koosseisus säilisid kõik olemasolevad Saksa riigid. Keisriks oli Preisi kuningas. Riigikantsleriks sai „kõva käe poliitikuna" tuntud Bismarck. Kui 1888. a tuli võimule uus keiser Wilhelm II, toimus Saksamaa poliitikas pööre. Bismarck saadeti erru. Hakati suuremat rõhku panema armee ja laevastiku arendamisele ning võeti suund maailmapoliitikale. Oluliseks muutus ka kolooniate hõivamine.

Prantsusmaa president Louis Bonaparte taastas 1851. aastal keisririigi ja hakkas valitsema Napoleon III nime all. Keisrina pööras ta suurt tähelepanu majanduse arendamisele ja aktiivsele välispoliitikale, mille eesmärgiks oli Prantsusmaa mõju suurendamine maailmas. Kuna püüti takistada uute tugevate rahvusriikide teket Euroopas, satuti paratamatult konflikti Saksamaa ühinemist taotleva Preisimaaga. 1870. aastal puhkenud Prantsuse-Preisi sõda lõppes Napoleon III lüüasaamisega. Prantsusmaal taastati vabariik. Prantsusmaa majandus ei suutnud teiste riikidega sammu pidada. Peamiseks majanduharuks jäi põllumajandus. Välispoliitika eesmärgiks sai Saksamaa purustamine. Prantsusmaa teostas ka aktiivset koloniaalpoliitikat, eelkõige Aafrikas.

Inglismaa oli tugeva parlamentaarse traditsiooniga monarhia. Kuninganna Victoria oli lugupeetud valitseja, kuid riigiasjadesse ei sekkunud. Võimu pärast konkureerisid liberaalid ja konservatiivid. 19. sajandi lõpul lisandus neile tööliste huve kaitsev leiboristlik partei. Kuigi Inglismaa oli 19. sajandil maailma juhtiv tööstusmaa, hakkas ta sajandi lõpul USA-st ja Saksamaast maha jääma. See-eest muutus Suurbritannia maailma suurimaks koloniaalriigiks, mille koosseisu kuulusid Kanada, Austraalia, India ja suur osa Aafrikast. Välispoliitikas hoiduti liitudest teiste riikidega ja püüti olla erapooletu.

Ameerika Ühendriikides viisid orjuse kaotamise ümber kujunenud pinged 1861. aastal lõpuks kodusõjani orjanduslike lõunaosariikide ja orjuse kaotamist pooldavate põhjaosariikide vahel. Sõda lõppes 1865. aastal põhjaosariikide võiduga. Orjus kaotati kogu USA territooriumil. 19. sajandi teine pool oli USA-s tööstusliku tõusu aeg. Selle tulemusena muutus USA 1890. aastatel maailma juhtivaks tööstusriigiks. Ka lääne alistamine oli selleks ajaks lõpule jõudnud. Majanduslik konkurents soodustas monopolide teket. Uusasunike sisseränne ja kiire linnastumine tõid kaasa sotsiaalseid probleeme (korterikitsikus, halvad töötingimused ja viletsad palgad). 19. sajandi lõpul püüti reformidega olukorda leevendada. Ühendriikide välispoliitika peamiseks eesmärgiks sai võimu kehtestamine läänepoolkeral.

ARUTLE JA ANALÜÜSI

1. Miks kujunes Preisimaa Saksamaa ühendamise eestvedajaks? Millist rolli etendas Preisimaa Saksa keisririigis?
2. Milles seisnes Bismarcki „raua ja vere" poliitika?
3. Võrdle Wilhelm I ja Wilhelm II välispoliitikat.
4. Mil määral väljendab Bernhard von Bülowi ütlus „Saabuval sajandil on Saksa rahvas kas haamriks või alasiks" Wilhelm II välispoliitilisi taotlusi?
5. Kuivõrd edukas oli Napoleon III valitsejana?
6. Millised kaugemale ulatuvamad tagajärjed Prantsusmaa jaoks olid sõjal Saksamaaga?
7. Miks olid Prantsusmaa ja Saksamaa lepitamatud vaenlased?
8. Kuidas võivad olla seotud Prantsusmaa majandusprobleemid ja industriaalühiskonna areng maailmas?
9. Miks kaotas Inglismaa 20. sajandi alguseks oma juhtiva rolli maailma tööstusmaade hulgas? Kas seda oleks saanud vältida? Põhjenda.
10. Miks ei olnud Inglismaal ulatuslikke tööliste väljaastumisi nagu mujal Euroopas?
11. Kui iirlastele oleks antud *home rule* (omavalitsus), kas siis oleksid pinged inglastega lahenenud? Põhjenda oma arvamust.
12. Mille poolest olid sarnased ja milles erinesid Inglise ja Saksa koloniaalpoliitika?
13. Mis võimaldas Inglismaal teostada hiilgava isolatsiooni poliitikat?
14. Millest oli tingitud Lõuna sõjaline edu USA kodusõja alguses?
15. Kuidas mõjutasid Lincolni reformid kodusõja käiku?
16. Millised probleemid neegritega ilmnesid pärast orjuse kaotamist? Kuivõrd edukad olid põhjaosariigid Lõuna ümberkorraldamisel? Põhjenda.
17. Miks oli USA majanduse areng tunduvalt kiirem Euroopa tööstusmaade arengust?
18. Miks tekkisid monopolid?
19. Mille poolest erines USA põllumajandus Euroopa põllumajandusest?
20. Milliseid sotsiaalseid probleeme põhjustas USA-s suur sisserännanute arv?

MINEVIKUST TÄNAPÄEVA

1. Milline juba 19. sajandil aktuaalne olnud Inglismaa sisepoliitiline probleem on tänapäevani lahendamata?
2. Mil määral on tänapäeva USA majanduslik võimsus seotud 19. sajandil alanud arengutega?
3. Milline 19. sajandi Prantsusmaa ja Saksamaa vaheline tüliküsimus jätkus ka 20. sajandil? Kuidas on see tänapäevaks lahendatud?

UURI ISE EDASI

Beazley, M. Euroopa ajalugu antiikajast kuni kolmanda aastatuhande koiduni. Tallinn, 2003.

Ameerika Ühendriikide presidendid. Koost P. Laprik. Tallinn, 2000.

Gall, L. Bismarck. Tallinn, Olion, 2001.

Van der Kiste, J. Wilhelm II, Saksamaa viimane keiser. Tallinn, Kunst, 2001.

Zola, E. Häving. Romaan. Tallinn, 1949.

Anvelt, L. William Ewart Gladstone. Liberaalne inglise riigimees. Tartu, 1935.

33. VENEMAA

Vene küla

19. sajandi keskpaigaks oli Vene impeerium sattunud nii majanduslikku kui ka sise- ja välispoliitilisse ummikusse. Nikolai I surma järel 1855. a pidi sellest väljapääsu leidma tema poeg keiser **Aleksander II** (valitses 1855–1881), kes mõistis, et muudatused kogu ühiskonnas on möödapääsmatud.

PÄRISORJUSE KAOTAMINE

Venemaa sisemise uuenemise vältimatuks eelduseks oli pärisorjuse kaotamine. 1861. aasta märtsis kirjutaski Aleksander II lõpuks alla kauaoodatud pärisorjuse kaotamise manifestile. Ligikaudu 23 miljonile talupojale anti isiklik vabadus.

Talupojad said õiguse omada kinnisvara, tegelda käsitöö ja kaubandusega ning ajada iseseisvalt kohtuasju. Mõisnik ei võinud enam talupoega osta, müüa ega vahele segada tema perekonnaasjadesse. Samal ajal aga säilitas 1861. aasta reform mõisnike maaomandi. Talupojad said endale kindlaksmääratud suurusega jaosmaa, mis tuli mõisniku käest välja osta. Alles seejärel sai talupojast maaomanik. Maa ostmiseks andis riik talupoegadele küll laenu, kuid see tuli kõrge protsendiga poole sajandi jooksul tagasi maksta.

1861. aasta reformiga säilis külakogukond ja kogukondlik (s.t ühine) maakasutus. Maa pidev ümberjagamine ei tekitanud talupoegades peremehetunnet.

Vene külakogukonna koosolek
Kogukonnaliikmed olid omavahel seotud ühiskäendusega, mis tähendas talupoegade ühist vastutust maksude tasumisel ja koormiste täitmisel üksteise varaga. Seega jäid talupojad isiklikust vabadusest hoolimata tegelikult maa külge kinnistatuks, kuna maalt võis lahkuda üksnes kogukonna loal.

SUURTE REFORMIDE AJASTU

Pärisorjuse kaotamine tegi möödapääsmatuks ümberkorraldused ka teistes ühiskonnaelu valdkondades. 1860.–1870. aastate reformid muutsid tuntavalt Vene impeeriumi majanduslikku, poliitilist, sõjalist ja kultuurilist palet. Nende reformide peamised tulemused olid järgmised:

- seisulikud vahed vähenesid – kaotati aadli senine eesõigustatud poliitiline seisund, kehtestati mitteseisuslik kohtupidamine, sõjaväekohustus ja haridussüsteem;
- majanduselu elavnes – sellele pani aluse pärisorjuse kaotamine, millega loodi eeldused kapitalistlike suhete arenguks;
- kultuurielu elavnes – suhteline loominguvabadus andis häid tulemusi ajakirjanduses, kirjanduses, teatri- ja kunstielus;
- ühiskond „vabanes vaimselt" – tühistati karmid tsensuurieeskirjad, kehtestati senisest ulatuslikum sõnavabadus ning avardusid sidemed muu maailmaga. Suur mõju ühiskonnale oli seniste tabuteemade avalikul arutamisel ajakirjanduses, ülikoolides, ametiasutustes ja mujal. Venemaal hakkas kujunema ühiskondlik arvamus, mis mõjutas osaliselt ka sisepoliitilist arengut.

Suured reformid kujutasid endast senisest põhjalikumat katset kujundada isevalitsus ümber kodanlikuks monarhiaks.

RAHULOLEMATUSE KASV

Aja jooksul muutus keiser Aleksander II alalhoidlikumaks. Seda joont süvendas veelgi ülestõus Poolas (1863–1864) ja kasvav rahulolematus nii aadlike, talupoegade kui ka haritlaskonna hulgas.

Mässumeelsuse kandjaks olid eelkõige madalamatest ühiskonnakihtidest pärinevad segaseisuslased – uus Vene haritlaste põlvkond. Majanduslikel põhjustel oli nende haridustee enamasti pooleli jäänud. Seetõttu jäi ka vaimne kõrgkultuur (teadus, kunst, kirjandus) neile võõraks. Kuid neil oli tugev missioonitunne ja nad olid vastuvõtlikud igasugustele uutele ühiskonnakriitilistele ideedele.

Venemaal loodi mitmesuguseid põrandaaluseid salaühingud. Tolleaegse mässumeelsuse peamiseks kandjaks sai narodniklik ehk rahvameelsuslik liikumine, mis tugines Lääne-Euroopa revolutsioonilistele teooriatele ja n-ö ürgvenelikele arusaamadele. Esialgu püüdsid narodnikud oma ideid propageerida peamiselt rahulikul teel, kuid 1870. aastate lõpul võeti kasutusele terror: tapeti kõrgemaid riigiametnikke, et sel viisil kehtivat riigikorda kukutada. 1866. aastal korraldati esimene atentaat ka keiser Aleksander II-le. 1881. aasta märtsi algul tegid narodnikliku salaorganisatsiooni Rahva Tahe liikmed uue pommiatentaadi ja keiser sai surma.

Aleksander II

Aleksander II kaotas Venemaal pärisorjuse ja teostas hulga reforme, mis mõjutasid ka Eesti elu

VASTUREFORMIDE AEG

Uue keisri, **Aleksander III** (valitses 1881–1894) troonileastumine 1881. aastal muutis oluliselt Venemaa sisepoliitilist olukorda. Aleksander III valitsemise põhisihiks oli „mitte kunagi lubada isevalitsusliku võimu piiramist". Kavandatud ümberkorraldused lükati tagasi ja enam polnud võimalik riigikorda reformida. Aleksander III hakkas looma oma lähikonda n-ö tõelistest vene inimestest. Liberaalsete vaadetega ministrid ja riigitegelased vallandati. Endisest veelgi selgemalt hakati rõhutama isevalitsuse jumalikku päritolu. Aleksander III sisepoliitika eesmärk oli tsaarivõimu kindlustamise kõrval paljude suurte reformide piiramine või tühistamine. Siit tulenes ka selle tagurliku poliitika üldnimetus – vastureformipoliitika. 1894. aastal keisriks saanud **Nikolai II** (valitses 1894–1917) jätkas üldjoontes oma isa poliitikat.

Vastureformide tagajärjel tugevnesid eelkõige aadli positsioonid ühiskonnas. Aleksander III ja tema lähikondlaste lugupidamine kuulus mõisnikele. Kuid samal ajal oli osa aadlist kaasa läinud ajastule omaste muudatustega ja hakanud kodanlustuma: nad lõid ettevõtteid ja tegelesid kaubandusega. Sellistele aadlikele tõid vastureformid kasu asemel kahju.

Vastureformid pidurdasid Venemaa arengut ja panid paljuski aluse tsaaririiki 20. sajandi algul tabanud vapustustele. Kuid täielik tagasipöördumine 1861. aasta eelsesse aega osutus ka Aleksander III valitsemisajal võimatuks.

Aleksander III

VENESTAMISPOLIITIKA

Aleksander III sisepoliitikat iseloomustas äärmuslik venestamine impeeriumi äärealadel. Valitsus kasutas selleks administratiivabinõusid, vene keele sundust ning õigeusu pealesurumist.

Venestamine tabas eelkõige Poola alasid, kus kaotati viimasedki autonoomia tunnused ning endise kuningriigi territooriumi nimetusena juurdus ametlikus kõnepruugis „Visla-äärne krai". Ka Soomet hakati 19. sajandi lõpul allutama senisest selgemalt ülevenemaalistele seadustele. Rängalt tabas venestamispoliitika ka Läänemere kubermange, Ukrainat, Valgevenet, Leedut, Siberit jt impeeriumi äärealasid. Jätkus tsaarivalitsuse vallutuspoliitika Kesk-Aasias ja Kaukaasias. Tsaarivalitsuse üldpõhimõtteks sai loosung „Venemaa venelaste jaoks". Venelased aga moodustasid 1897. aasta rahvaloenduse alusel üksnes pisut üle 43% impeeriumi elanike üldarvust. 20. sajandi algul venestamise surve äärealadel siiski pehmenes.

ESIMENE VENE REVOLUTSIOON

Sajandivahetusel põrkusid Kaug-Idas Jaapani ja Venemaa huvid. 1904. aasta algul puhkes kahe riigi vahel sõda. Venemaa lootis eduka sõjaga süvenevat sisemist kriisi leevendada, sõda Jaapaniga aga lõppes hävitava lüüasaamisega, kiirendades siseriikliku kriisi ülekasvamist revolutsiooniks.

Isevalitsuse püüded laienevat mässuliikumist sõjaväe ja politsei abil lämmatada ei õnnestunud. Rahvast ei rahuldanud ka tsaarivalitsuse lubadused muudatuste tegemiseks ja valitava esindusorgani – Riigiduuma – kokkukutsumiseks. 1905. aasta oktoobris toimus Venemaal enneolematu üldine töökatkestus (poliitiline üldstreik), mis halvas terve riigi majanduse. See sundis isevalitsust olulisi järeleandmisi tegema. 17. oktoobril ilmus Nikolai II manifest, millega rahvale lubati

Verine Pühapäev

Vene-Jaapani sõja ajal hoogustus streigiliikumine. 1905. aasta jaanuaris siirdus umbes 100 000 Peterburi töölist koos naiste ja lastega Talvepalee juurde, et keisrile üle anda palvekiri. Nikolai II oli aga linnast lahkunud ja tööliste vastu saadetud sõjavägi avas tule. Verise pühapäeva nime all ajalukku läinud päeval tapeti pealinnas üle 5000 inimese. Kogu impeeriumis vallandus ulatuslike väljaastumiste laine, mis kasvas üle revolutsiooniks.

kindlustada demokraatlikud vabadused, laiendada valimisõigust ning anda kokkukutsutavale Riigiduumale õigus osaleda seaduste väljatöötamisel. Venemaa isevalitsuslik kord muutus konstitutsioonilisekс monarhiaks.

Liberaalne kodanlus ja haritlased võtsid manifesti juubeldamisega vastu ja asusid organiseerima poliitilisi parteisid. Rahvast aga puudutasid need muudatused vähe. Seetõttu jätkusid rahutused ja väljaastumised. Manifest ei rahuldanud ka äärmuslikke poliitilisi jõude: täieliku isevalitsuse pooldajaid ehk monarhiste ega sotsialiste. Viimased korraldasid arvukaid terroriakte ning õhutasid rahvast uutele väljaastumistele. Ka valitsuse tegevus muutus järjest tagurlikumaks. Mitmetes impeeriumi piirkondades kehtestati sõjaseisukord. 1906. aasta kevadel tuli esimest korda kokku Riigiduuma. Kuid kuna Riigiduuma ja valitsuse seisukohad enamikus küsimustes kokku ei langenud, siis saatis Nikolai II vastloodud võimuorgani laiali. 1907. aastal kokkutulnud teine Riigiduuma saadeti samuti laiali. Alles kolmas Riigiduuma tegutses ettenähtud neli aastat.

Pjotr Stolõpin (1862–1911)
Stolõpin ei suutnud erinevate poliitiliste ringkondade vastuseisu tõttu kavatsetud ümberkorraldusi täielikult ellu viia. Mitmel korral püüti Stolõpinit edutult küll erru saata, küll tappa. Lõpuks jõudsid terroristid sihile, 1911. aasta septembris Stolõpin tapeti. Sellega seiskusid ka kavatsetud ümberkorraldused

STOLÕPINI REFORMID

1906. aasta suvel sai uueks Venemaa peaministriks tugeva käe poliitikuna tuntud Pjotr Stolõpin. Ta asus karme meetmeid rakendades riiki segadusest välja viima. Terrorile vastas Stolõpini valitsus repressioonidega. Samal ajal aga alustati ka põhjalikke reforme.

Stolõpini esmane eesmärk oli vene küla ümberkujundamine, et murda senine külakogukondlik korraldus maal. Ta andis välja seaduse, millega talupojad võisid vabalt külakogukonnast lahkuda. Nii said ettevõtlikud talupojad võimaluse luua oma majapidamine. Kogukonnast lahkunu võis ka oma maa maha müüa. Maapuuduse leevendamiseks hakkas valitsus soodustama talupoegade ümberasumist riigi äärealadele, eriti Siberisse. Küla ümberkujundamisega kaasnesid reformid ka teistes valdkondades ja kokkuvõttes kiirendasid need impeeriumi majanduslikku arengut. Stolõpini mõrvamisega hakkas riigis taas süvenema poliitiline segadus. See viis impeeriumi kokkuvarisemiseni 1917. aastal.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Miks oli Venemaal vaja ümberkorraldusi?
2. Millal kaotati Eesti alal pärisorjus? Miks jäi siis Venemaal pärisorjus kaotamata? Millistel tingimustel vabastati Eesti talupojad pärisorjusest?
3. Millistel tingimustel kaotati Venemaal pärisorjus?
4. Nimeta suurte reformide ajastu ümberkorraldused.
5. Kes on segaseisuslased?
6. Mis on vastureformid?
7. Miks puhkes 1905. aastal Venemaal revolutsioon?
8. Millised olid revolutsiooni tagajärjed?

34. RAHVUSLIK ÄRKAMINE EESTIS

rahvuslik liikumine – rahvusliku rõhumise vastane ja rahvusriigi loomist või taastamist taotlev liikumine

ärkamisaeg – ajajärk Eesti ajaloos, mil eestikeelses kirjasõnas algas rahvuse teadvustamine ning eestlaste hulgas rahvusliku eneseteadvuse ärkamine ja rahvuslik liikumine

Tarvastu koolmeistrid

Rahvakooliõpetajaid valmistati ette seminarides. Tuntuim neist töötas Janis Cimze juhatusel Valgas. Siin said ettevalmistuse nii eesti kui ka läti koolmeistrid

RAHVUSLIKU LIIKUMISE EELDUSED

Eestis algas 19. sajandi keskpaigas rahvuslik ärkamine. Selleks ajaks oli üles kasvanud uus põlvkond, kes oli sündinud vabana, mitte enam pärisorjana. Alanud oli talude päriseksostmine, mis muutis siinsed talupojad oma maa täielikeks peremeesteks. Eestlastel oli kujunenud oma haritlaskond, olgugi veel väikesearvuline, kes ei seadnud oma sihiks enam kiiret saksastumist, vaid tööd oma rahva hüvanguks, eelkõige rahvusliku eneseteadvuse kasvatamist.

Ka üldine poliitiline olustik oli rahvuslikuks ärkamiseks soodne. Venemaal oli 1855. aastal troonile astunud keiser Aleksander II, kes oli oma vaadetelt küllalt vabameelne. Rahvuslikule liikumisele tulid kasuks ka alanud hõõrumised Vene keisrivõimu ja siinsete baltisakslaste vahel. Kumbki pool püüdis kohalikke rahvaid oma poole meelitada, olles seetõttu valmis ka suuremateks järeleandmisteks.

MÕISNIKE EESTKOSTEST VABANEMINE

Pärast pärisorjuse kaotamist jäi talurahva omavalitsus veel pikaks ajaks mõisnike järelevalve alla. Alles 1866. aasta uus vallaseadus vabastas talurahva lõplikult mõisnike eestkostest.

Talurahvas valis valla volikogu ja ametimehed. Valla eesotsas seisis **vallavanem**, tavaliselt mõni jõukam taluperemees, kes pidi jälgima, et seadusi täidetaks ja vallas kord valitseks. Vallavanema autoriteeti tugevdas õigus korrast üleastunule rahatrahvi määrata või ta paariks päevaks arestikambrisse toimetada.

Vallal oli oma eelarve, mida käsutas **volikogu**. Volikogu kehtestas maksud ning määratles valla kulutused. Nende hulka kuulus vallamaja, kooli, teede ja sildade korrashoid, kooliõpetaja palk, samuti toetused vallavaestele. Ühest küljest ei saanud need kulutused ülemäära suured olla, sest maksma pidid ka volikogu liikmed ise, teisalt polnud aga põhjust koonerdada seal, kus valla üldine kasu mängus oli.

Eestlased õppisid ja harjusid endale esindajaid valima, koosolekuid pidama ja kohut mõistma ehk nagu tollal nimetati – valla poliitikat ajama. Nõnda omandati kogemused, mis võimaldasid hiljem oma riiki juhtida.

RAHVAHARIDUSE EDENEMINE

Rahvusliku ärkamise üheks eelduseks oli rahva haridustaseme kasv. Ajal, mil Venemaa sisekubermangudes leidus vaid üksikuid kirjaoskajaid talupoegi, võis eesti maarahvas raskusteta lugeda ajalehti ja raamatuid. See laiendas silmaringi ning rikastas maailmapilti.

Talupoja haridustee algas kolmeaastases vallakoolis, mis oli kõigile talulastele kohustuslik. Edasi mindi kihelkonnakooli, mille lõpetami-

sega enamiku eestlaste haridustee ka piirdus. Edasi sai õppida vaid saksakeelsetes koolides: kreiskoolis, siis gümnaasiumis ning lõpuks Tartu ülikoolis, mis oli tollal ainus ülikool Baltimaades. Eestlastest üliõpilaste arv kasvas iga aastaga. 1870. aastal rajati Tartus Eesti Üliõpilaste Selts. Seltsi värvid sinine, must ja valge muutusid peagi rahvusvärvideks ning on tänagi meie riigilipul. Ka läti rahvusvärvid – valge triip tumepunasel kangal – võtsid algselt kasutusele Tartus õppivad läti üliõpilased.

JOHANN VOLDEMAR JANNSEN

Rahvusliku liikumise algusaastate keskseks kujuks sai Vändrast võrsunud Johann Voldemar Jannsen. Jannseni sihiks oli eesti rahva elu edendamine kehtiva korra raames. Ta lootis, et kõik, mis eesti rahvas võib saavutada, peab tulema rahulikust kokkuleppest sakslaste ja valitsusega. Oma kirjutistega virgutas Jannsen eestlasi talusid ostma, andis tulusaid õpetusi põllupidajatele, kirjutas hariduse vajalikkusest.

Jannseni esimeseks suuremaks ettevõtmiseks sai oma ajalehe asutamine, Perno Postimees hakkas ilmuma 1857. aastal. Jannseni lihtne, piltlik ja rahvapärane jutustamisviis tegi lehe kiiresti populaarseks. Perno Postimees pani aluse püsivale eesti ajakirjandusele.

Kolinud 1864. aastal Pärnust Tartusse, saavutas Jannsen ka siin kiiresti rahvamehe tunnustuse. Polnud ühtki suuremat ühisüritust, milles papa Jannsen poleks kaasa löönud. Suureks abiks isale oli tütar Lydia **Koidula** (1843–1886). Jannsenite perekonna algatusel loodi 1865. aastal laulu- ja mänguselts **Vanemuine**, mis sai eeskujuks samalaadsete seltside loomisele teistes Eesti linnades.

Jannseni õlul oli ka **esimese eesti üldlaulupeo** korraldamine 1869. aastal Tartus. Laulupeole tuli ligi tuhat lauljat ja pillimeest ning paarkümmend tuhat pealtvaatajat. See oli esimene kord, kus eestlased üle kogu maa kokku said. Laulupidu kasvatas eestlaste kokkukuuluvustunnet ja andis jõudu ning julgust tulevikuks.

Esimene eestlaste üldlaulupidu 1869. aastal Tartus

Laulupidu algas rongkäigu ning Maarja kirikus toimunud piduliku jumalateenistusega. Pidu ise leidis aset Ressource'i seltsi aias praeguse Tartu ülikooli staadioni kohal. Taktikeppi hoidsid nii Jannsen kui ka noor eesti soost helilooja Saebelmann-Kunileid. Peeti isamaalisi kõnesid. Esimest korda esines laiema avalikkuse ees noor usuteadlane Jakob Hurt, rõhutades hariduse tähtsust ning manitsedes eesti haritlasi jääma oma rahvusele ustavaks. Tuju oli ülev, mida aitasid hoida ka õhtused pidusöögid Vanemuise seltsi aias. Eesti koorilaule oli esimese laulupeo kavas veel vähe. Lauldi Lydia Koidula sõnadele Kunileiu viisistatud laule „Mu isamaa on minu arm" ja „Sind surmani", aga ka Paciuse loodud hilisemat riigihümni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm", millele oli Jannsen ise sõnad teinud. Esinesid üksnes meeskoorid ja pasunakoorid. Segakooride kutsumist pidas Jannsen kõlblusvastaseks ja „ülimalt ohtlikuks".

Johann Voldemar Jannsen (1819–1890)

Jannseni Perno Postimehest

Päev pärast jaanipäeva, hommiku vara, on viin kaks meest siin korraga kaelapidi jõkke tõmmanud ja ära uputanud! .... Kutsar Mart Tungelbach võttis ühe Jõõpre valla mehe tutvuse poolest peale. Et saksu ligi ei olnud, timmised esmalt ühes kõrtsis, pärast teises veel peale, ronisid siis vankrisse ja jäid nagu puurondid magama. Hobused läksid omasoodu, pöörsid silla kohalt jõkke, ujusid küll ise maale, aga vanker tõmmati pärast elusalt ja mehed surnult välja. Jumala pärast oleks mehed võinud veel priskesti elada ja elu parandada, aga viin on nende kaela murdnud.

Jakob Hurt (1839–1907)

Hurt tuli rahvuslikku liikumisse Vanemuise seltsi kaudu, kus ta pidas ettekandeid eesti ajaloost ja rahvaluulest. Tõdedes, et eestlased on väike rahvas oma arvult, püstitas ta rahvale ülesande saada suureks vaimult.

JAKOB HURT

Pärast esimest laulupidu hakati üle kogu maa rajama rahvuslikke seltse. Rahvusliku liikumise etteotsa tõusis nüüd Otepää kirikuõpetaja Jakob Hurt, kes juhtis kõiki olulisemaid rahvuslikke ettevõtmisi 1870. aastatel.

1872. aastal asutati **Eesti Kirjameeste Selts**, kuhu koondus eesti soost haritlaste kõrval ka ärksama vaimuga taluperemehi. Seltsi põhiülesandeks sai eestikeelse kirjasõna väljaandmine, eriti tähtsad olid kooliõpikud. Seltsi esimeseks presidendiks valitud Jakob Hurt osales agaralt kõigis seltsi tegemistes. Väga suure töö tegi ta eesti rahvaluule kogumisel ja avaldamisel.

Rahvusliku ärkamisaja üheks kandvaks ideeks oli asutada eestikeelne kreiskool, mis pidi nimetatama rahva pärisorjusest vabastanud keiser Aleksander I auks **Aleksandrikooliks**. Kool tuli rajada ja ülal pidada rahva enese rahaga. Annetuste kogumiseks loodi Aleksandrikooli komiteed pea kõikides kihelkondades. Raha saamiseks korraldati näitemänge, kontserte ja näitusi, edendades sel kombel kohalikku seltsielu. Igal aastal tuli kokku komiteede suurkoosolek, mis kujunes otsekui rahvuslikuks parlamendiks, kus arutati kõiki tähtsamaid küsimusi. Eesti Aleksandrikooli peakomitee eesotsas seisis samuti Jakob Hurt.

Hurda kõnest I üldlaulupeol (1869)

Eesti mees jäägu eesti meheks igas ametis, igas seisuses, maal või linnas. Ole sina kirikuõpetaja või kooliõpetaja, kaupmees või käsitöötegija, tohter või muu tark ... jää ustavaks rahva liikmeks, jaga temaga õnne ja õnnetust, rõõmu ja kurbust, mõru ja magusat, püüa jõudu mööda head tema edasi saamiseks, siis oled aus mees kõikide ees.

I üldlaulupidu (fragment E. Kitse maalist)

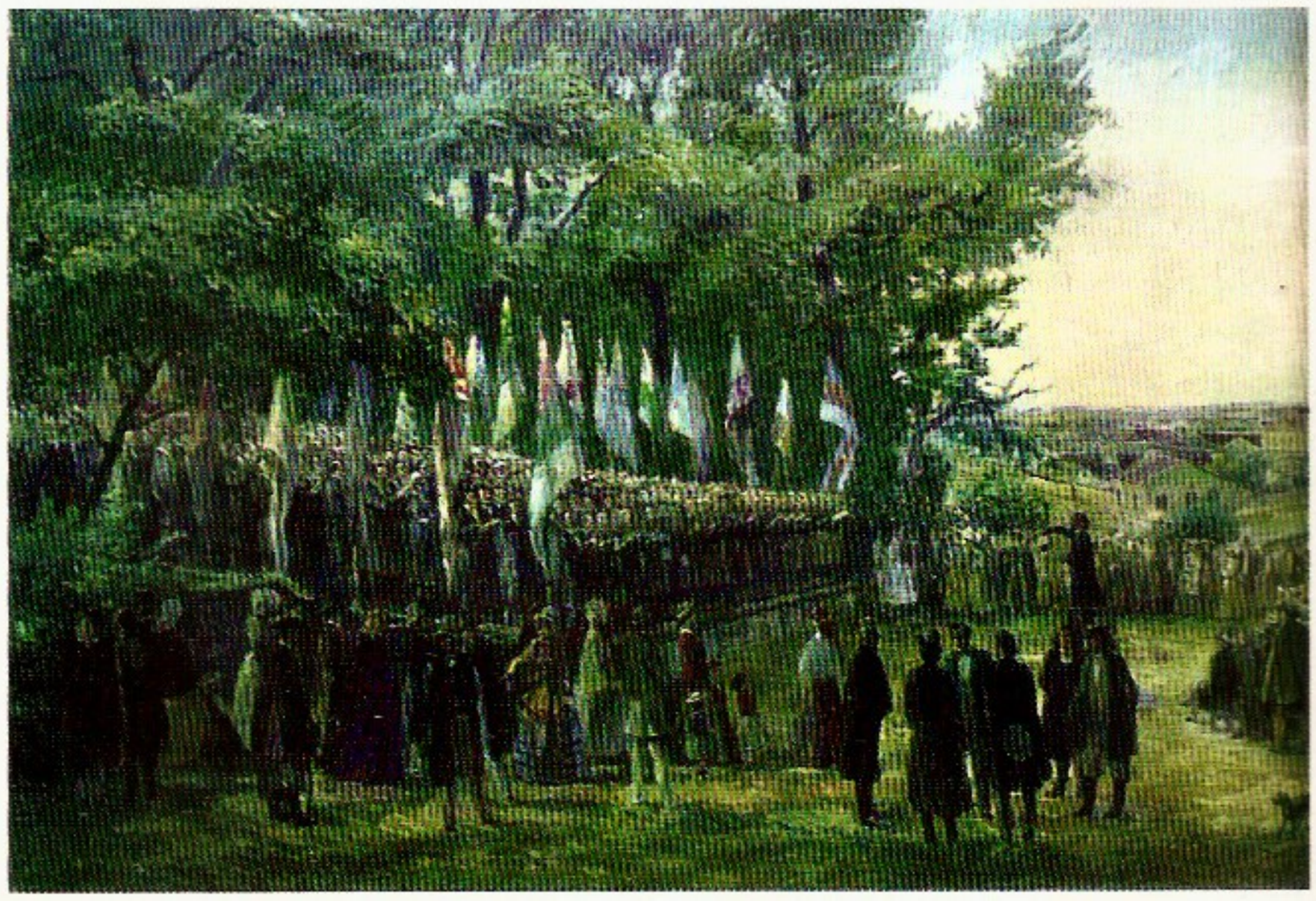

CARL ROBERT JAKOBSON

Hurda kõrval teiseks rahvusliku liikumise tähtsamaks tegelaseks tõusis Carl Robert Jakobson. Peterburis koduõpetajana töötanud Jakobson pöördus tagasi Eestisse, ostis Vändra lähedale Kurgjale talu ning osales agaralt mitmete eesti põllumajandusseltside töös. 1878. aastal hakkas ta Viljandis välja andma ajalehte **Sakala**, mis tõusis kiiresti kõige loetavamaks eesti leheks.

Nii käredasti kui Jakobson polnud seni keegi meie ühiskondlikke olusid arvustanud. „Miks meil, eestlastel, kes me omaenese maal elame, ei ole samasugusi poliitilisi õigusi kui sakslastel, kes meie sekka hiljem on asunud?" küsis Jakobson. Kui Hurt pööras rohkem tähelepanu vaimsetele väärtusetele, siis Jakobson seadis esiplaanile majanduslike olude parandamise nõude.

Jakobsoni kohati liigne enesekindlus ja esiletükkivus viisid ta vastuollu oma mõttekaaslastega. Seni rahvusliku liikumise eesotsas seisnud Hurt läks Peterburi. Jakobson asus nüüd oma pooldajatega rahvuslikke seltse üle võtma. 1881. aastal valiti ta Eesti Kirjameeste Seltsi presidendiks. 1882. aasta kevadtalvel haigestus Jakobson kopsupõletikku ja süri. Neljakümneaastase rahvajuhi ootamatu surm vapustas kogu eesti ühiskonda. Sellises olukorras läks rahvuslik liikumine vastu algavale venestamisajale.

Jakobsoni isamaakõnest Vanemuise seltsis (1868).

Pimedus ja valgus ning nendega ühes pimeduse ja valguse teod, need on nii kaua üksteisega võitlemas, kuni maailm seisab .... Olime kaotanud oma priiuse, oma isamaa, oma inimõigused, ühe sõnaga oma paradiisi .... Aga pimedus ei kesta igavesti ja tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust. Meie Keisrihärra arm oli see koit, mille ees pimeduse tegudel enam pidamist ei ole.

Carl Robert Jakobson (1841–1882)

Jakobson sai Eestis tuntuks 1868. aastal Vanemuise seltsis peetud isamaakõnega valguse, pimeduse ja koidu ajast. Selles jagas Jakobson kogu senise eesti rahva ajaloo kolme suurde ajajärku: kuldne muistse iseseisvuse aeg, mitmesaja-aastane orjapõlv ning koiduaeg, mil tulekul on uus õnneaeg, mis Jakobsoni arvates saabuvat baltisakslaste võimu murdmisega. Jakobson pani suuri lootusi Vene valitsuse toetusele, uskudes, et riigivõim tühistab baltisakslaste privileegid ja taastab eestlaste õigused.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Kelle võimu all oli Eesti ala 19. sajandil?
2. Millal ja millega seoses algas rahvuslik liikumine Euroopas?
3. Mitu aastat kulus kõige paremal juhul pärisorjast täieõigusliku taluomanikuni jõudmiseks?
4. Mitu aastat läks aega valla omavalitsuse vabanemisest mõisa eestkoste alt kuni iseseisvuse saavutamiseni 1918. aastal?
5. Millised olid rahvusliku liikumise eeldused Eestis?
6. Nimeta rahvusliku liikumise juhid Eestis.
7. Millised olid rahvusliku liikumise tähtsamad üritused ja ettevõtmised?

35. EESTI SAJANDIVAHETUSEL

Koolituba Harju-Jaanis Peningil 19. sajandi lõpul

Kogu kooliõpetus, alates rahvakoolidest ja lõpetades Tartu ülikooliga, muudeti venekeelseks. Venekeelsena alustas tegevust ka Eesti Aleksandrikool, mille rajamiseks olid eestlased ise raha kogunud. Õpilastel keelati isegi omavahel eesti keelt rääkida.

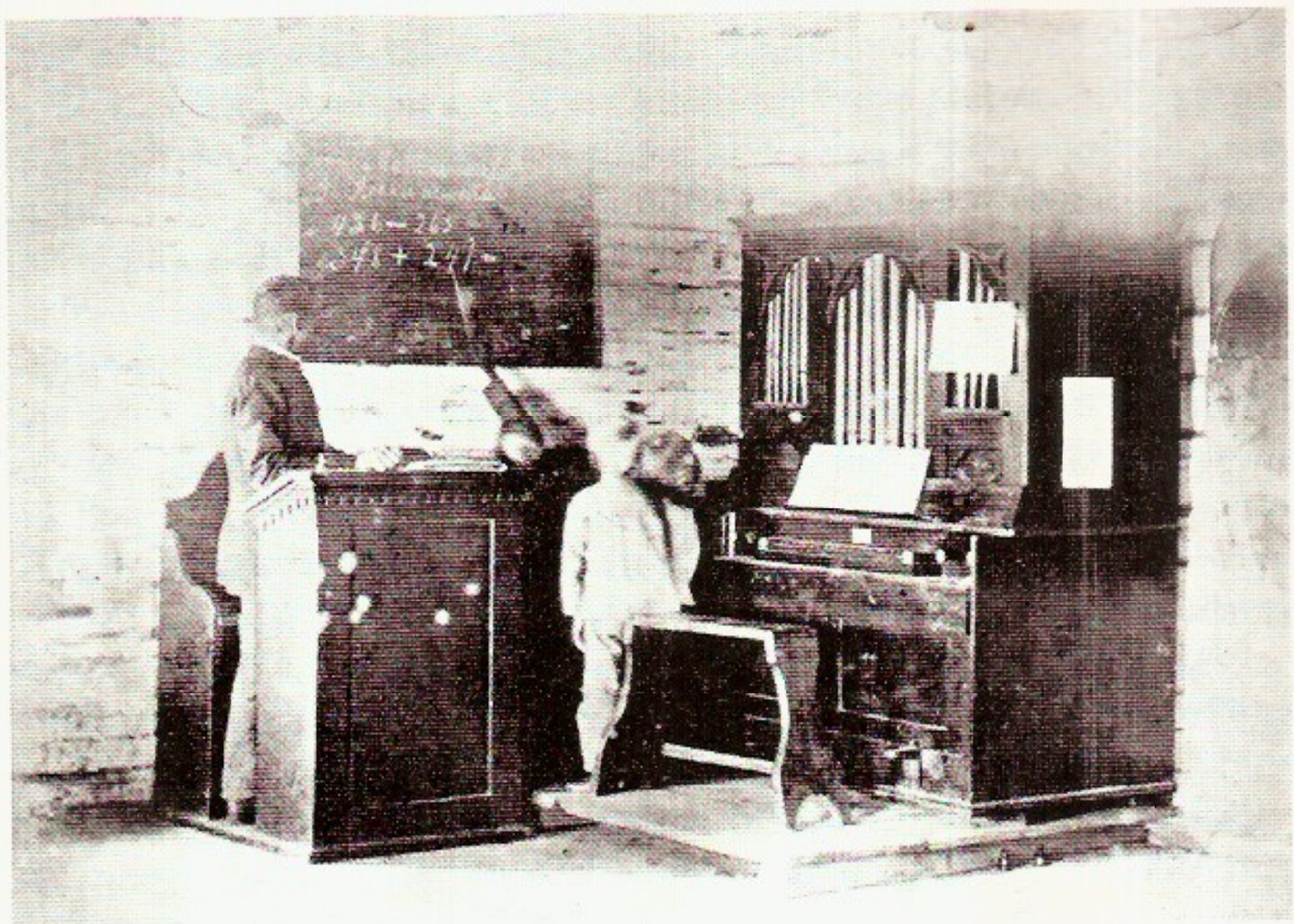

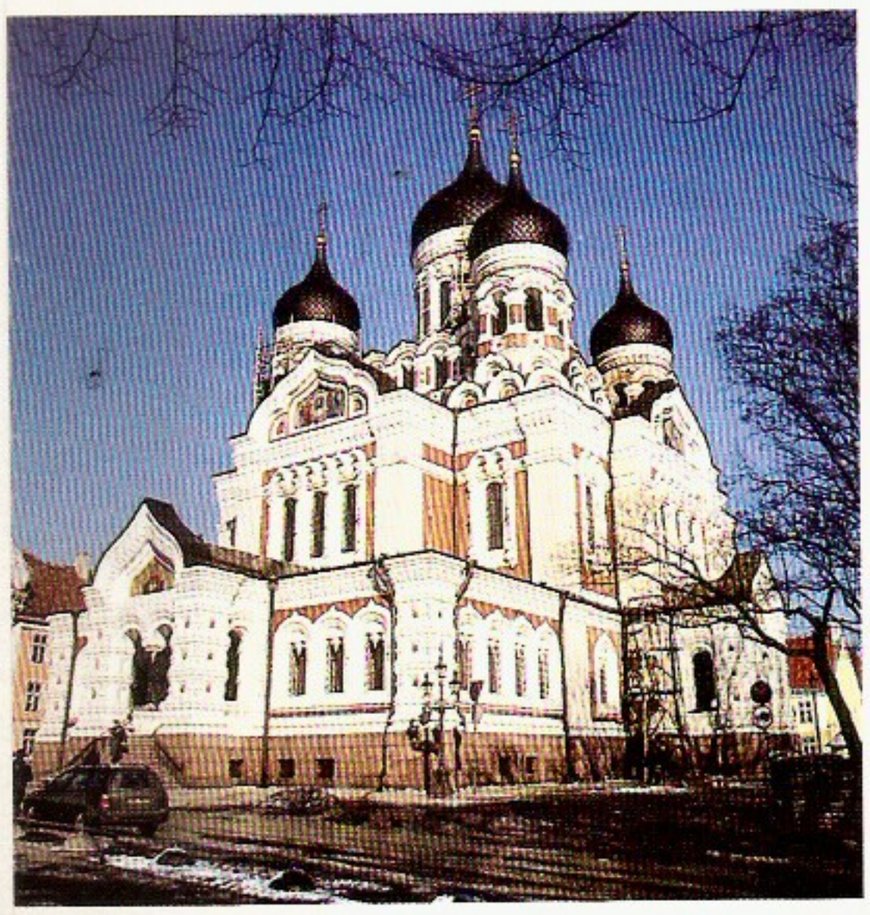

Kindralkuberner Sergei Šahhovskoi eestvõttel rajati Tallinnasse Toompeale Aleksander Nevski peakirik kui Vene ülemvõimu sümbol

VENESTAMINE

1881. aastal tõusis Venemaa troonile Aleksander III. Esimese Vene valitsejana jättis uus keiser Balti aadli privileegid kinnitamata. Algasid poliitilised ümberkorraldused, mille eesmärk oli muuta siinsed provintsid teiste Vene riigi osade sarnaseks. Baltisakslaste asemele määrati kõikjal ametisse vene ametnikud, kes ei tundnud vähemalgi määral kohalikke olusid ega ka keelt. Kogu asjaajamine valla tasandini välja muudeti venekeelseks. Eestlaste kaasarääkimine oma maa asjades vähenes veelgi. Paljud senised rahva poolt valitud vallategelased lasti vene keele puuduliku oskuse pärast ametist lahti. Vallavalitsused ja -kohtud, keda eelmine keiser oli vabastanud mõisnike eestkoste alt, seati nüüd Venemaalt saadetud talurahvaasjade komissaride järelevalve alla.

Venestamisaeg oli löögiks nendele ärkamisaja tegelastele, kes olid lootnud eestlaste õiguste kaitsmisel baltisaksa ülevõimu vastu Vene riigi abile ja osutusid nüüd vihma käest räästa alla sattunuiks.

Ärgem olge pimedad. Kogu nn Läänemeremaade küsimus laheneb ainult ja ainuüksi kohaliku elanikkonna õigeusuga ühendamise korral. Luteri usk on ainus side sakslaste ja põliselanikkonna vahel. Rebige katki see side ja kõik venemaale võõras ujub pinnale. Ärge unustage, et Venemaa ja õigeusk on sünonüümid. Rahvuslik taandub õigeusus või kaob sootuks.

(Eestimaa kindralkuberneriks määratud vürst Sergei Šahhovskoi)

RAUDTEEDE EHITAMINE

Sajandivahetuse majanduselu mõjutas oluliselt raudteede ehitamine. Esimene raudtee Eestis valmis 1870. aastal ja see ühendas Peterburi Narva, Rakvere ja Tallinna kaudu Paldiski jäävaba sadamaga. Enne Esimest maailmasõda olid raudteega ühendatud kõik Mandri-Eesti linnad. Raudtee olemasolu andis tõuke suurte vabrikute ja tehaste rajamiseks, mida oli nüüd võimalik paremini toorainega varustada. Türile ja Kohilasse ehitati paberivabrikud, Pärnusse suur tselluloositehas, Tallinna kerkisid mitmed metallitööstusettevõtted. Raudtee soodustas ka põllumajanduse arengut, võimaldades näiteks värske piima ja koore turustamist nii suurematesse Eesti linnadesse kui ka Peterburi.

Kujunev raudteevõrk aitas kaasa Eesti eri maanurkade ühendamisele. Reisirong sõitis Tallinnast Tartusse tollal kuue tunniga, samal ajal kui postihobustega kulunuks sama maa läbimiseks terve päev.

Raudtee muutis ka Eesti asustuspilti. Mitmed Eesti väikelinnad (Jõgeva, Elva, Antsla, Abja-Paluoja jt) said alguse sajandivahetusel raudteejaamade juurde kujunenud alevikest.

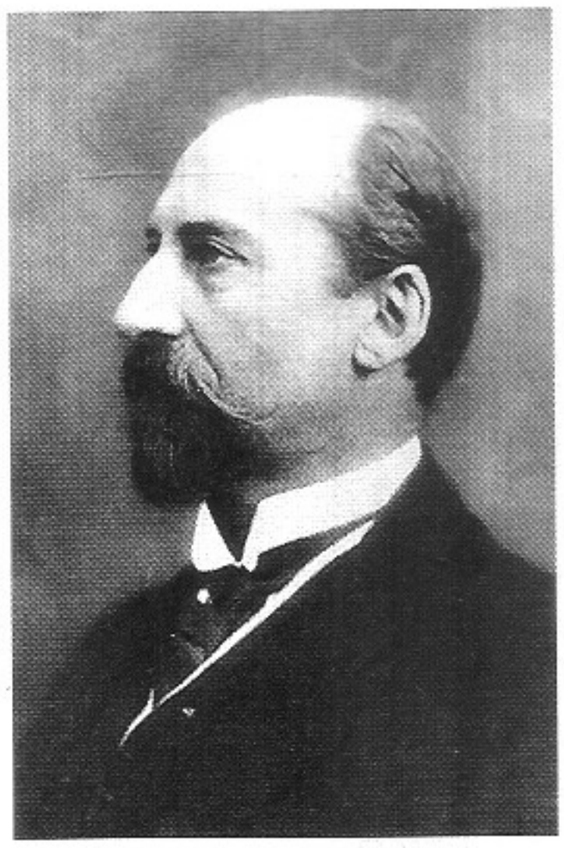

Jaan Tõnisson (1868 – ?1942)

Tõnisson ja Postimees tuginesid eelkõige eesti haritlaskonnale, jõukatele taluomanikele ja eesti linnakodanlusele, astudes välja nii saksastumise kui venestamise vastu.

ERAKONDADE KUJUNEMINE

Rahvuslikke vaateid jäi venestusajal kaitsma Tartu ajaleht Postimees, mille toimetajaks sai 1896. aastal **Jaan Tõnisson**. Postimehe üks olulisem nõue oli emakeelse kooliharidus taastamine. Ajal, mil eestlaste kõrgem seltskond suhtles omavahel saksa või vene keeles, kõnelesid Tõnisson ja tema mõttekaaslased demonstratiivselt eesti keelt.

Postimehe kõrval kujunes teiseks tähtsamaks eesti leheks 1901. aastal Tallinnas ilmuma hakanud Teataja, mida toimetas **Konstantin Päts**. Teataja pidas rahvustunde kasvatamise kõrval veelgi olulisemaks eestlaste majandusliku olukorra parandamist. Kummagi ajalehe juurde kujunes oma kaastööliste ring, milles võib näha Eesti erakonnastumise algust.

Sajandivahetusel hakkasid Eestis levima sotsiaaldemokraatlikud ideed. Saavutanud algul poolehoiu peamiselt gümnaasiumiõpilaste ja üliõpilaste hulgas, muutus sotsiaaldemokraatia 20. sajandi algul arvestatavaks poliitiliseks vooluks Eesti ühiskonnas. Kõrvuti sotsiaalse õigluse nõudmisega pidasid eesti sotsiaaldemokraadid vajalikuks rahvuslike huvide kaitsmist ning toetasid hiljem riikliku iseseisvuse saavutamist.

Eesti- ja Liivimaa kubermangu rahvuslik koosseis 1897. a rahvaloenduse põhjal

	Eestimaa kubermang	*Liivimaa kubermang*
eestlased	*88,67%*	*39,9%*
lätlased	*0,11%*	*43,4%*
sakslased	*3,86%*	*7,23%*
venelased	*5,05%*	*5,25%*
muud	*2,31%*	*4,22%*

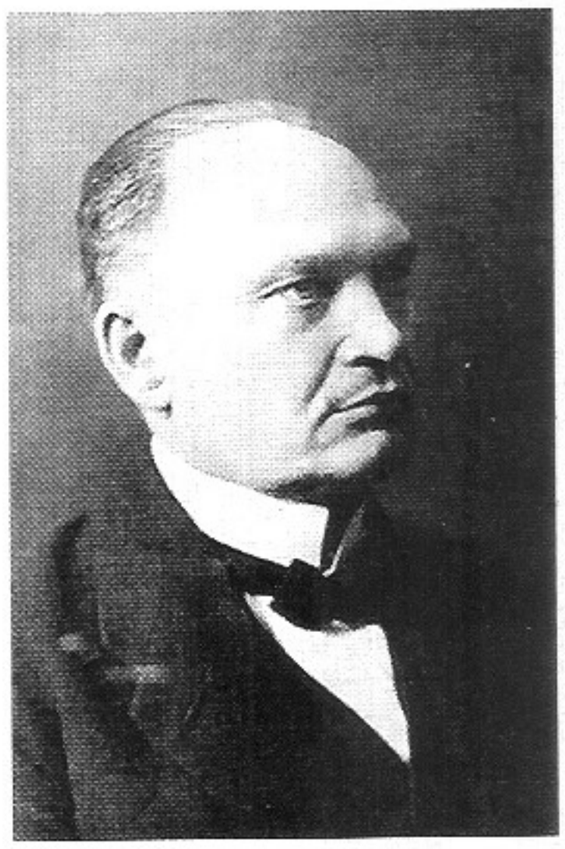

Konstantin Päts (1874–1956)

Kui Postimees püüdis suurest poliitikast kõrvale hoida, siis Päts ja Teataja otsisid liitlasi vene vabameelsematest ringkondadest. Koostöös venelastega võideti 1904. aastal Tallinna linnavolikogu valimised ning baltisakslased tõrjuti linnavalitsusest välja.

Tartu Kirjandusmuuseumis säilitatav ajaloopärimus 1905. aasta revolutsioonist Vastseliina kihelkonnas

Võrust tulid agitaatorid rahvakoosolekut pidama. Et vallamaja väike, siis otsustatud kirikuõpetaja Hornbergi käest leerituba paluda. Viimane tulnud parasjagu Lätimaalt. Olles näinud sealseid tapmisi, pole ta julgenud „ei" öelda. Kuna Venemaal olnud rahutused ja polnud teada, millise pöörde asi võtab, tutvustanud koosoleku juhataja koosolijaid mitmesuguste riigivormidega. Viimaks pöördunud ta küsimusega rahva poole, millist riiki nemad sooviksid, mille peale saanud peaaegu ühel häälel vastuse – monarhia. Ainult üks lätlane öelnud vabariik, aga sunniti teiste poolt vait jääma. Paar nädalat hiljem läks kolm tuhat inimest rongkäigus mõisat üle võtma. Valitsejat eest ei leitud ning rahvas jäi nõutuks. Üks salk pannud endise kandimehe, kes enne seda oli oma kohalt mõisnik Lipharti poolt välja tõstetud, härrastemajja elama. Sellega lõppenud seegi koosolemine mõisas ja rahvas valgunud laiali. Mees pole tundnud end suures majas just eriti kodus ja kolinud veel sama päeva õhtul õue peale väiksemasse majja. Paari päeva pärast kadunud ta säältki ära.

Karistussalk

1905. AASTA REVOLUTSIOON

Peterburis alanud revolutsioon levis kiiresti ka Baltikumis. Korraldati streike ja peeti miitinguid. Nagu kogu impeeriumis, nõuti ka siin demokraatlike vabaduste kehtestamist ning talurahvale maa andmist. Nendele nõudmistele lisandusid rahvuslikud taotlused eestlaste poliitiliste õiguste laiendamiseks.

Revolutsioonisündmuste keskpunktiks Eestis sai Tallinn. Kuna linnas olid koosolekud ja rongkäigud keelatud, peeti töölismiitinguid surnuaedadel, paemurrus, liivakarjäärides jm.

Oktoobris kuulutati Tallinnas välja üldstreik, millest tööliste kõrval võtsid osa raudteelased, telegraafi- ja postitöötajad. Streiki toetas ka linna keskklass. 16. oktoobril vana kalendri järgi kogunes Uuele turule suur rahvakoosolek. Ootamatult ilmus kohale sõjavägi, kes avas rahva pihta hoiatamata tule. Ligi sadakond inimest sai surma, veelgi rohkem haavata ja vigastada.

Järgmisel päeval avaldatud manifestis lubas Nikolai II isikuvabadusi ning üleriigilise rahvaesinduse kokkukutsumist. Jaan Tõnissoni algatusel tuli detsembrikuu algul Tartus kokku rahvaasemike koosolek, kuhu saatsid oma saadikuid nii linnad, vallad kui ka rahvuslikud seltsid. Kokkutulnud jagunesid algusest peale mõõdukateks ja käremeelseteks. Kui esimesed rahuldusid konstitutsioonilise monarhia ning eesti keelele suurema kasutusõiguse andmisega, siis radikaalid nõudsid demokraatlikku vabariiki, tsaarivalitsuse korralduste boikoteerimist, keeldusid maksude maksmisest ja väeteenistusse minekust. Jäi selgusetuks, kuidas neid otsuseid täide viia, sest reaalne võim rahvaasemikel puudus.

Revolutsioonilise meeleolu tõus viis detsembris mõisate rüüstamise ja põletamiseni kogu maal. Selle eestvedajateks said salkadena maale suundunud Tallinna töölised. Ühtekokku laastati või hävitati Eestis ligi 150 mõisahoonet.

Kümmekond päeva kestnud mõisate rüüstamisele tegi lõpu karistussalkade saabumine. Aastavahetusel tegutsesid kõikjal sõjakohtud. Karistussalkade ohvriks langes Eestis 328 inimest – eelkõige vabameelsemad kooliõpetajad, ärksamad vallavanemad ja seltsitegelased. Tuhanded Eesti avaliku elu tegelased päästsid end maalt põgenemisega. Kõik tähtsamad eesti ajalehed suleti.

Ajaloopärimus Hargla kihelkonnast. Jutustaja August Kond

Saanud teada karistussalga tulekust, läksin kohe vallamajja. Olime kirjutajaga rahva ärevuse tõusu ajal võtnud seintelt keisri pildid ja arhiivist ka tähtsamad raamatud ning peitnud need kastidega valla magasiaida põranda alla. Nüüd tõime nad sealt välja, asetasime pildid seintele tagasi ja seadsime arhiivi korda. Rahvakoosolekul vastu võetud otsused olid kirjutatud uutesse protokolliraamatutesse – nood hävitasime ära. Karistussalga kohale ilmumisel leiti vallamajast kirjutaja töötamast, kantselei oli nõutavas korras. Kohapeal mingisuguseid kaebusi ei olnud ja sellepärast ei olnud ka karistusi.

REVOLUTSIOONIST MAAILMASÕJANI

Vaatamata lüüasaamisele aktiviseeris revolutsioon rahvast. Maal hoogustus ühistegevuslik liikumine. Masina- ja tarvitajateühistute kaudu hangiti põllutöömasinaid ja muud tööstuskaupa. Suurema tulu saamiseks hakkasid talupojad rajama piimaühistuid, mis hoolitsesid piima ümbertöötlemise ja turustamise eest. Maaparandusühisuste liikmed kuivendasid üheskoos suuri soostunud alasid. Juba 1902. aastal oli Tartus Jaan Tõnissoni algatusel asutatud Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, mida võib lugeda esimeseks Eesti rahvuslikuks pangaks.

1906. aastal asutati Tartus esimene eesti õppekeelega gümnaasium (praegune Miina Härma Gümnaasium). 1907. aastal kutsuti ellu Eesti Kirjanduse Selts, mis seadis oma ülesandeks eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimise. 1909. aastal loodi Jakob Hurda mälestuseks Eesti Rahva Muuseum, kuhu koondati nii aineline kui ka vaimne vanavara. Tarbeesemete, rahvarõivaste ja ehete kõrval talletati ka kunstiteoseid ning eestikeelseid käsikirju ja trükiseid.

Senini oli eesti kultuur tihedates sidemetes eelkõige saksa kultuuriga. Nüüd hakati üha enam otsima kultuurisidemeid ka teiste Euroopa rahvastega. 1905. aastal avalikkuse ette astunud kirjanduslik rühmitus Noor-Eesti, mille eestvedajaiks olid Gustav Suits, Friedebert Tuglas ja Juhan Aavik, seadis lipukirjaks „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks". Kirjanduse kõrval olid nooreestlased tegusad ka kunstis, keeleuuenduses ja teaduses.

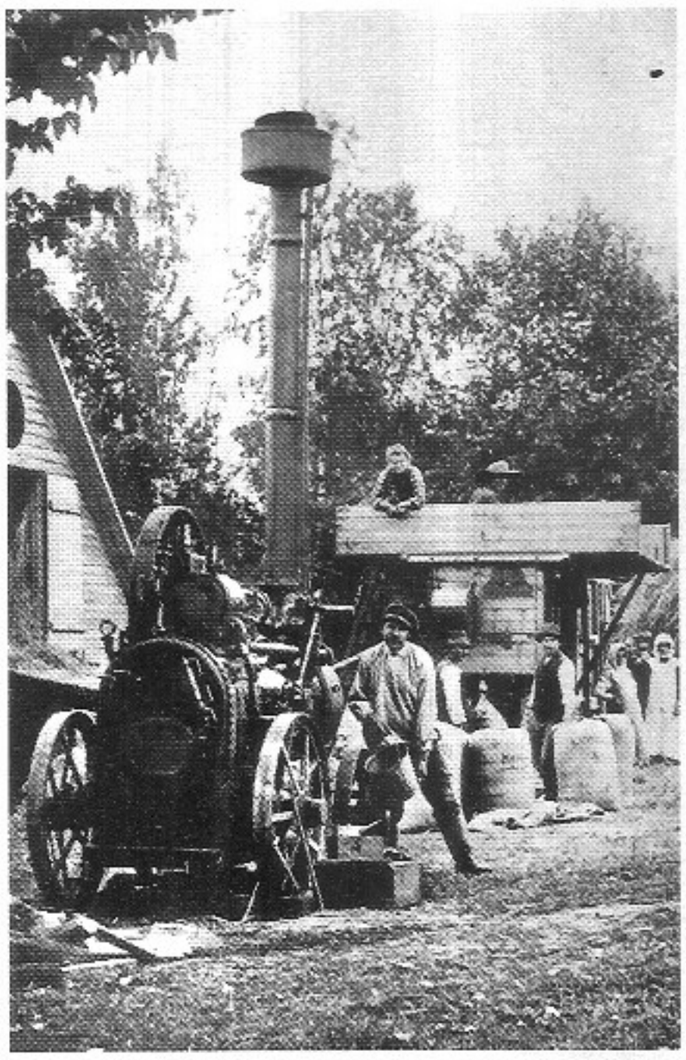

Vilja masindamine 1912. aastal

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millega läks Eesti ajalukku Vene tsaar Aleksander III?
2. Miks mõjutas kõige enam sajandivahetuse elu raudteede ehitamine?
3. Mille poolest erinesid Jaan Tõnissoni ja Konstantin Pätsi vaated?
4. Millised olid 1905. aasta revolutsiooni tagajärjed Eesti jaoks?

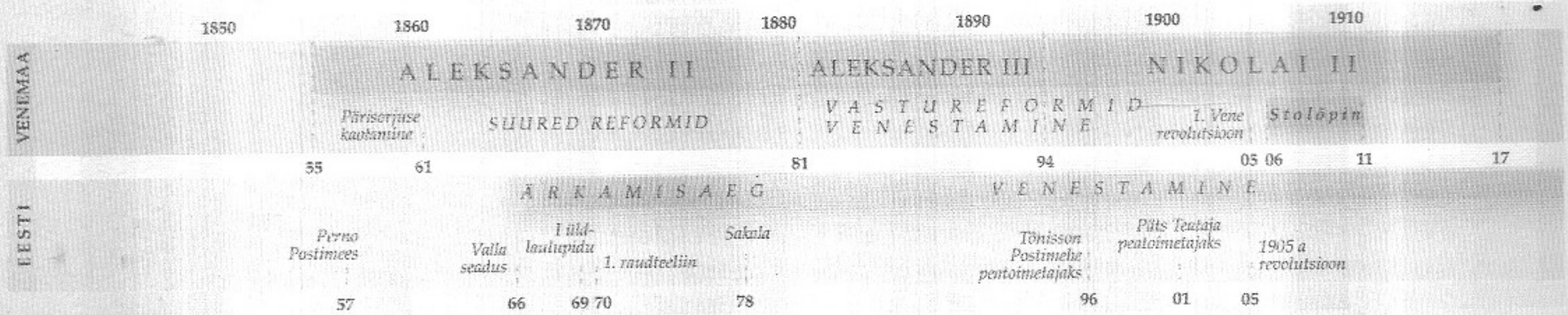

MA TEAN, ET...

19. sajandi keskpaigas Venemaa keisriks saanud Aleksander II alustas Venemaal ulatuslikke reforme. 1861. aastal kaotati pärisorjus. Vähendati aadli seniseid privileege ja suurendati kodanike demokraatlikke vabadusi. Sellele vaatamata suurenes ühiskonnas mässumeelsus ja rahulolematus tsaarivalitsuse poliitikaga. Keiser hukkus talle korraldatud pommiatendaadis. 1881. aastal troonile tõusnud Aleksander III asus oma eelkäija reforme piirama ja tühistama. Impeeriumi äärealadel algas äärmuslik venestamine. Venemaa areng pidurdus. 1905. aastal vallandus kogu impeeriumis väljaastumiste laine, mis kasvas üle revolutsiooniks. See sundis isevalitsust olulistele järeleandmistele: lubati laiendada valimisõigust ja demokraatlikke vabadusi ning kutsuda kokku Riigiduuma (Venemaa parlament).

Eestis algas 19. sajandi keskpaigas rahvuslik ärkamine. Sellele olid eelduseks mõisnike eestkostest vabanemine, talurahva eneseteadvuse ja haridustaseme tõus ning eesti soost haritlaskonna kujunemine. Rahvusliku liikumise algaastate keskne kuju oli Johann Voldemar Jannsen, kelle sihiks oli rahva eluolu edendamine kehtiva korra raames. Suureks abiks isale oli tütar Lydia Koidula. Jannseni asutatud ajaleht Perno Postimees pani aluse eesti ajakirjandusele. Tartus loodi laulu- ja mänguselts Vanemuine. 1869. aastal korraldati Tartus esimene eesti üldlaulupidu. 1870. aastatel tõusid rahvusliku liikumise etteotsa Jakob Hurt ja Carl Robert Jakobson. Kui Hurt nägi Eesti rahva tulevikku vaimult suureks saamises, siis käremeelne Jakobson seadis esiplaanile majanduslike olude parandamise ja sakslastega võrdsete poliitiliste õiguste saavutamise.

19. sajandi 70. aastatel algas Eestis tööstuslik pööre. 1870. aastal valmis esimene raudtee. See andis tõuke suurte vabrikute ja tehaste arengule.

Rahvusliku liikumise katkestas 1880. aastatel alanud venestamine, mille eesmärk oli muuta siinsed provintsid Vene riigi teiste osade sarnaseks. Rahvuslikke vaateid jäid kaitsma Tartu ajaleht Postimees eesotsas Jaan Tõnissoniga ja Tallinna ajaleht Teataja eesotsas Konstantin Pätsiga. Tõnissoni üheks peamiseks nõudmiseks oli emakeelse koolihariduse taastamine, Pätsi ringkond pidas aga olulisemaks majanduse arendamist. Sajandivahetusel hakkasid Eestis levima ka sotsiaaldemokraatlikud ideed.

1905. aasta revolutsioon jõudis peagi ka Eestisse. Korraldati streike ja miitinguid. Tallinna tööliste eestvõttel algas maal mõisate põletamine, millele tegi lõpu alles karistussalkade saabumine.

ARUTLE JA ANALÜÜSI

1. Mille poolest erines vene talupoegade vabastamine eesti talupoegade omast?
2. Milline 1861. aasta reformi tingimus oli kõige negatiivsem? Põhjenda.
3. Kumb pärisorjuse kaotamise viis (eesti või vene oma) oli talupojale kasulikum? Põhjenda.
4. Mille poolest sarnaneb Aleksander I ja Aleksander II valitsemisaeg?
5. Mille poolest erineb Aleksander III poliitika Aleksander I ja Aleksander II omast?
6. Kuidas puudutas Aleksander III poliitika Eesti ala?
7. Kas Stolõpini ümberkorraldused olid talupojale kasulikud või kahjulikud? Põhjenda.
8. Miks sai eesti rahvusliku liikumise keskuseks Tartu?
9. Milline oli sinu arvates kõige tähtsam rahvusliku liikumise ettevõtmine või üritus? Põhjenda.
10. Millise rahvusliku liikumise juhi tegevust hindad sa kõige rohkem ja miks?
11. Miks oli üleminek vene õppekeelele eestlaste jaoks halvem kui senine saksakeelne haridus kreiskoolist alates?
12. Milline 1905. aasta revolutsiooni sündmus Eestis oli kõige negatiivsem? Põhjenda.

MINEVIKUST TÄNAPÄEVA

1. Miks oli 20. sajandi algul raudtee Eesti arengule äärmiselt oluline, kuid tänasel päeval on kaotanud oma tähtsust?
2. Kuivõrd on rahvusliku liikumise ideed aktuaalsed ka tänapäeval?

UURI ISE EDASI

Laur, M. Tsaaride aeg: Venemaa ajaloost 1917. aastani. Tallinn, 2002.

Warnes, D. Vene tsaaride kroonika: Vene keisririigi valitsejad ja nende aeg. Tallinn, 2002.

Skott, S. Romanovid: tsaarilugu. Kes nad olid? Mis neist sai? Tallinn, 1999.

Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997.

Põldmäe, R. Esimene Eesti üldlaulupidu. Tallinn, 1969.

Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, 1991.

Jansen, E. Carl Robert Jakobson muutuvas ajas : märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn, 1987.

Jakob Hurt 1839–1907. Koostanud M. Laar, R. Saukas, Ü. Tedre. Tallinn, 1989.

Lydia Koidula 1843–1886. Koostanud E. Aaver, H. Laanekask, S. Olesk. Tartu, 1994.

Laar, M. Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995.

Venestamine Eestis 1880–1917: dokumente ja materjale. Koostanud ja kommenteerinud T. Karjahärm. Tallinn, 1997.

Raud, M. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991.

Turtola, M. President Konstantin Päts. Tallinn, 2003.

Graf, M. Eesti rahvusriik. Tallinn, 1993.

Eesti ja maailm. XX sajandi kroonika, I: 1900–1940. Tallinn, 2002.

36. AASIA JA AAFRIKA 19. SAJANDIL JA 20. SAJANDI ALGUL

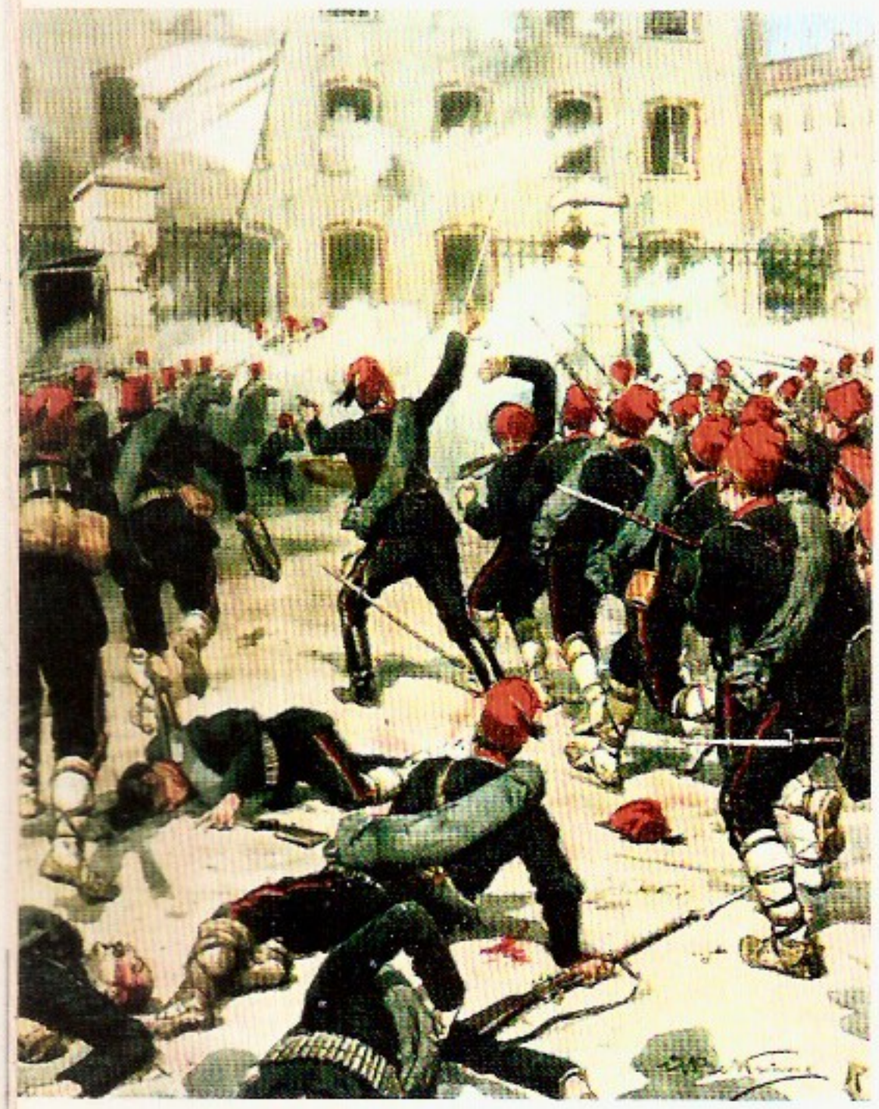

Noortürklaste ülestõus

TÜRGI IMPEERIUM

19. sajandil jätkus Türgi nõrgenemine. Seda põhjustasid ebaedukad sõjad Venemaaga, rea territooriumide kaotamine Põhja-Aafrikas Prantsusmaale (Alžeeria 1830, Tuneesia 1881), Inglismaale (Egiptus 1882) ja Itaaliale (Liibüa 1912), raske majanduslik olukord ning provintsides alanud vähemusrahvuste rahvuslik ärkamine.

Edumeelsed türklased mõistsid reformide vajalikkust, mis viiski maa euroopalikumaks muutvate ümberkujunduste perioodi. Loodi alaline sõjavägi ja uued ministeeriumid. Euroopa pealinnades rajati saatkonnad. Kaotati sõjaliste läänide süsteem. Ametnike riietus ajakohastati. Kristlased võrdsustati moslemitega maksude tasumisel ja kohtuasjades.

Majandusraskused siiski püsisid. Riigis võttis maad opositsioon ning paljudes provintsides tekkisid rahutused. 1878. aastal vastu võetud põhiseadus kehtis vaid paar aastat. Siis taastas sultan vägivallarežiimi, mis sundis valitseva korra vastaseid (neid nimetati noortürklasteks) kas taanduma või põgenema välismaale.

Sügavas kriisis Türgi sattus üha enam Euroopa riikide mõju alla. See tugevdas noortürklaste positsioone. 1908. aastal alustasid nad ülesõusu ja tulid võimule. Esimeses maailmasõjas osales Türgi Saksamaa poolel ja sai kaotuse osaliseks. See viis impeeriumi lagunemiseni.

Karikatuur nn idaküsimuse lahendamisest

Euroopa „haige mehe" – Türgi – pärandi jagamisest lootsid endale kasu lõigata kõik suurriigid. Eriti aktiivselt tegutsesid selles suunas Venemaa, kes toetas Bulgaaria iseseisvumist, ja Austria-Ungari, kes annekteeris Bosnia ja Hertsegoviina.

INGLASED HÕIVAVAD INDIA

Indias väljakujunenud mitmeusundiline ühiskond (hinduistid, moslemid, sikhid, kristlased jt), etniline ehk rahvuslik kirevus (hindustanlased, marathid, tamilid jt) ning range seisuslik kastikord nõrgestas India vastupanuvõimet eurooplaste vallutustele ka 19. sajandil.

Kuni 1858. aastani hoidis Indiat faktiliselt oma võimu all Inglise Ida-India Kompanii. Juba sajandi algul (1803) olid nad hõivanud Moguli riigi pealinna Delhi. Padišahh kaotas oma poliitilise võimu ja muutus kompanii armualuseks. Marathide ja sikhidega peetud sõdade käigus allutati kogu India inglaste ülemvõimule (1849). Prantslased ja portugallased säilitasid ainult üksikud tugipunktid India rannikul.

Hoolimata oma sõjalisest üleolekust ja poliitilisest paindlikkusest pidid inglased olema pidevalt valvel. India multireligioosne ja paljurahvuseline ühiskond kääris lakkamatult. Kuna Inglise Ida-India Kompanii polnud suuteline maal rahu kindlustama, võttis Inglise riik India valitsemise enda kätte. 300 aastat kestnud Moguli riik lakkas olemast. 1877. aastal kuulutati Inglise kuninganna Victoria India keisrinnaks, keda Indias esindas asekuningas.

Inglismaa valitsemise all algas India rahvuslik ärkamine. 1885. aasta lõpul rajasid 72 India haritlast India Rahvuskongressi, millest sai esimene poliitiline partei Indias. Sellesse kuulusid peamiselt hindud. Ka India moslemid hakkasid poliitiliselt organiseeruma, luues 1906. aastal oma partei – Moslemi Liiga. Maa juhtide lõhenemine usulisel pinnal tuli kasuks inglastele maa valitsemisel.

Sipoid võitluses Briti ratsarügemendiga

Inglise Ida-India Kompanii ülemvõim, millega kaasnes indialaste alandav kohtlemine, eriti usutavade mitteaustamine, põhjustas rahulolematust ja viis aastail 1857–1858 sipoide ehk Kompanii relvajõudude India päritolu sõdurite mässule. Mäss hõlmas laialdase territooriumi Põhja-Indias, sellega ühines ka viimane Moguli riigi padišahh. Enamik India vürste toetas aga inglasi, kes surusid mässu aastaga maha.

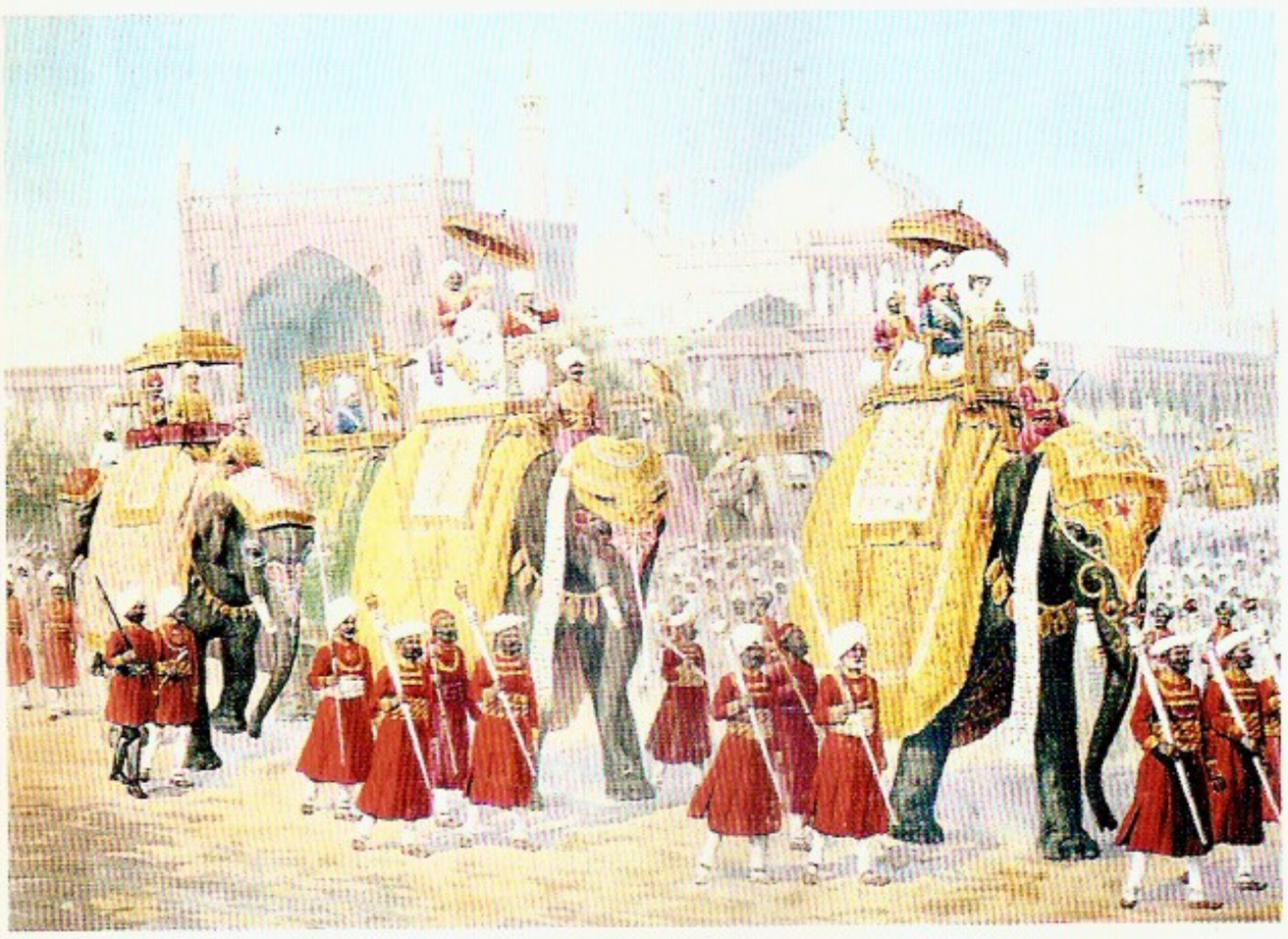

Inglise asekuningas saabub Delhisse

Hiina jagamine (karikatuur 1898. aastast)

HIINA

Kaug-Ida riigid (Hiina, Korea, Jaapan) olid 19. sajandi algul eurooplastele peaaegu suletud. Eurooplastele ja ameeriklastele sissepääsu keelamisega püüdsid valitsejad vältida välismõjude sissetungi, säilitada rahvuslikku eripära ja kindlustada oma võimu. Selle tagajärjel suurenes aga majanduslik mahajäämus ja pidurdus ühiskonna areng.

Hiina oli esimene Kaug-Ida maa, mille avamist hakkasid eurooplased taotlema. Arvuka elanikkonna, rikkalike loodusvarade ja kauaaegse kõrge kultuuriga Hiina pakkus suurt huvi nii toimekatele kaupmeestele, uurimishimulistele teadlastele kui ka kristlikule kirikule. Saavutamata edu diplomaatilisel teel, arendasid inglise kaupmehed ulatuslikku salakaubandust, müües hiinlastele hõbeda eest oopiumit. Hiina valitsuse katsed teha lõpp oopiumi sisseveole viis oopiumisõdadeni (1840–1860), kus otsustavaks sai eurooplaste ja ameeriklaste sõjaline ülekaal. Hiina oli sunnitud avama kauplemiseks oma sadamad ja loovutama hea ankrupaigaga Hongkongi saare.

Hiina rahvas avaldas vallutajatele visa vastupanu. Seda juhtisid salaühingud. Neist nimekaim oli 1843. aastal tekkinud Taevase Valitseja Austamise Ühing, mille liikmeid nimetati taipingideks. Taipingide mäss välismaalaste ja Hiinat valitsevate mandžude vastu kestis 15 aastat. Teine suurem rahvaliikumine oli bokserite ehk rusikavõitlusharrastajate mäss (1899–1901). Mõlemad mässud suruti mandžude ja välisriikide ühisel jõul maha.

Eurooplaste survel püüdsid Hiina valitsejad 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul teha mitmeid uuendusi, kuid nende edu oli vähene. Hiina jagati Venemaa, Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ja Jaapani vahel mõjusfäärideks. Rahutused mandžude valitsemise ja välismaalaste võimutsemise vastu puhkesid uue hooga. See viis monarhia kukutamiseni ja vabariigi väljakuulutamiseni 1912. aastal.

Hiina sõjaväereformi käigus asendati iidsed sõjaväevormid ja relvad euroopalikega

JAAPANI AVAMINE JA SELLE TULEMUSED

Vormiliselt oli Jaapani valitseja keiser, kelle suguvõsa põlvnes pärimuse kohaselt päikesejumalast ja kes oli jaapani traditsioonilise usundi shinto kõrgeim vaimulik. Tal puudus aga ilmalik võim. Selle oli 17. sajandil enda kätte koondanud Tokugawa šogunite dünastia.

19. sajandi esimesel poolel muutus šogunite võim ebakindlamaks. Samal ajal suurenes keisri populaarsus. Jaapani edumeelsemad vürstid ja samuraid ehk rüütlid hakkasid taotlema maa avamist. Vanameelsed olid sellele vastu. Asja otsustas USA laevastiku retk Edo (Tokio) lahte, mispeale aastail 1853–1854 Jaapan avanes.

1868. aastal algas Jaapanis valgustatud valitsemise ehk Meiji periood, mil võim koondus noore keisri Mutsuhito kätte. Tema residentsiks sai Tokyo (Idapealinn). Šoguni amet kaotati. Vürstiriigid likvideeriti ja asendati keskvõimu juhitud prefektuuridega. Kaotati keskaegsed seisused ja seisuslikud privileegid, lihtrahvas sai liikumis- ja tööala valiku õiguse ning perekonnanimed. Sõjavägi ja diplomaatiline teenistus korraldati ümber Euroopa eeskujul. Loodi parteid, 1889. aastal kehtestati põhiseadus.

Jaapan muutus arerenud maaks, kuid mitte veel demokraatlikuks riigiks. Poliitiliste küsimuste otsustamisel etendasid suurt osa sõjaväelased, kes ihkasid oma teadmisi ja jõudu näidata ka sõjaväljal. Jaapan pidas võidukad sõjad Hiinaga (1894–1895) ja Venemaaga (1904–1905), allutas endale Korea ja likvideeris 1910. aastal täielikult selle iseseisvuse. Jaapani mõju maailmas hakkas kiiresti kasvama.

Jaapani keiser Mutsuhito (valitses 1868–1912)

Jaapani ohvitser röövib hiinlaste lipu (Jaapani joonistus 1894. aastast)

Keiser Mutsuhito vandetõotus 1868. aastal

1. *Luuakse laialdane kogu ja kõik riigiasjad otsustatakse vastavalt ühiskondlikule arvamusele.*
2. *Kõik inimesed – nii valitsejad kui ka valitsetavad – peavad üksmeelselt pühenduma rahvuse edendamisele.*
3. *Kõik sõjaväelised ja tsiviilseisused ja kogu lihtrahvas võivad teostada oma isiklikke sihte ja arendada soovikohast tegevust.*
4. *Kõik mineviku halvad tavad tühistatakse; järgitakse õigusemõistmist ja erapooletust nii, nagu seda kõik mõistavad.*
5. *Kogu maailmast omandatakse teadmisi ja sel moel tugevdatakse impeeriumi aluseid.*

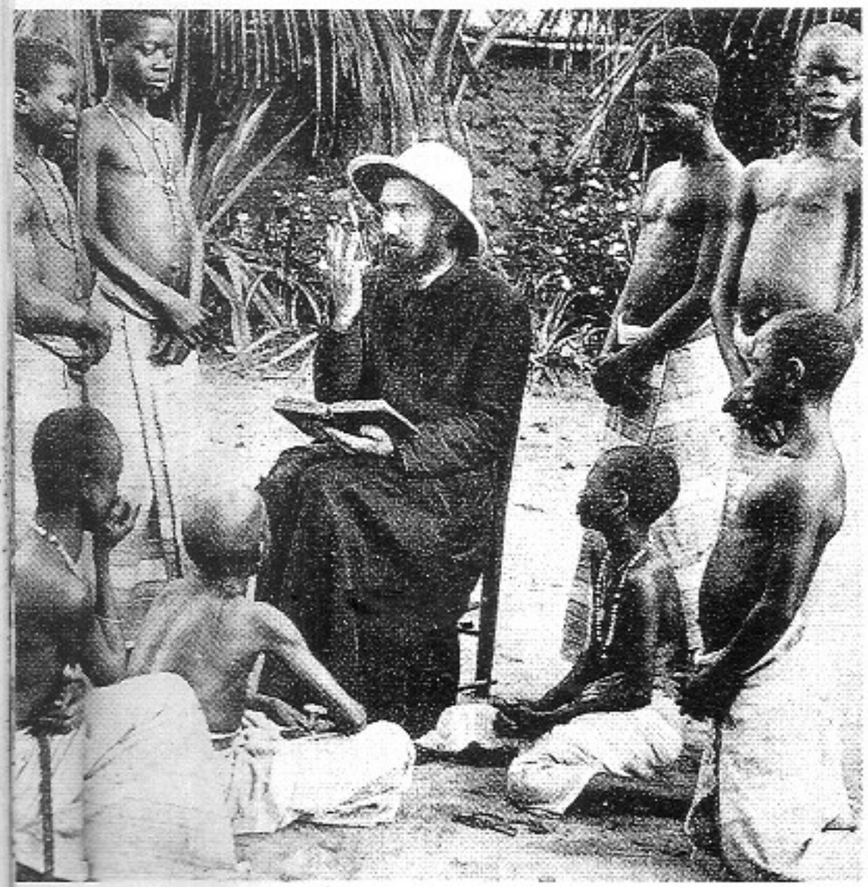

Kristlik misjonär lapsi õpetamas

Misjonäride teeneks oli Aafrika rahvaste keelte, kultuuri ja eluolu tundmaõppimine ning tutvustamine Euroopas. Nad töötasid seni kirjakeeleta rahvastele välja oma kirjakeele, rajasid koole ja haiglaid. Misjonäride negatiivne suhtumine orjakaubandusse aitas seda keelustada.

AAFRIKA JAOTAMINE EUROOPA RIIKIDE VAHEL

19. sajandi algul oli Põhja-Aafrika rannik Türgi ülemvõimu all, Aafrika lõunatipus valitsesid inglased. Eurooplased olid tugipunkte rajanud ka mitmel pool mujal Aafrika rannikul. Sisemaal elavad hõimud olid enamasti iseseisvad, kohati oli olemas ka tugeva keskvõimuga hõimuriike (Zulu, Ashanti, Dahomee, Sokoto, Oyo jt). Nn Aafrika Sarvel asus tugev Etioopia keisririik. 1824. aastal tekkis Lääne-Aafrika Pipraranniku vabastatud orjade koloonia Libeeria, millest paarkümmend aastat hiljem kujunes esimene vabariik Aafrikas.

19. sajandi esimesel poolel olid eurooplased huvitatud Aafrikas mitte niivõrd territooriumide hõivamisest kuivõrd orjakaubandusest ja kohalikest loodusrikkustest (kuld, palmiõli). Orjakaubanduse oli Inglismaa 1807. aastal küll keelanud ning hiljem keelasid ka teised Euroopa riigid ja USA, kuid orjade väljavedu Aafrikast hakkas vaibuma alles 19. sajandi keskpaiku. Eurooplased ja araablased olid selleks ajaks Mustalt Mandrilt välja vedanud üle 10 miljoni orja, peamiselt Ameerikasse. Miljonid olid hukkunud võitlustes orjapüüdjatega või uppunud üleveol.

19. sajandi teisel poolel huvituti Aafrika siserajoonide võimalustest. Sinna tungisid maadeavastajad ja loodusuurijad, kaupmehed ja misjonärid. Oluline roll Aafrika tundmaõppimisel oli misjonäridel, kes uurisid ka maid ja loodust. Neist kõige tuntum oli šoti arst David Livingstone. Ta oli esimene eurooplane, kes läbis Lõuna-Aafrika rannikust rannikuni ja avastas muu hulgas ka Victoria joa.

Tollal toimusid Euroopas ägedad vaidlused Aafrika sisealade kuuluvuse üle. 1884. aastal toimunud Berliini konverentsil lepiti kokku põhimõttelistes küsimustes: iga riik võis hõivata tema poolt juba vallutatud rannikuga külgnevad sisealad ja kuulutada tegeliku võimu alla saadud maad oma kolooniaks, Nigeri jõel pidid saama kõik vabalt

Prantslaste läbirääkimised suulude pealikuga Lõuna-Aafrikas

Aafrika allutamine toimus järk-järgult. Esialgu sõlmiti kohalike valitsejatega vastastikused kokkulepped. Seejärel hakkasid Euroopa riigid juba ilma kohalike valitsejateta omavahel kindlaks määrama huvipiirkondi ja kolooniate piire. Järgnes sõjaline vallutus, mida kolonisaatorid ise nimetasid Aafrika rahustamiseks.

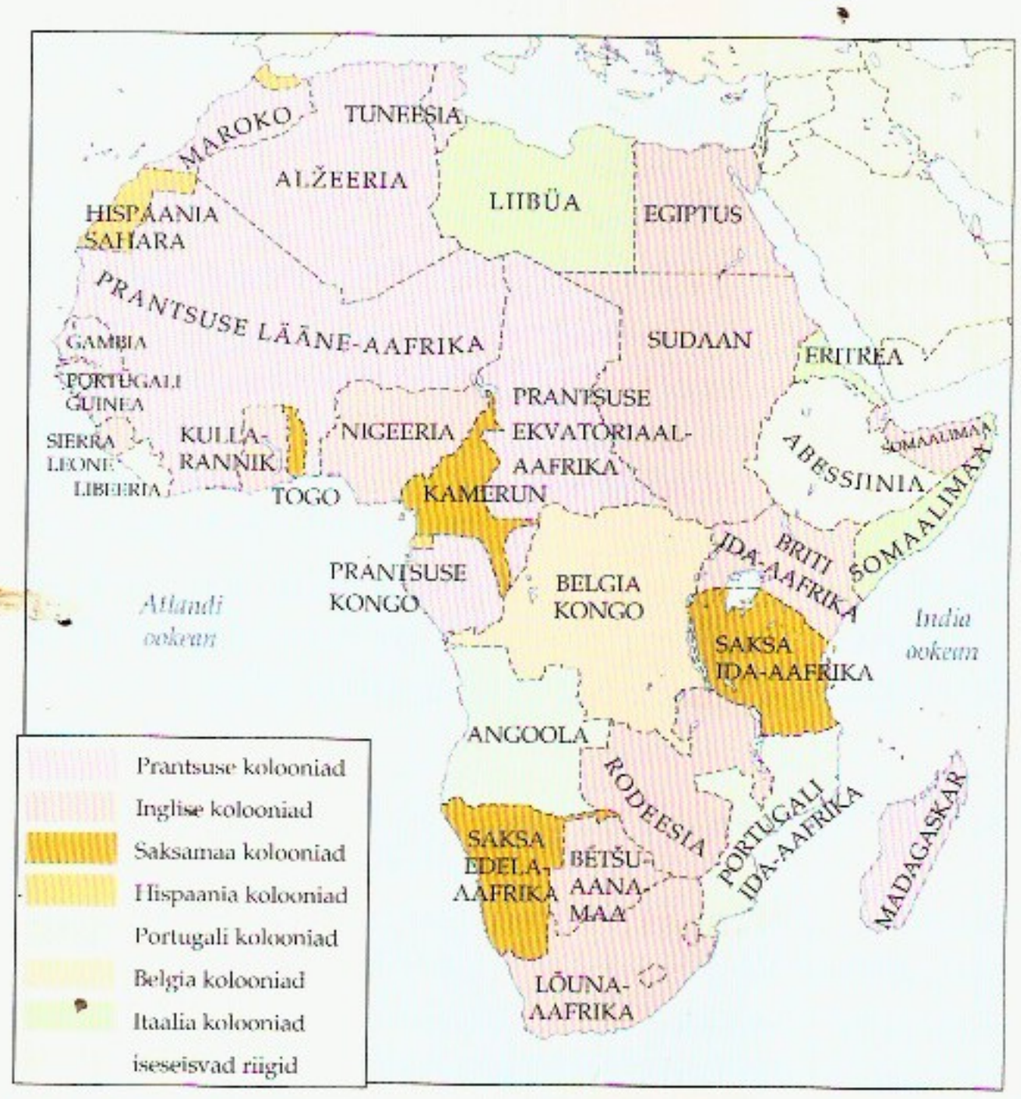

Aafrika 20. sajandi algul

1900. aastaks kuulus üle 90% Aafrika territooriumist Prantsusmaa, Suurbritannia, Saksamaa, Belgia, Itaalia ja Hispaania koloniaalimpeeriumi koosseisu. Suurimad valdused Aafrikas olid Suurbritannial. Koloniaalajastu Aafrikas kestis kuni 1960. aastateni.

laevatada ja kaubitseda, Kongo jõgikond pidi saama Belgia kuninga eravalduseks. Berliini konverentsi otsuste elluviimine tõi endaga kaasa rea kokkupõrkeid (Prantsusmaa sõjad Madagaskaril, Itaalia-Etioopia sõda 1895–1896, Inglise-Buuri sõda 1899–1902) ja uusi kokkuleppeid Euroopa riikide vahel. 20. sajandi alguseks oli Aafrika põhiliselt jaotatud. Iseseisvuse suutsid säilitada vaid Libeeria ja Etioopia (Abessiinia), lühikeseks ajaks veel ka Maroko.

Aafrika kolooniate ja protektoraatide valitsemine ei saanud olla edukas ilma aafriklaste ühel või teisel viisil kaasamiseta. Eurooplased rakendasid põhiliselt kahte valitsemismeetodit. Otsese valitsemise korral määrati kohalikud võimuesindajad ametisse suvaliselt, arvestamata seniseid traditsioone ja võimusuhteid. Seda meetodit rakendas peamiselt Prantsusmaa. Kaudse valitsemise puhul säilitasid kolonisaatorid ametis senised võimumehed (sultanid, hõimupealikud, emiirid) ja piirdusid nende tegevuse juhtimise ja kontrollimisega. See oli inglaste meelismeetod.

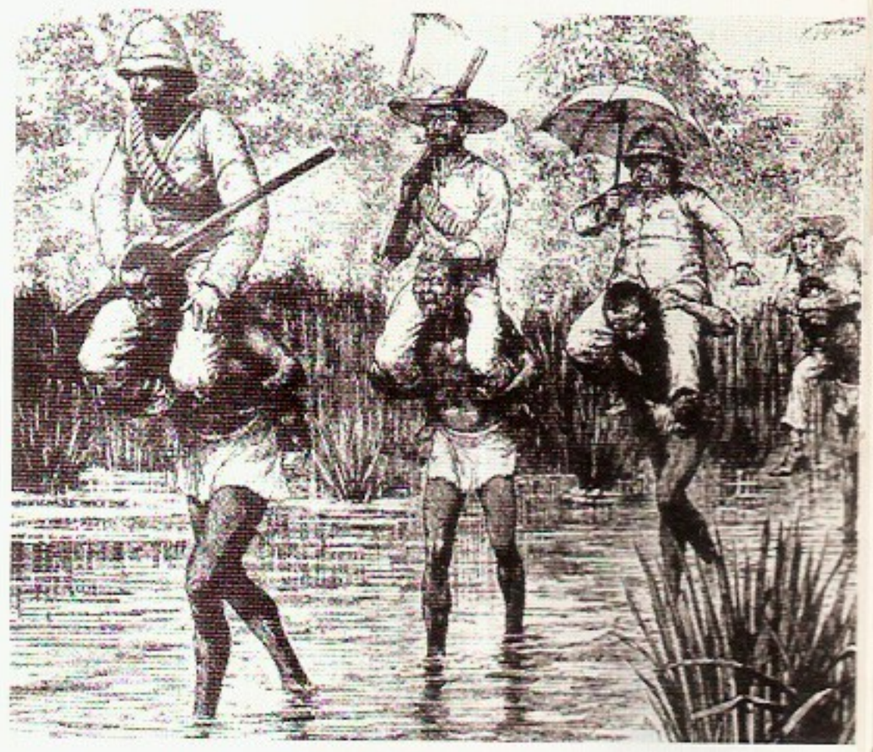

Jahiretk 1890. aastatel sakslaste Lääne-Aafrikas. Pilt ilmestab tollast musta ja valge mehe vahelist tööjaotust

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Miks muutus Türgi 19. sajandil üha nõrgemaks?
2. Milliseid ümberkorraldusi tehti Türgis maa euroopalikumaks muutmisel?
3. Millega seoses sai Inglise kuningannast ka India keisrinna?
4. Iseloomusta eurooplaste ja ameeriklaste poliitikat Hiina suhtes.
5. Kuidas muutis riiki Jaapani keiser Mutsuhito?
6. Milliseid meetodeid kasutasid eurooplased Aafrika valitsemisel?

37. LADINA-AMEERIKA 19. SAJANDIL JA 20. SAJANDI ALGUL

François Dominique Toussaint L'Ouverture (1743–1803) Prantsuse kindrali mundris

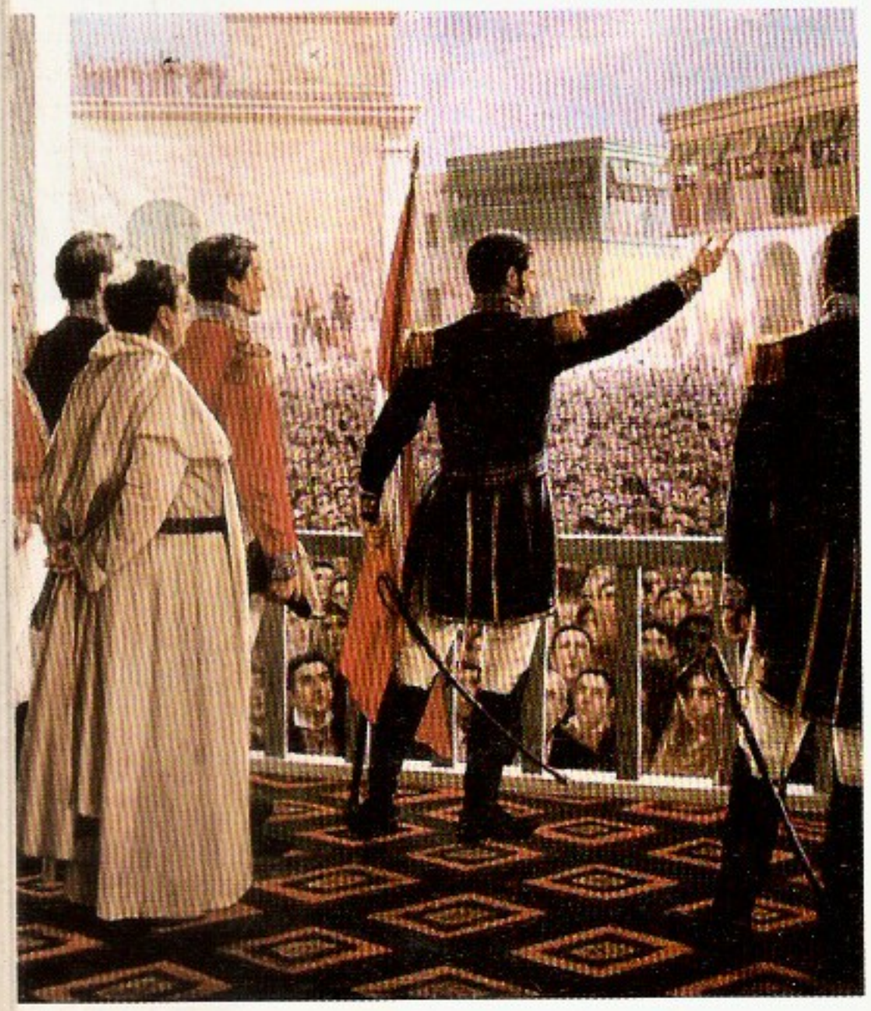

Peruu iseseisvuse väljakuulutamine Limas 1821. aastal

HAITI VABANEMINE

Iseseisvusprotsess Ladina-Ameerikas sai alguse Haiti saare Prantsusmaale kuuluvas lääneosas, kus Suure Prantsuse revolutsiooni mõjul puhkes 1791. aastal neegerorjade ülestõus. Ülestõusnute armeed juhtis endine ori Toussaint L'Ouverture [tus'sän luver'tüür], kes oli astunud Prantsusmaa teenistusse ja saanud kindraliks. Ta ühendas kogu saare ja kuulutas end eluaegseks valitsejaks, kuid pidi alistuma saarele saabunud Napoleon I vägedele. Peatselt alanud uue ülestõusuga kihutati prantslased minema ja 1804. a kuulutati välja Haiti iseseisev riik. See oli esimene sõltumatu riik Ladina-Ameerikas.

LADINA-AMEERIKA ISESEISVUSSÕJA PÕHJUSED

Haiti vabanemine, revolutsioonilised sündmused Hispaanias ja Hispaania okupeerimine Prantsusmaa poolt 19. sajandi algul lõid soodsa pinnase Hispaania Ameerika-asumaade iseseisvumiseks. Ladina-Ameerika iseseisvussõja puhkemist soodustasid mitmed asjaolud:

- suur kaugus emamaast;
- asumaade majandusliku arengu pidurdamine ja väliskaubanduse piiramine;
- kreoolide rahulolematus oma olukorraga ja nende vastuolud hispaanlastest ametnikega;
- eurooplaste kultuuri ja mõttelaadi domineerimine, valgustusideede ja Euroopa filosoofia levik;
- indiaanlastest põlisrahva ekspluateerimine;
- suur maksukoorem;
- vastuseis inkvisitsioonile;
- Põhja-Ameerika edukas iseseisvussõda.

ISESEISVUSSÕDA

Hispaania Ameerika-asumaade iseseisvussõja (1810–1826) alguseks loetakse 19. aprillil 1810. aastal puhkenud ülestõusu, millega kukutati hispaanlaste võim Caracases. Iseseisvussõjal oli kaks etappi: 1810–1815 ja 1816–1826. Esimesel etapil saavutasid vabadusvõitlejad silmapaistvaid võite Uus-Hispaanias, Venezuelas ja Río de la Platal. Iga suurem piirkond või linn püüdis iseseisvuda. Omavaheline tegevus oli kooskõlastamata.

1816. aastal algas Lõuna-Ameerika vabadusliikumise uus tõus ehk iseseisvussõja teine etapp. Kuigi hispaanlased olid selleks ajaks oma võimu peaaegu kõikjal taastanud, oli iseseisvumisprotsess läinud niivõrd kaugele, et seda polnud enam võimalik peatada.

ISESEISVUSSÕJA TULEMUSED

Hispaania kolooniate iseseisvussõja tulemusena likvideeriti koloniaalrežiim peaaegu kogu Ladina-Ameerikas ja moodustati sõltumatud riigid. Hispaania asumaadena jäid püsima vaid Kuuba ja Puerto Rico.

Peaaegu kõigis riikides kehtestati vabariiklik parlamentaarne riigikord ja võeti vastu põhiseadused. Iseseisvussõda soodustas kohalike rahvaste rahvusliku iseteadvuse kasvu ja kiirendas Ladina-Ameerika rahvuste kujunemist. Enamikus riikides kaotati orjus (v.a monarhistlikus Brasiilias, kus orjus kaotati alles 1888. aastal, 1889 kukutati keiser ja Brasiilia kuulutati vabariigiks), sundtöö, pearaha, seisuslik kord, inkvisitsioon, piirati kiriku õigusi, tühistati majanduslikud keelud ja piirangud.

Lõuna-Ameerika iseseisvussõja üks suuremaid kindraleid oli Simón Bolívar (1783–1830). Tänu tema sõjalistele võitudele saavutasid iseseisvuse Venezuela, Colombia, Panama, Ecuador, Peruu ja Boliivia.

RAHVASTIK 19. SAJANDIL

19. sajandil kasvas kiires tempos Ladina-Ameerika rahvastik ja muutus selle koosseis. 19. sajandi teisel poolel alanud rahvuste kujunemist mõjutas otseselt immigratsioon Euroopast (eeskätt Hispaaniast, Itaaliast, Portugalist). Suurem osa sisserännanutest leidis rakendust tööstuses ja transpordi alal.

Vaatamata 16.–19. sajandil toimunud suurtele hävitussõdadele indiaanlaste vastu, jäi mitu Ladina-Ameerika riiki (Paraguay, Boliivia, Peruu, Ecuador, Nicaragua, Honduras) endiselt peamiselt indiaani elanikkonnaga maaks. Mustanahalise tööjõu sisseveo tõttu kasvas Brasiilia ja Kuuba elanikkonnas neegrite osa. Ulatuslikult veeti odavat tööjõudu lepingute alusel sisse Hiinast, Indiast, Indoneesiast.

Hariduse vallas saavutasid suuremaid edusamme majanduslikult paremini arenenud ja rohkem linnastunud, euroopaliku elulaadiga riigid (Argentina, Uruguay, Tšiili).

Mehhiko pealinn México 19. sajandi algul

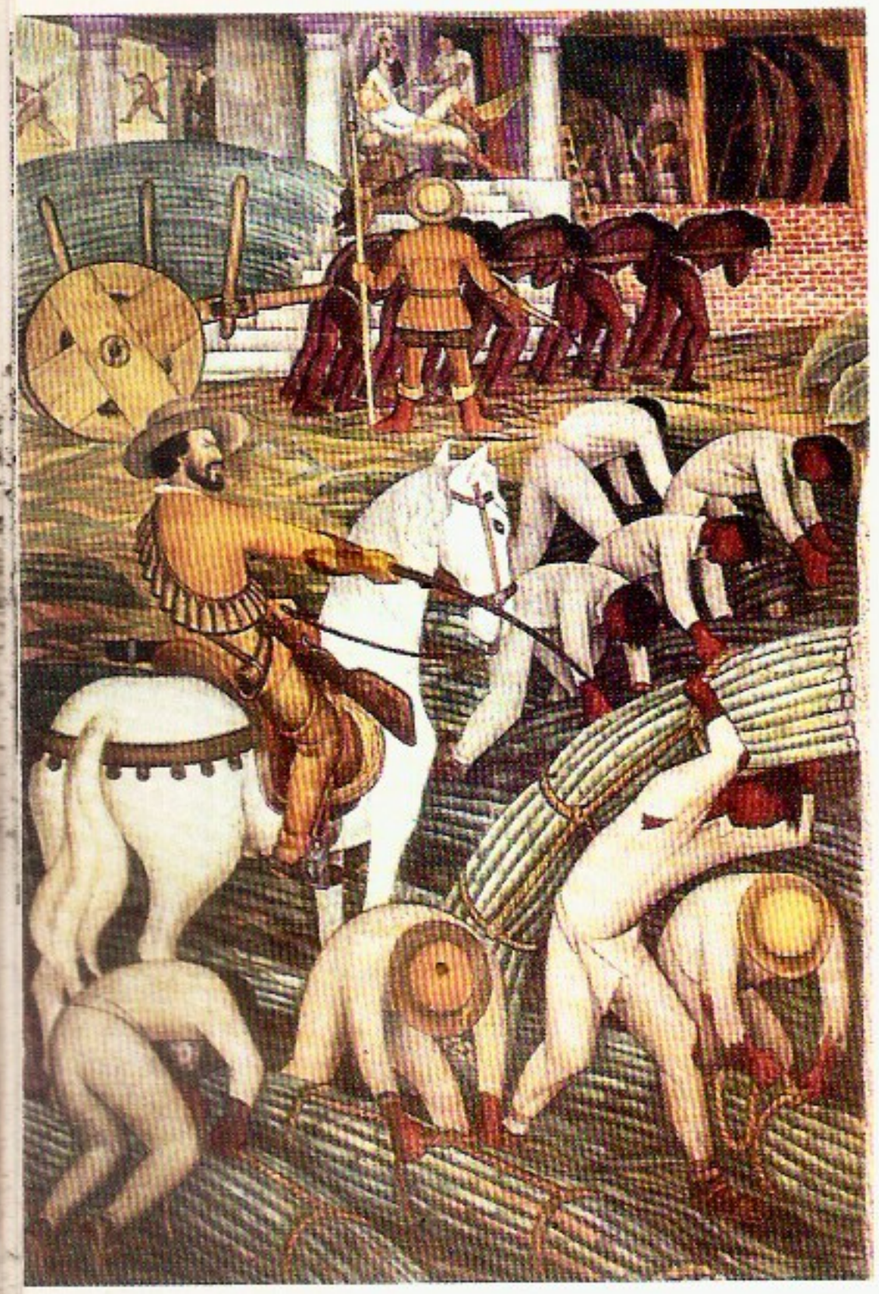

Töö suhkrurooistanduses (Diego Rivera fresko)

MAJANDUS 19. SAJANDIL

Pärast iseseisvussõda hakkas muutuma Ladina-Ameerika maade sotsiaal-majanduslik struktuur. Riigid spetsialiseerusid teatud kultuuri või tooraine tootmisele: Brasiilias olid nendeks kohv ja puuvill, Boliivias hõbedamaak, Argentinas vill, nisu ja loomakasvatussaadused, Peruus värvilised metallid ja guaano (linnusõnnik), Tšiilis salpeeter ja vasemaak, Kuubas suhkur, Kesk-Ameerika maades banaanid. Selline majanduse ühekülgne areng jättis unarusse teised majandusharud ja Ladina-Ameerika maad muutusid sõltuvaks paljude kaupade sisseveost.

Põllumajanduses valitses suurmaaomandus ehk latifundism. Ehkki 1810.–1880. aastatel kaotati kõikjal orjus, jäid orjuse igandid paljudes riikides ikkagi püsima.

19. sajandi teisel poolel tugevnes Ladina-Ameerika majanduslik ja rahaline sõltuvus Euroopa maadest. Piirkonna majanduselus domineeris Inglise kapital, millega finantseeriti põllumajanduse arengut ja kaevanduste moderniseerimist. Alates Esimesest maailmasõjast hakkas Ladina-Ameerika majanduses kiiresti suurenema Ameerika Ühendriikide kapitali osatähtsus.

SISEPOLIITIKA 19. SAJANDIL

Pärast iseseisvumist valitses Ladina-Ameerika maade sisepoliitikas äärmine ebastabiilsus ja kaos. Erinevate ühiskondlike rühmituste ja poliitiliste jõudude ägeda võimuvõitluse tagajärjeks olid sagedased vandenõud, mässud, ülestõusud, revolutsioonid, kodusõjad, riigipöörded. Näiteks iseseisva Boliivia esimese 74 aasta jooksul oli riigis 60 revolutsiooni. Taolise olukorra põhjustas kodanluse ja suurmaaomanike jõudude võrdsustumine, kumbki pool polnud teisest üle ega tahtnud teisele alla jääda.

Poliitiline võitlus arenes tihti anarhiaks. Omavahel põrkasid kokku väepealike ehk *caudillo*'de ja kohalike võimuesindajate isiklikud huvid. Enamik võimuletulnud *caudillo*'sid valitses sõjaliste diktaatoritena, saavutades siserahu oma riigis.

19. sajandi lõpul hakati moodustama rahvuskodanluse parteisid. Tšiili oli üks esimesi riike Ladina-Ameerikas, kus 1880. aastatel tuli võimule rahvuskodanluse valitsus, mis püüdis kaunis edutult teostada liberaalseid reforme.

Mehhiko talurahvaülestõusu juhi Pancho Villa kujutlus oma tuleviku kodumaast

Kui Mehhiko saab uueks vabariigiks, siis saadetakse armee laiali. Me anname sõduritele tööd. Kogu riigis moodustatakse sõjakolooniad, mis koosnevad revolutsiooniveteranidest. Riik annab neile maad ja asutab uute töökohtade loomise eesmärgil palju suuri tööstusettevõtteid. Kolm päeva nädalas hakkavad nad töötama kogu jõust, sest aus töö on tähtsam ükskõik millisest sõjast ja ainult töö teeb inimesest hea kodaniku. Ülejäänud kolm päeva täiendavad nad end sõjakunstis ning õpetavad teistele inimestele lahinguteooriat ja praktikat.

SÕJAD 19. SAJANDIL

Pärast iseseisvussõja lõppu ja eriti 19. sajandi teisel poolel leidis Ladina-Ameerikas, eeskätt uute sõltumatute riikide vahel aset hulgaliselt sõjalisi konflikte. Tuntuim neist oli Ladina-Ameerika majandusele pärssivalt mõjunud Salpeetrisõda (1879–84), kus Tšiili võitles Suurbritannia toetusel Boliivia ja Peruu vastu.

19. sajandi lõppu ja 20. sajandi algust iseloomustasid ka USA sissetungid mitmesse Ladina-Ameerika riiki (Panama, Kuuba, Haiti, Dominikaani Vabariik, Mehhiko).

Esimeses maailmasõjas ükski Ladina-Ameerika riik ei osalenud. Oldi neutraalsed, kuigi varustati Antandi riike strateegiliste tooraine-tega (vask, volfram, antimon, inglistina jt). Alles sõja lõpu eel kuulutasid Ladina-Ameerika maad Keskriikidele sõja. Sõjaga kaasnes Ladina-Ameerika jaoks soodne majandusolukord: vähenes import sõdivatest riikidest ja suurenes nõudmine Ladina-Ameerika traditsiooniliste eksportartiklite järele. Sõja järel kiirenes rahvusliku tööstuse areng ning kaubatootmine põllumajanduses, tugevnes rahvuskodanlus.

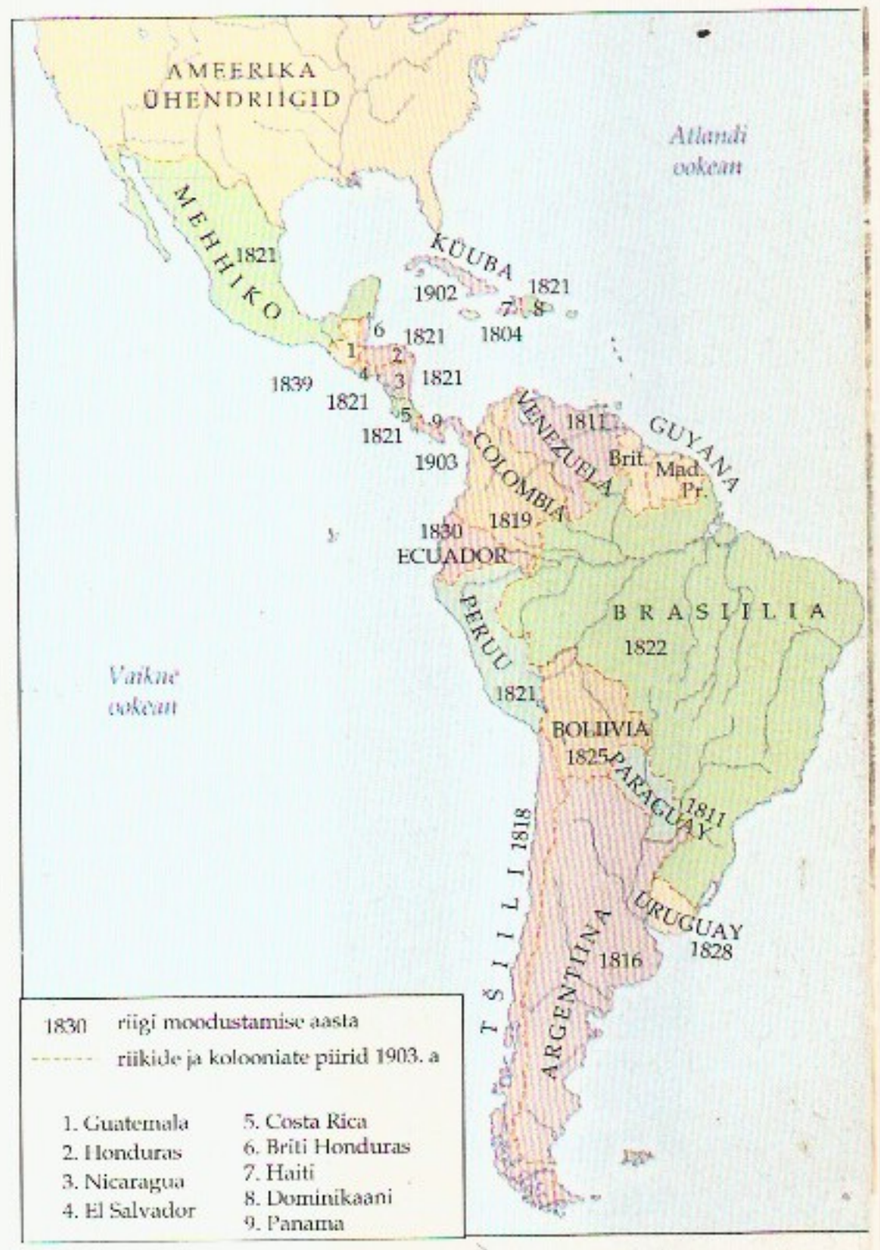

Uued riigid Ladina-Ameerikas
19. sajandi lõpuks eksisteeris Ladina-Ameerikas 18 iseseisvat riiki: Argentina, Boliivia, Brasiilia, Costa Rica, Dominikaani Vabariik, Ecuador, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Colombia, Mehhiko, Nicaragua, Paraguay, Peruu, Tšiili, Uruguay ja Venezuela. 20. sajandi algul lisandusid veel Kuuba ja Panama.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Milline oli Ladina-Ameerika esimene sõltumatu riik?
2. Mis soodustas Ladina-Ameerika iseseisvussõja puhkemist?
3. Milliste tulemustega iseseisvussõda lõppes?
4. Miks muutusid Ladina-Ameerika riigid majanduslikult sõltuvaks Euroopa riikidest?
5. Mis mõjutas Ladina-Ameerika maade sisepoliitilist arengut?
6. Miks Ladina-Ameerika riigid sõdisid omavahel?

38. TEADUSE ARENG JA MUUTUSED OLMES

Poola teadlane Marie Curie [kü´rii] (1867–1934) on ainuke naine, kellele on antud Nobeli preemia kahel korral (aastatel 1903 ja 1911). Koos abikaasa Pierre Curiegà uurisid nad Prantsusmaal radioaktiivseid aineid

AJASTU MEELEOLUD

19. sajandi teine pool ja 20. sajandi alguskümnendid olid inimkonna ajaloos suurte muutuste aeg. Paljud avastused ja leiutised võeti igapäevaelus kiiresti kasutusele ning inimeste eluolu muutus märgatavalt. Endiselt uskusid paljud inimmõistuse kõikvõimsusesse ja elu pidevasse paranemisse. Samal ajal huvitus osa teadlastest ja filosoofidest inimhinge salapärastest sügavustest. Hakkas juurduma arusaam, et alati ei juhi inimest kaine mõistus, vaid sageli hoopis alateadvuse hämarad tungid.

Kujunesid teadusteooriad, mis kõigutasid tugevasti senist jumalakeskset maailmapilti. Osa inimesi pöördus aga just senisest innukamalt usuliste otsingute teele. Sajandivahetusel levisid mitmesugused müstilised õpetused.

Ühiskondlikud vastuolud olid jätkuvalt teravad. Ühe osa kirjanike ja luuletajate loomingus kajastusid sajandivahetusel pettumuse ja allakäigumeeleolud. Kunstnikud hülgasid seni tavapäraseks peetud kunstikeele ja 20. sajandi algul sündisid uued, moodsad kunstivoolud.

Kuigi ajalugu tunneb palju silmapaistvaid naisi erinevatelt elualadelt, on naise tavapäraseks tegevusalaks pikki sajandeid peetud koduja lastehoidmist. 19. sajandi teisel poolel alustasid naised esmalt Suurbritannias, seejärel ka Ameerika Ühendriikides ja mujal Euroopas võitlust poliitiliste õiguste eest. Laienesid naiste võimalused haridust omandada ja senisest rohkem hakati kaasa rääkima kultuuri- ja teadusmaailmas.

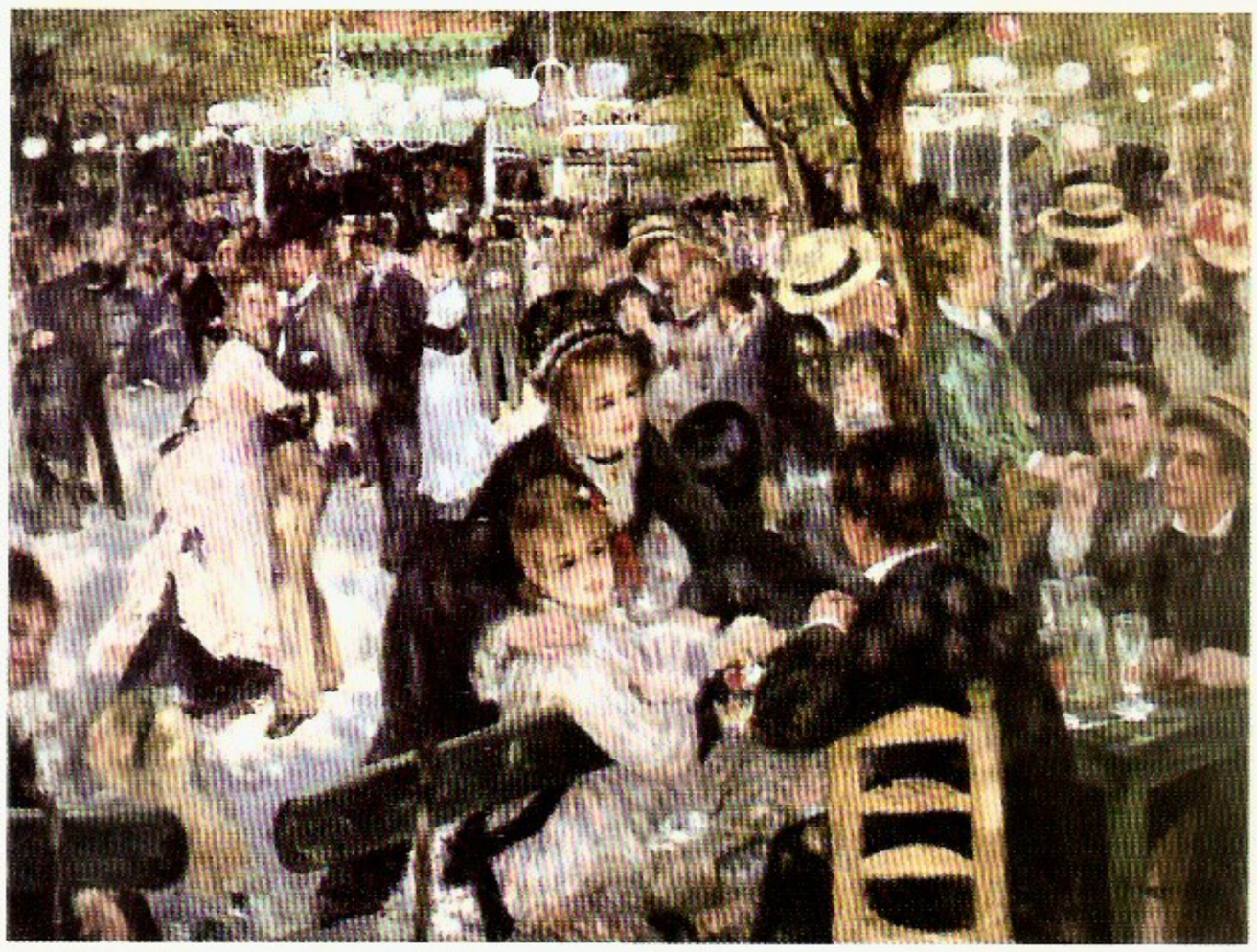

A. Renoir [renu´ar]. Moulin de la Galette Prantsuse impressionistide koolkonna (vt lk 70–71) kunstnikud tõid esile moodsa elu ilu ja väärtused, peegeldades 19. sajandi lääneeurooplase usku teadusesse, progressi ja demokraatiasse

TEADUSTE ARENG

Inglise loodusteadlane Charles **Darwin** (1809–1882) töötas välja õpetuse, mis tõi kaasa põhjaliku muutuse inimeste ettekujutuses maailmast ja nende endi kohast selles. 1859. aastal ilmus temalt raamat „Liikide tekkimine loodusliku valiku teel". Ükski teine teadusteos pole tekitanud nii tormilisi vaidlusi. Raamatus tõestas Darwin, et taime- ja loomaliigid pole muutumatud, vaid nad on läbi teinud pika arengutee, evolutsiooni. Areng toimub loodusliku valiku teel, see tähendab, et ellu jääb see taim või loom, kellel on selleks kõige paremad omadused. Nõrgemad hukkuvad ehk teisisõnu – toimub olelusvõitlus. Olelusvõitluse ja loodusliku valiku põhimõtteid hakkas peagi tunnustama suurem osa teadlasi. Neid mõisteid on püütud üle kanda isegi poliitikaellu ja majandusse. Darwini õpetus näitas inimestele, et nemadki on vaid üks liik teiste seas ja nendegi olemasolu võib ühel päeval ohtu sattuda.

Ülitähtsaid avastusi tehti samal ajal ka füüsikas ja keemias. Laia kasutusala on leidnud röntgenikiired, mille 1895. aastal pooljuhuslikult, katsete käigus, avastas saksa teadlane Wilhelm Conrad **Röntgen** (1845–1923). Inglise teadlase Ernest **Rutherfordi** [raðöfo:d] (1871–1937) ja mitme teise teadlase tööd 20. sajandi algul panid aluse uuele ajastule – tuumaajastule. Tänu sellele on hiljem saanud võimalikuks vähihaigete kiiritusravi, tuumajõujaamad, aga ka tuumarelv. 20. sajandi algul tegi oma pöördelise tähtsusega avastused geniaalne teadlane ja kõigi aegade targemaid inimesi Albert **Einstein** [ainštain] (1879–1955). Einsteini relatiivsusteooria muutis seniseid arusaamu ajast ja ruumist ning näitas nende mõistete suhtelisust. Vene keemik Dmitri **Mendelejev** (1834–1907) koostas 1869. aastal nimekirja tol ajal tuntud keemilistest elementidest, reastades need aatommassi suurenemise alusel.

Suurt edu saavutati arstiteaduses. Avastati, et paljusid raskeid haigusi, näiteks tuberkuloosi, põhjustavad bakterid. Prantsuse bioloog ja keemik Louis **Pasteur** [pas´tö:r] (1822–1895) uuris Siberi katku lammastel ja tekitas neil nõrgestatud baktereid süstides immuunsuse. Pasteuri põhimõtetest lähtudes on teadlased edaspidi välja töötanud vaktsiine paljude raskete haiguste vastu. 19. sajandi keskpaigast tänaseni on inimese keskmine eluiga kahekordistunud.

Nii nagu füüsikud ja keemikud õppisid tundma aine järjest väiksemaid algosi, püüdsid psühholoogid tungida inimhinge sügavustesse. 19.–20. sajandi vahetusel said tuntuks arsti ja psühholoogi Sigmund **Freudi** [froid] (1856–1939) teosed, mis põhjalikult muutsid kujutlust inimese hingeelust. Freud näitas, kuidas inimese alateadvus mõjutab tema käitumist, kajastub unenägudes, aga võib põhjustada ka lausa haigusi. Freud vestles põhjalikult psüühiliste haiguste käes kannatavate inimestega. Niisuguste usalduslike jutuajamiste käigus tulid haige alateadvusest esile ammused hirmud ja mured, mida inimene isegi õieti ei mäletanud. Murede ja probleemide teadvustamine, nendest rääkimine kergendas haigete seisukorda. Selline ravimeetod kannab nime psühhoanalüüs ja on kasutusel tänapäevani Alateadvuse ning selle salapäraste tungide tähtsustamine Freudi poolt on oluliselt mõjutanud kogu 20. sajandi kultuuri.

Charles Darwin (karikatuur)

1871. aastal ilmunud raamatus „Inimese põlvnemisest ja sugulisest valikust" esitas Darwin teooria, et inimene on arenenud ahvitaolistest olenditest. Kuna seal esitatud seisukohad näisid olevat vastuolus Piibli väidetega, tekitas see ühiskonnas tõelise pahameeletormi.

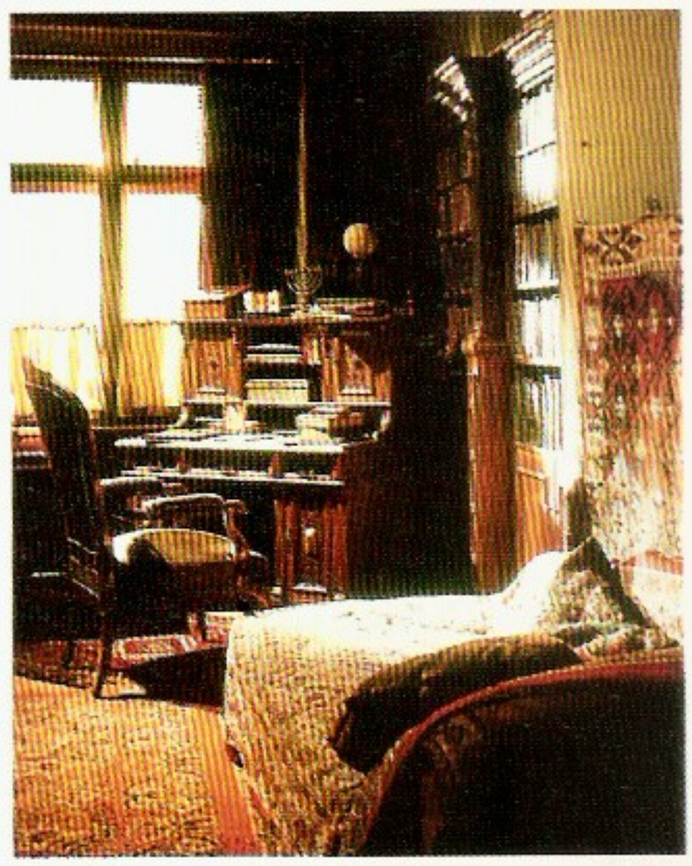

Sigmund Freudi vastuvõtutuba Viinis

TÄHTSAMAD LEIUTISED

Ajaleht Elu esimesest autost Kuressaares (1906)

Kuressaare elanikke on automobil-vanker, mis viimastel päevadel uulitsaid mööda sõidab, imestama pannud. Rohkesti kohutab sõiduriist siinseid loomade karjasid. Vagurad loomad lähevad nagu hulluks. Nad ei läbe mitte endist viisi siledaid jalgteesid üles otsida vaid pistavad tuhatnelja jooksma ja eksivad kas või keskuulitsale ära. Tähendatud automobil-vanker tahetavat tuleval suvel Kuressaare linna ja Kuivastu sadama vahel liikuma panna, mitte lõbusõidu otstarbeks vaid paraja maksu eest reisijate vedamiseks.

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse arvukad avastused ja leiutised side- ja liiklusvahendite ning fotograafia vallas asusid otsustavalt muutma inimeste igapäevaelu. Areng erinevates maades kulges mõistagi eri kiirusega. Moodsa elu hüved levisid kõige kiiremini Ameerika Ühendriikides.

Ameerika teadlane Graham **Bell** leiutas 1876. aastal telefoni ja asutas kompanii, et oma leiutist edasi arendada ja müüa. Telefon sai sooja vastuvõtu osaliseks ning hakkas kiiresti levima.

Kuulus Ameerika leidur Thomas Alva **Edison** sai mitmesuguste leiutiste eest ühtekokku 1300 patenti. Ta nimetas oma firmat lausa „leiutiste tehaseks". 1877. aastal konstrueeris ta maailma esimese helisalvestusseadme – fonograafi, millest on välja kasvanud kogu hilisem helisalvestustehnika. Kümme aastat hiljem leiutati Saksamaal grammofon. 1879. aastal leiutas Edison töökindla elektrilambi. Edison täiustas ka telefoni, telegraafi ja kirjutusmasinat.

Sidepidamise võimalused avardusid, kui itaallane Guglielmo **Marconi** leiutas 19.–20. sajandi vahetusel raadio. Ta täiustas oma leiutist jätkuvalt. 1901. aastal loodi raadioside üle Atlandi ookeani, 1910. aastal läks raadiosõnum juba Iirimaalt Argentinasse.

Pidevalt täiustus fototehnika, pildistamine muutus lihtsamaks ja kujutis selgemaks. Prantslastest vennad Auguste ja Louis **Lumière'id** [lüm´je:r] on tänapäevase kino rajajad. Õmblusmasinast eeskuju võttes konstrueeris Louis seadeldise, mis hoidis iga pilti valgusvihu ees vaid hetke ning andis seejärel koha järgmisele. Nende esimene film „Väljumine tehasest" oli väga lühike ja näitas tehasest kojuruttavaid töölisi. Tolleaegse inimese jaoks oli see aga enneolematu tehnikaime ja äratas suurt vaimustust. Lumière'id asutasid Pariisis esimese kino.

19. sajandi lõpul sündis auto – liiklusvahend, mis oluliselt on muutnud inimeste elu. Paljude varjukülgede (müra, õhusaaste ja õnnetuste) kõrval on järjest täiustatud automudelid pakkunud inimestele kiireid ja mugavaid liikumisvõimalusi.

Lendamisest on inimesed unistanud aastasadu. Esimesed õhusõidud 20. sajandi algul jäid esialgu siiski laiema vastukajata, sest need ei andnud lootust pidevalt lendama hakata. 17. detsembril 1903. aastal tegi Orville Wright Põhja-Carolinas esimese, 12-sekundilise lennu, läbides õhus 36 meetrit. Samal päeval oli vend Wilbur õhus juba ligi minuti. Tööd lennuki täiustamisel jätkusid ja vähehaaval lennuaeg pikenes.

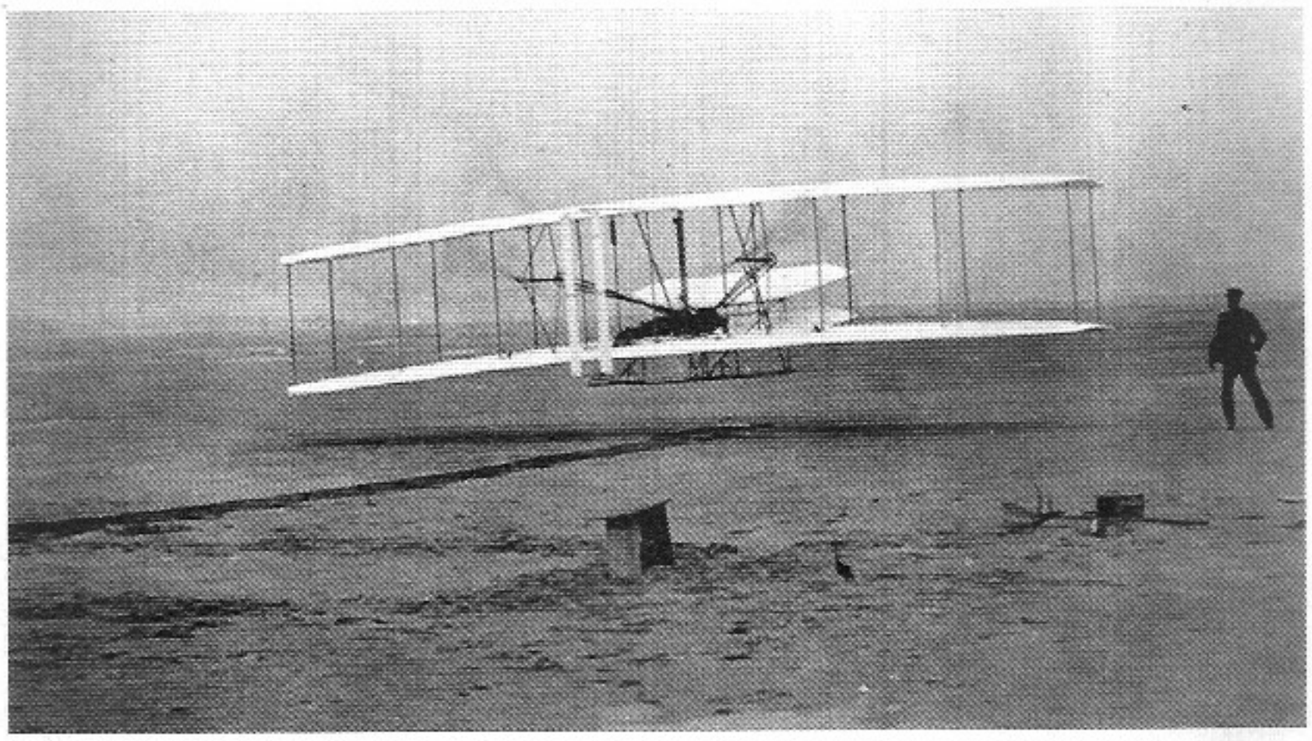

MUUTUSED OLMES

19. sajandi teisel poolel armastati ikka veel rikkaliku sisustuse ja rohkete nipsasjakestega ülekuhjatud eluruume. Järjest kasvavad linnad ja tööstusliku tootmise laienemine nõudsid aga, et ehitada, sisustada ja toota tuli üha kiiremini, lihtsamalt ja odavamalt. Kuna maa suurlinna südames oli kallis, hakati Ameerika Ühendriikides ehitama pilvelõhkujaid. Seda võimaldas uudne teraskonstruktsioon, kasutusele võeti liftid. Hoonete väline vorm, samuti siseruumid hakkasid 20. sajandi algul muutuma järjest lihtsamaks.

Suurlinnade ilmet muutsid ja transpordiolusid parandasid uued liiklusvahendid, mis võimaldasid suurtel rahvahulkadel kiirelt ja mugavalt liikuda. 1863. aastal avati Londonis tänapäevase metroo eelkäija. Esimene elektritrammiliin läks käiku 1881. aastal Saksamaal ja trolliliin üheksa aastat hiljem Ameerika Ühendriikides.

Mood arenes lihtsuse, otstarbekuse ja tervislikkuse suunas. 19. sajandi teisel poolel nööris naiste pihta veel korsett ja seelikuosa oli rõhutatult kohevil. 20. sajandi naistemood oli sirgema lõikega, kleidi asemel hakati kandma pluusi ja seelikut. Tagasihoidlikuma vormi omandas kübar. Lihtsustus ka meestemood. Rõivaid hakati tootma tööstuslikult. Mood hakkas vahelduma senisest kiiremini. Moe arengut suunasid moemajad, keskuseks sai Pariis.

Moodne elulaad tähtsustas kehakultuuri, kujunes spordi- ja rannarõivastus (J. Béraud' maal)

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Nimeta neli muudatust, mis iseloomustavad 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse inimeste meeleolusid ja mõttemaailma.
2. Millised suured avastused tehti teaduses?
3. Millised uued sidevahendid mõjutasid inimese elu?
4. Nimeta uusi liiklusvahendeid.
5. Milliseid vaadeldaval perioodil välja töötatud tehnikasaavutusi kasutad sa tänapäeval?
6. Kuidas muutus inimese kodu?
7. Iseloomusta muutusi moes.

Naistemood 20. sajandi algul

39. KUNST

KULTUURI AREGUSUUNAD

19. sajandi teisest poolest alates muutus kultuuri üldpilt kirjumaks ja mitmekesisemaks. Varem olid üksteisele järgnenud kunstistiilid, nagu barokk, rokokoo ja klassitsism, püsinud aastakümneid ja hõlmanud mitmeid kunstiliike. Nüüd hakkasid kunstivoolud, eeskätt maalikunstis, kiiremini vahelduma. Samamoodi vaheldusid suunad kirjanduses ja muusikas. Iga kunstiliik kajastas talle omaste väljendusvahenditega ajajärgu meeleolusid, üha kiiremini muutuva maailma pingeid ja moodsa aja elurütmi.

REALISM

realism – kunstisuundumus, mis püüab elu kujutada tõepäraselt, käsitledes enamasti tõsiselt ja traagiliselt eeskätt argielu

Realistlikku, s.t loodust ja inimest tõepäraselt kujutavat kunsti võib leida juba antiikajast ja ka hilisemaist sajandeist. 19. sajandi keskel kujunes realism Prantsusmaal iseseisvaks kunstisuunaks. Erinevalt ajaloost ja kaugetest maadest ainet otsinud romantikutest huvitusid realistid oma kaasajast, oma ümbruskonna igapäevaelust. Nad arvasid, et kunstnik peab maalima seda, mida ta näeb, ning kujutama kõike – ka inetut ja halba – tõetruult ja ilustamata. 19. sajandil olid vaesema rahva, eriti tööliste elutingimused märgatavalt halvenenud. Realistlik kunst oli sageli kriitiline, arvustades ühiskonda, mis sallis seesugust ebaõiglust. Oma aja sotsiaalseid pahesid piitsutas teravalt ka 19. sajandi kirjandus, sest just kirjanikud ja kunstnikud on olnud ühiskonna puuduste suhtes alati kõige tundlikumad.

Silmapaistev realismi esindaja maalikunstis oli prantslane Gustave **Courbet** [kur'be] (1819–1877). Tema suuremõõtmelistel, mehelikult jõulistel maalidel näeme külainimeste elu, loodust, natüürmorte. Tolleaegsele kunstipublikule, kes otsis kunstis „ilusat" ja ülevat, oli tema laad aga harjumatu. Kunstnikule heideti ette inetuse ja labasuse kujutamist.

Courbet' kuulsaim maal on „Matus Ornansis". Sellel maalil on kõik väga tavaline ja lihtne, isegi süngevõitu, nagu võiski välja näha matus ühes Prantsusmaa külakeses. Kuid iga inimest sellel maalil võib vaadelda iseseisva, ilmeka portreena

Meeleolult veidi raskepärased ja kurvameelsed on prantsuse kunstniku **Millet'** [mi'le] maalid talupoegadest. Erinevalt paljudest varasematest kunstnikest, kes eelistasid kujutada talupoegi jõudehetkel, näitab Millet armastuse ja poolehoiuga nende igapäevast rasket tööd.

Mahajäänud, vaesel Venemaal oli revolutsioonilistest ideedest innustunud kunst ümbritsevate olude suhtes eriti kriitiline. Rahva, eeskätt talupoegade töö- ja murerohket elu püüdsid realistlikult edasi anda kunstnikud, keda nimetatakse peredvižnikuteks. Nad tahtsid rahvast omamoodi harida ja korraldasid selleks kunstinäitusi ka väljaspool suurlinnu.

Üks nimekamaid selle suuna esindajaid, Ilja **Repin** (1844–1930) on kujutanud nii oma kaasaega kui ka värvikaid sündmusi ja isikuid Venemaa ajaloost. Tema maal „Ristikäik Kurski kubermangus", mis kujutab üht õigeusu kiriku kombetalitust, annab erinevate inimtüüpide kaudu omamoodi läbilõike tollasest vene ühiskonnast. Maalil näeme pühapilte kandmas nii jõukamat rahvast kui ka lihtsakoelisi talupoegi, näeme karmiilmelisi sandarmeid ning värvikat kerjuste ja vigaste salka. Iga üksik inimene selles kirjus seltskonnas on maalitud suure ilmekuse ja tõetruudusega.

Jean François Millet. Viljakoristajad

Ilja Repin. Ristikäik Kurski kubermangus

IMPRESSIONISM

impressionism – kunstivool, mis püüdis jäädvustada põgusaid, looja eripärast, vaatenurgast ja hetkemeeleolust sõltuvaid muljeid ja meeleolusid

19. sajandi viimane veerand oli kunstis eriti suurte muutuste aeg. Teedrajavate kunstiideede sünnipaigaks oli Prantsusmaa ja eriti selle pealinn Pariis, kuhu asus kunstnikke kogu Euroopast.

Esimene uus kunstivool oli **impressionism**, mis sai alguse 1860.–1870. aastatel. See avaldus peamiselt maalikunstis, kuid impressionismi mõjusid võib leida ka muusikast ja kirjandusest. Voolu nimetus tuleb prantsuskeelsest sõnast *impression* (mulje). Impressionistid olidki eeskätt muljete ja mööduvate hetkede, valguse ja õhu maalijad, kes armastasid muutlikku päevavalgust jäädvustada otse looduses. Realistliku kunsti tumedad toonid asendusid impressionistidel heledate ja rõõmsate värvidega. Loobuti selgest, rõhutatud kontuurist, esemete piirjooned maalidel on sulavad, hajuvad. Ühtlase, sileda pinnakatmise asemel hakkasid impressionistid maalima väikeste pintslilöökidega, asetades kõrvuti puhtaid, segamata värvitoone. Seni tavaks olnud range ülesehitusega maalide kõrval mõjusid impressionistide tööd nagu juhuslik kaader elust – pildiraam võis vabalt poolitada inimfiguuri. Ka maalide ainestik oli sageli valitud justkui juhuslikult. Maastike, linnavaadete ja portreede kõrval kujutati palju igapäevaelu.

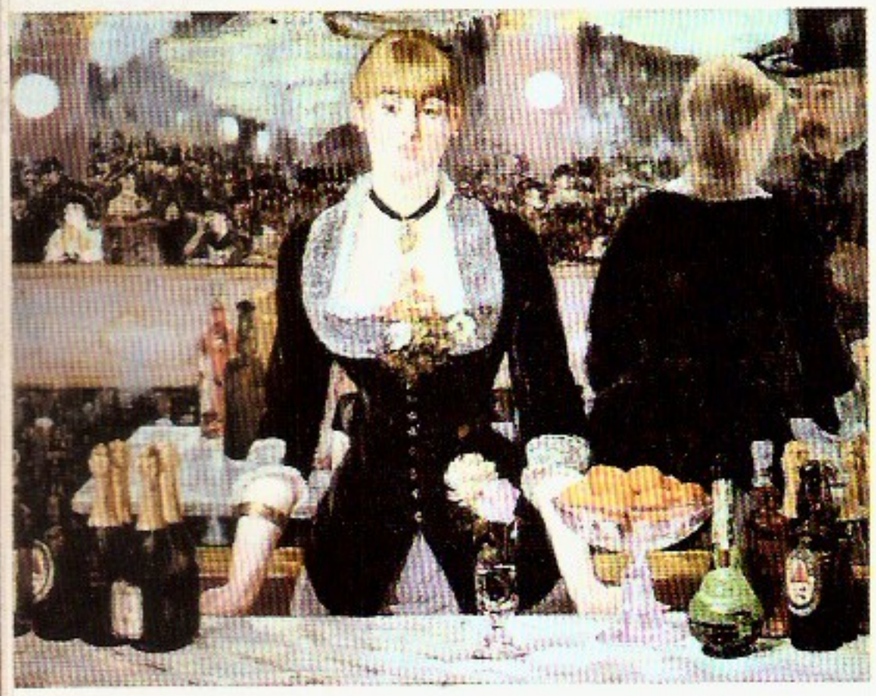

Édouard Manet. Baar Folies-Bergère'is
Leidliku võttena on ruumis toimuvat kujutatud baarineiu selja taga oleva peegli kaudu

Impressionistid on avaldanud suurt mõju 20. sajandi maalikunstile, kuid neid hakati kõrgelt hindama alles pärast nende surma. Eluajal said impressionistidele osaks pilked ja mittemõistmine, sest senise kunstiga harjunud vaatajale olid nende maalid liiga ebatavalised ja julged.

Impressionismi väljakujunemist mõjutas kõige enam prantsuse kunstnik Édouard **Manet** [ma'ne] (1832–1883), kuigi teda ennast võib vaid osaliselt selle voolu esindajaks lugeda. Helge ja rõõmus on teise prantslase, impressionismi silmapaistvaima esindaja Claude **Monet'** [mo'ne] (1840–1926) kunst. Tema puhaste heledate värvidega maali-

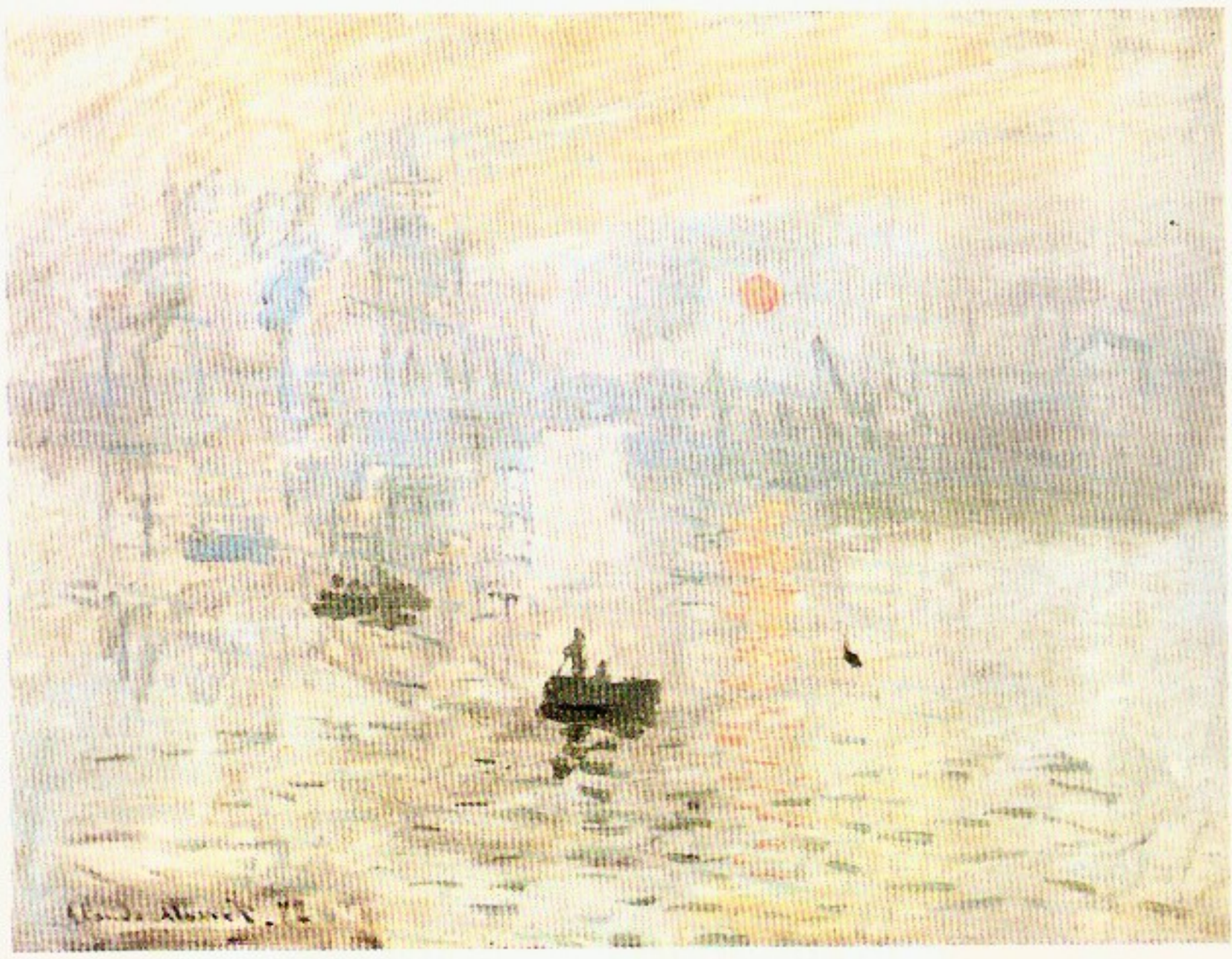

Claude Monet. Impressioon. Tõusev päike
Selle maali järgi hakatigi kutsuma kogu uut koolkonda impressionistideks

tud maastikel pole esmatähtis mitte kujutatav ise, vaid õhu ja valguse värelus. Monet on loonud terveid sarju samadest loodusmotiividest ja linnavaateist erinevas valguses. Kõigile neile on omane peen värvide mäng ja hajuvad piirjooned. Auguste **Renoir** [renu'ar] (1841–1919) sai tuntuks eeskätt ilmekate portreedega veetlevalt naeratavatest kenadest naistest ja lastest. Tema maalimislaad on pehme, värvid õrnad ja säravad, piirjooned hästi sulavad. Renoir vaatas maailma rõõmsal pilgul; ka inimesed tema maalidel on tulvil tervist, rõõmu ja ilu (vt ka lk 64). Kiirelt kaduvaid hetki püüdis oma impressionistlikult heledatoonilistes maalides jäädvustada Edgar **Degas** [de'ga] (1834–1917). Tema maalide ülesehitus oli sageli otsekui juhuslik, tihtipeale lõikab pildiserv inimese pooleks. Degas' lemmikteemadeks olid ballett ja ratsavõistlused. Hästi oskas ta kujutada kiiret liikumist ning külmades sinistes toonides kunstlikku valgust. Degas ei kujutanud naisi kaunite ja meelelistena nagu Renoir, pigem rõhutas ta kohmakaid poose, baleriinitöö tegelikku raskust ja vaeva näilise kerguse varjus.

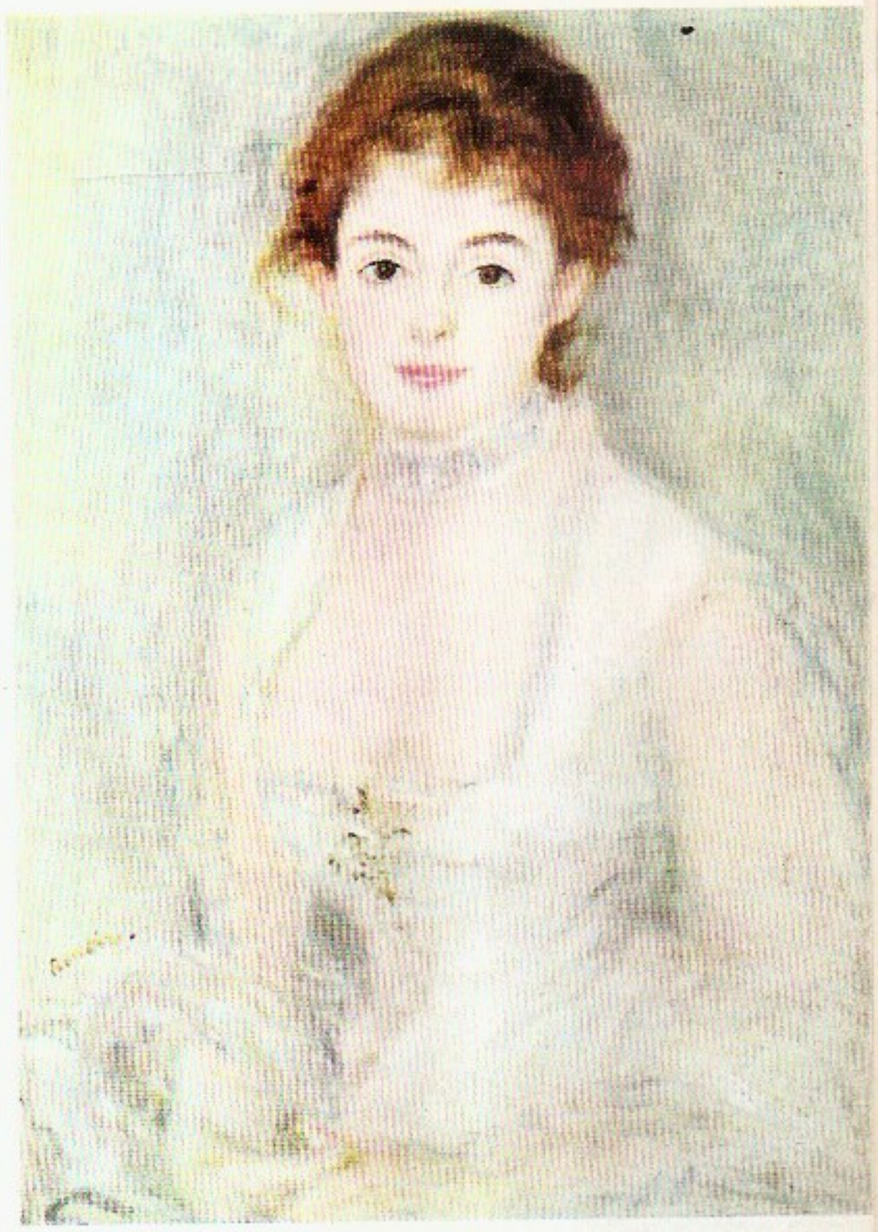

Auguste Renoir. Madame *Henriot' portree*

Edgar Degas. Tantsijad sinises

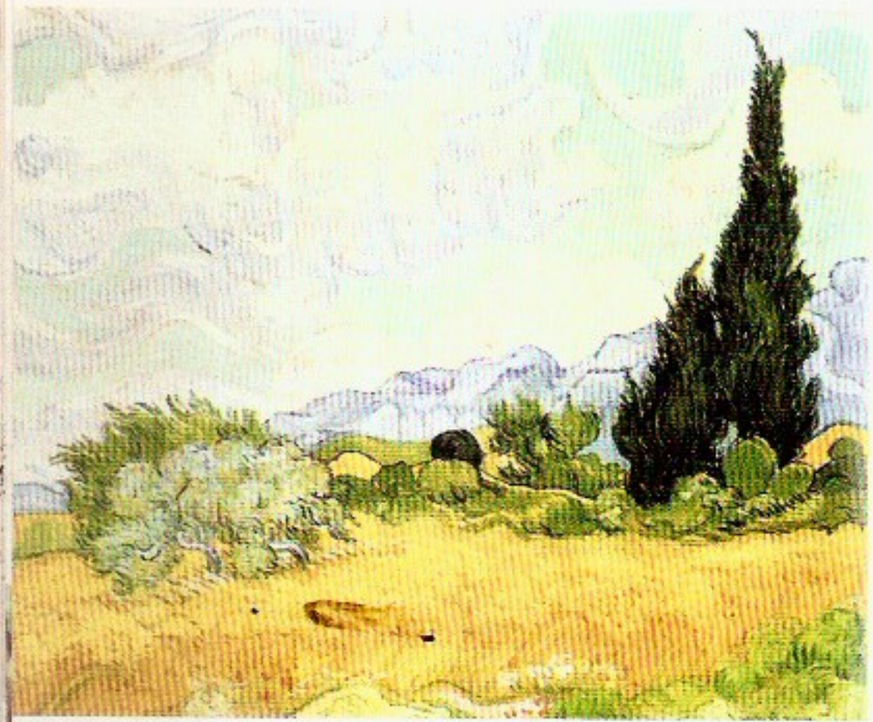

Vincent van Gogh. Viljapõld küpressidega

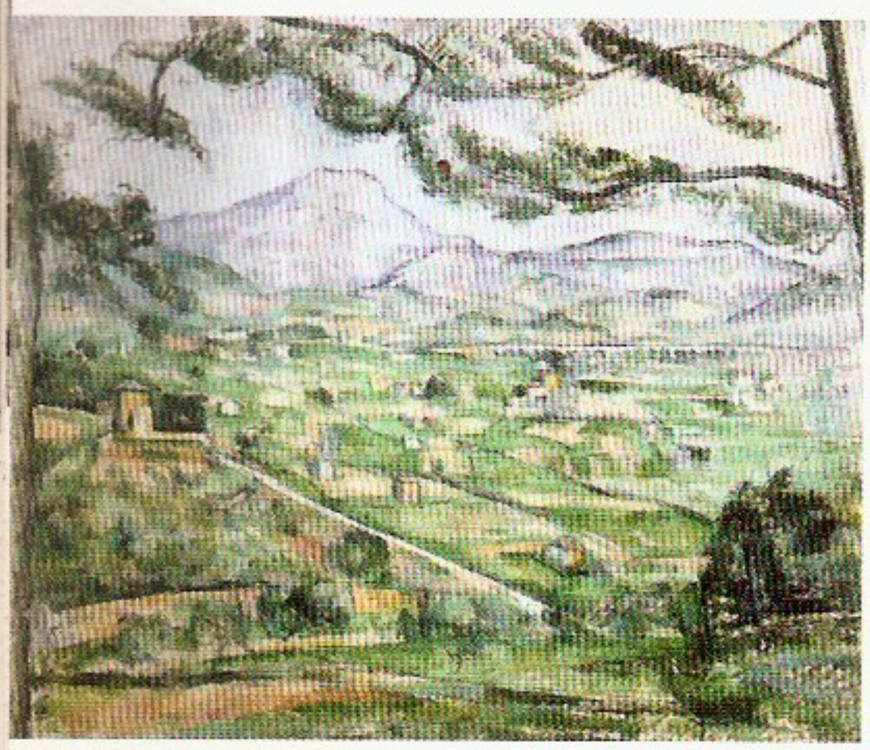

Paul Cézanne. Sainte-Victoire'i mägi

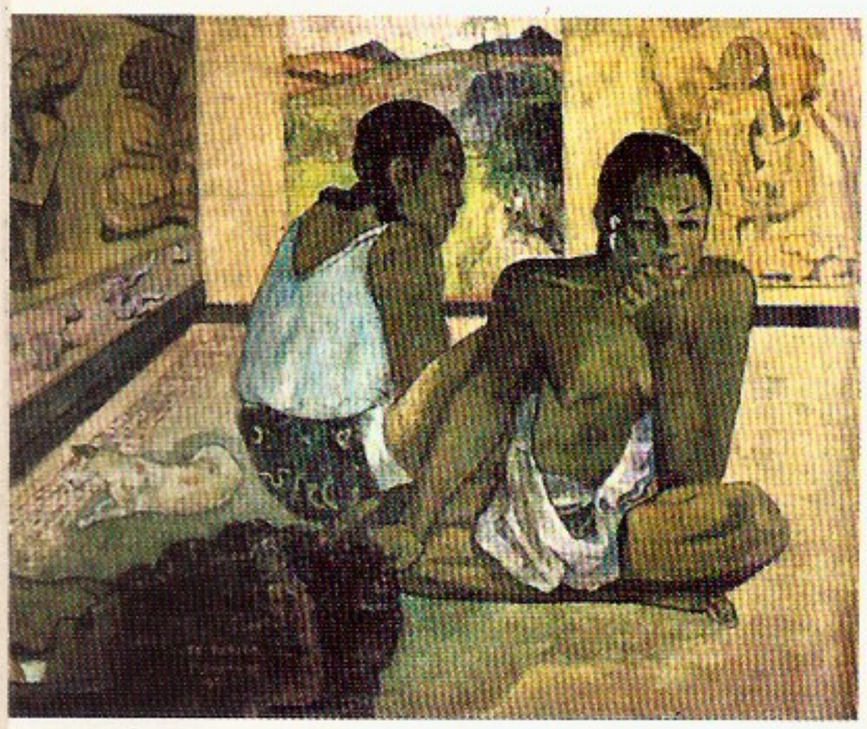

Paul Gauguin. Te Rerioa (Unistades)

POSTIMPRESSIONISM

Mõned 19. sajandi viimastel aastakümnetel Prantsusmaal elanud kunstnikud on väga suurt mõju avaldanud 20. sajandi maalikunstile. Kuigi nad kõik olid väga erinevad, isikupärase käekirjaga maalijad, tavatsetakse nende kunsti tähistada ühtse nimetusega – **postimpressionism**. Kui impressionistid olid maalinud väljastpoolt saadud muljeid, siis postimpressionistid püüdsid edasi anda eelkõige oma tundeid ja meeleolusid.

Traagilise elukäiguga hollandlane Vincent **van Gogh** [hoh] (1853–1890) lõi oma parimad tööd Prantsusmaal elades. Lõuna-Prantsusmaa looduse kirkad värvid, eriti hõõguv kollane, on niisama puhtalt ja erksalt leidnud jäädvustamist van Goghi lõuendeil. Näib, nagu väriseks ja leegitseks ta maalidel kõik. Kunstnik maalis kõike, mida nägi : inimesi, loodust; motiiviks sobis isegi vana saapapaar. Justkui ette aimates elu lühidust, töötas kunstnik viimastel aastatel palju ja kiiresti. See meeletu pinge ja rahutus avaldub ka van Goghi tööde jõulistes vormides ja väänlevates kontuurides. Van Goghi kunsti hakati kõrgelt hindama alles pärast kunstniku surma. Eluajal õnnestus tal ära müüa üksainus töö.

Kindla vormiga, rütmiliselt liigendatud ülesehitusega on maastikud, natüürmordid ja portreed, mille autoriks on Paul **Cézanne** [se'zan] (1839–1906). Cézanne ei hoolinud välise sarnasuse väga täpsest edasiandmisest. Tema natüürmortidel võib noriv pilk märgata „vigu" laua, nõude või puuviljade kujutamisel, kuid sellegipoolest mõjub maal tervikuna väga usutavalt. Cézanne tahtis maalida mitte seda, mis looduses on muutlikku, vaid püsivat ja jäävat. See tähendab, et ta tahtis anda esemetele tagasi nende kuju ja vormi, mis impressionistide maalidel kaduma oli kippunud. Cézanne'i maalidel ei kohta me aga kindlaid piirjooni, esemete vorm on edasi antud erinevate värvivarjunditega. Kristallitahkudena mõjuvate täpsete pintslilöökidega on kunstnik maalinud oma kodu lähedal kõrguvat Sainte-Victoire'i mäge. Cézanne on olnud suunanäitajaks paljudele hilisematele kunstnikele.

Omapärase saatusega oli kunstnik Paul **Gauguin** [go'gään] (1848–1903). Alles keskealisena jättis ta sinnapaika kontoriametniku elu ja hakkas tegelema maalimisega. Kunstniku isikupärane laad, mida võib ära tunda tumedama piirjoonega ümbritsetud erksate värvipindade järgi, kujunes välja pärast seda, kui ta asus elama Lõunamere saartele. Eksootiline, värviküllane loodus ning moodsast kultuurist puutumata inimeste elu ongi tema loomingu põnevaima osa aineks. Gauguini maalide peamine võlu seisneb värvides, hoolimata sellest, et need pole alati „õiged" – haruldane pole tal roosa maapind või kollane taevas. Lihtsustatud joonistus ja kohmakad inimfiguurid vaid süvendavad tööde siirust ja ilmekust.

Henri de **Toulouse-Lautrec** [tu'luuz lot'rek] (1864–1901) oli pärit aristokraatlikust perekonnast, kuid invaliidina tundis ta end suurilmaseltskonnast väljatõugatuna ja rohkem kodus olevat Pariisi kohvikutes ja lõbustuskohtades. Sealt leidiski ta ainet oma impressionistlikult heledate värvide ja nõtke joonega tööde jaoks. Kunstniku maalides ja joonistustes on tihtipeale tajutav mingi kibedus ja trots, ilmselt andis selleks põhjust kunstniku enda raske saatus. Toulouse-Lautrecil on suur osa tänapäevase reklaamplakati väljakujunemises.

Toulouse-Lautreci reklaamplakat

KUNST EESTIS

Eesti kunstis andsid varasemal ajal tooni siin elavad sakslased, kes on jäädvustanud Eesti loodust ja linnavaateid ning ilustavas laadis kujutanud ka siinset talurahvast. 19. sajandi teisel poolel sündis eesti rahvuslik kujutav kunst. Esimene eesti silmapaistvam kunstnik oli Johann **Köler** (1826–1899). Suure osa elust veetis ta siiski kodumaast eemal. Köleri maalides võib kohata nii romantismi kui ka realismi ilminguid. Kunstniku armastus oma sünnimaa vastu avaldus nii osavõtus rahvusliku liikumise üritustest kui ka tema suure südamesoojusega loodud kodumaa-ainelistes töödes. Sellised on näiteks südamlikud portreed kunstniku emast ja isast. Eesti rahvusliku skulptuuri rajaja August **Weizenberg** (1837–1921) elas ja töötas samuti pikemat aega välismaal. Eestlaste rahvustunde süvendamisele aitasid kaasa tema kultuuritegelaste portreed ja kuulsad eesti mütoloogiaainelised kujud „Koit", „Hämarik", „Vanemuine", „Linda" jt. Amandus **Adamson** (1855–1929) alustas tööd 19. sajandi lõpul. Ta on kavandanud kuulsaid monumente, näiteks „Russalka" Tallinnas, loonud mütoloogilisi ja realistlikus laadis kalurieluteemalisi skulptuure.

Johann Köler. Ema portree

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Milliseid kunstistiile sa tead? Milliseid kunstistiile sa õppisid sellel õppeaastal?
2. Mis iseloomustas kultuuri arengut 19 sajandi teisel poolel?
3. Iseloomusta realismi.
4. Mida uut tõi maalikunsti impressionism?
5. Mille poolest erinesid postimpressionistid impressionistidest?
6. Millised muutused toimusid Eesti kunstis 19. sajandi teisel poolel?

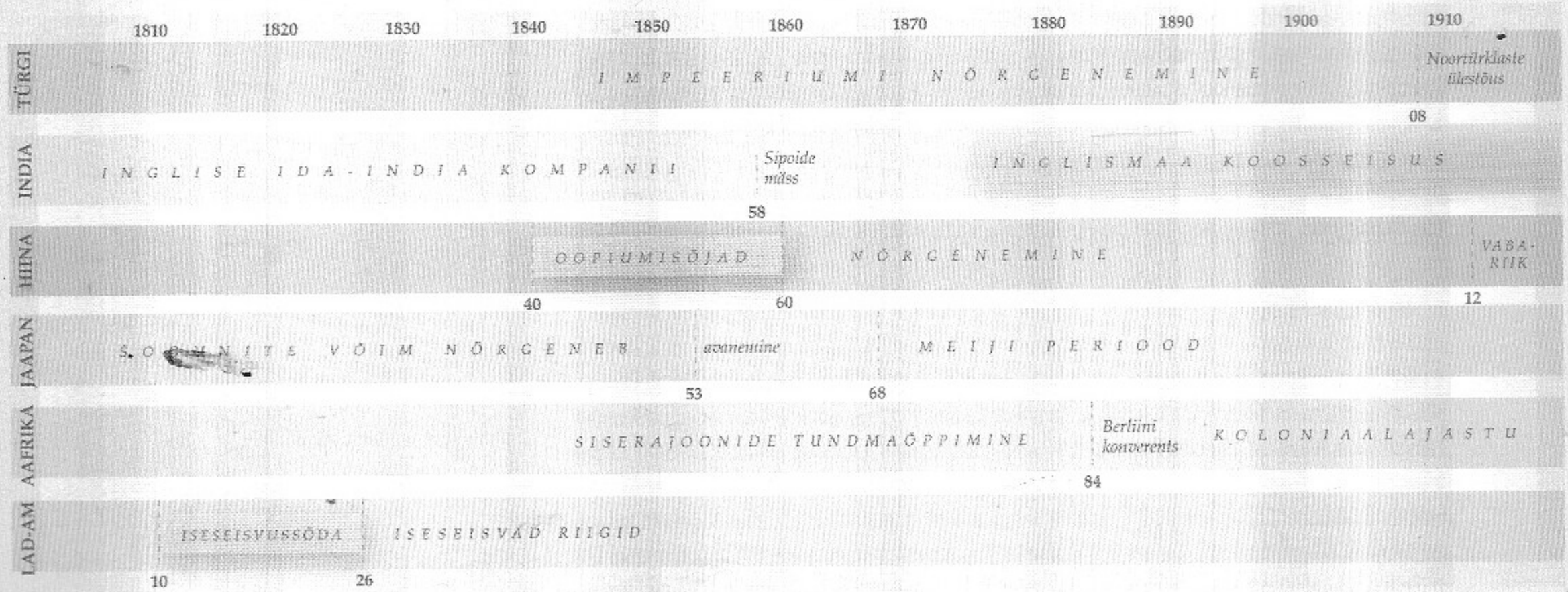

MA TEAN, ET...

19. sajandil jätkus Türgi nõrgenemine, Euroopa riikidele kaotati suur hulk territooriume. Indias 300 aastat valitsenud Mogulite dünastia tõrjuti võimult. Maa muudeti Inglismaa kolooniaks. Hiina ja Jaapan olid sunnitud eurooplaste survele järele andma ja oma maa avama. Kui Hiina sattus selle tagajärjel üha enam Euroopa suurriikide ja Jaapani mõju alla, siis Jaapanis algas hoopis valgustatud valitsemise periood, mil kogu võim koondus noore keisri Mutsuhito kätte. Jaapan muutus arenenud riigiks ja tema mõju Aasia regioonis hakkas kiiresti kasvama. Aafrika jaotati 19. sajandi teisel poolel Euroopa riikide vahel. Koloniaalajastu Aafrikas kestis 1960. aastateni. Ladina-Ameerikas seevastu algas 19. sajand vabadusliikumisega, mille käigus Hispaania ja Prantsusmaa kolooniad muutusid iseseisvateks riikideks.

19. sajandi teine pool ja 20. sajandi algus oli inimkonna ajaloos suurte muutuste aeg. Kujunesid teadusteooriad, mis kõigutasid tugevasti senist maailmapilti: Darwini evolutsiooniteooria, Einsteini relatiivsusteooria, Freudi psühhoanalüüs. Teaduses tehti hulgaliselt olulisi avastusi: röntgenikiired, aatomituum, keemiliste elementide perioodilisustabel, bakterid ja vaktsineerimine. Arvukad leiutised muutsid otsustavalt inimeste igapäevaelu: telefon, helisalvestustehnika ja grammofon, elektrilamp, raadio, fototehnika, kino, auto, lennuk. Suurlinnade ilmet kujundasid uued liiklusvahendid, mis võimaldasid suurtel rahvahulkadel mugavamalt liikuda: elektritramm, troll, metroo. Mood arenes lihtsuse, otstarbekuse ja tervislikkuse suunas.

Kultuuri üldpilt muutus 19. sajandi teisest poolest alates kirjumaks. Kunstivoolud hakkasid kiiremini vahelduma. 19. sajandi keskel kujunes Prantsusmaal realism, mis püüdis elu kujutada võimalikult tõepäraselt, käsitledes eeskätt argielu. 1870. aastatel alustas võidukäiku impressionism, mis püüdis jäädvustada põgusaid, looja eripärast sõltuvaid väljastpoolt saadud muljeid. Sajandi lõpul kujunes välja postimpressionism. Seda kunstistiili viljelevad kunstnikud püüdsid lõuendile jäädvustada omaenda tundeid ja meeleolusid. 19. sajandi teisel poolel sündis ka eesti rahvuslik kujutav kunst.

ARUTLE JA ANALÜÜSI

1. Milles seisnes rahvuslik ärkamine Aasia ja Aafrika maades?
2. Miks ei suutnud Aasia ja Aafrika rahvad avaldada eurooplastele ja ameeriklastele tõhusat vastupanu?
3. Kuidas õnnestus Jaapanil muutuda kiiresti kaasaegseks läänelikuks riigiks?
4. Mille poolest erinesid 19. sajandil eurooplaste huvid Aafrikas nende varasematest huvidest?
5. Mille poolest erines Ladina-Ameerika rahvastiku koosseis USA rahvastiku koosseisust?
6. Millised olid majanduse spetsialiseerumise positiivsed ja negatiivsed aspektid?
7. Miks leidsid Charles Darwini teadustööd ühiskonnas nii tormilist vastukaja?
8. Kuidas muutsid teadussaavutused inimeste igapäevaelu?
9. Kuidas mõjutas inimeste igapäevaelu ja ümbritsevat keskkonda tööstusliku tootmise kasv?
10. Milline kunstistiil jättis sulle kõige sügavama mulje? Põhjenda.
11. Milline kunstiteos meeldis sulle kõige enam? Põhjenda.

MINEVIKUST TÄNAPÄEVA

1. Millist 19. sajandi teise poole avastust pead sa kõige olulisemaks? Põhjenda.
2. Millist 19. sajandi teise poole leiutist pead sa kõige olulisemaks? Põhjenda.

UURI ISE EDASI

Macfie, A. L. Atatürk. Tallinn, 2001.

Shaughnessy, E. L. Hiina: taevadraakoni maa. Tallinn, 2002.

Seagrave, S. Yamato diinastia: Jaapani keiserliku perekonna varjatud ajalugu. Tallinn, 2003.

Howard, J. Darwin. Põgus sissejuhatus. Tallinn, 2002.

Smith, P. Impressionism: sissevaateid. Tallinn, 2000.

Mason, A. Monet. Tallinn, 1997.

Renoir, J. Renoir. Tallinn, 1987.

Stone, I. Elujanu: jutustus Vincent van Goghist. Tallinn, 1968.

Perruchot, H. Cézanne. Tallinn, 1974.

Perruchot, H. Toulouse-Lautrec. Tallinn, 1980.

Sweetman, D. Toulouse-Lautrec. Tallinn, 2001.

Helme, S., Kangilaski, J. Lühike Eesti kunsti ajalugu. Tallinn, 1999.

IV. ESIMENE MAAILMASÕDA

40. RAHVUSVAHELISED SUHTED MAAILMASÕJA EEL

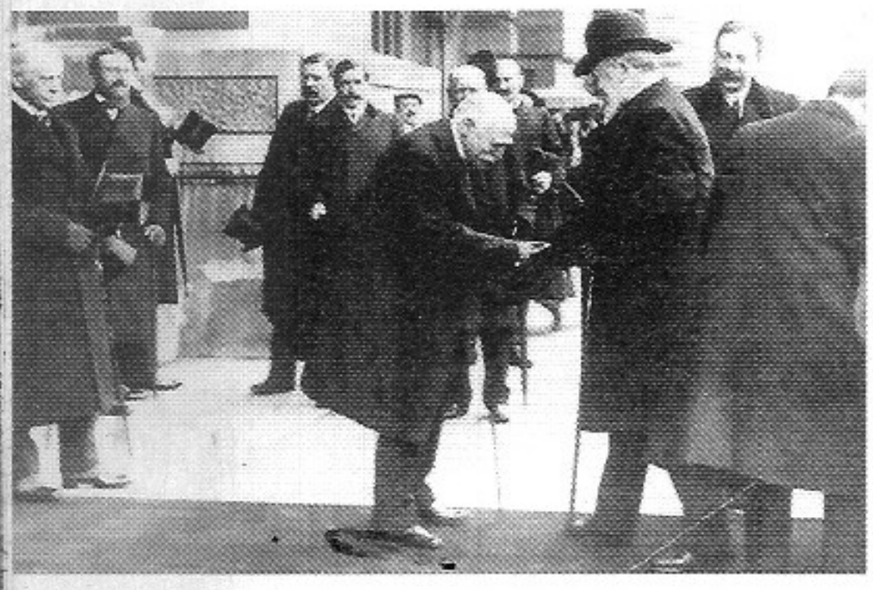

Inglise kuningas Edward VII riigivisiidil Prantsusmaale

1903. aasta Prantsusmaa-visiidi ajal kinnitas Edward VII kõikjal, et vanad arusaamatused ja lahkhelid on „õnnelikult möödas ja unustatud". Prantslased, kes olid Inglise kuningat jahedalt vastu võtnud, hüüdsid talle lahkudes kaasa: „Elagu meie kuningas!"

Prantsusmaa toob Marokosse tsivilisatsiooni, rikkuse ja rahu. Maroko koloniseerimise kujutamine Prantsuse ajakirja kaanel.

20. sajandi algul jätkus vastandlike jõugruppide väljakujunemine Euroopas. Kõik suurriigid olid huvitatud oma mõju tugevdamisest ning teiste nõrgendamisest maailmas. Eriti selgelt tulid esile vastuolud kahe Euroopa mõjukaima suurriigi – Inglismaa ja Saksamaa – vahel. Need vastuolud määrasid paljuski ära rahvusvaheliste suhete üldarengu maailmas.

INGLISE-PRANTSUSE LÄHENEMINE

Saksamaa mõju kasv maailmas sundis Inglismaad senisest aktiivsemalt endale liitlasi otsima. Muutus Inglismaa senine suhtumine Prantsusmaasse. Varasemad vaenusuhted hakkasid eelkõige tänu Inglise kuningas Edward VII paindlikule ja seltskondlikule suhtlemisele taanduma.

Suhete paranemise tulemusel sõlmiti 1904. aasta aprillis Inglise-Prantsuse kokkulepe, tuntud kui „südamlik kokkulepe" (pr k *entente cordinale*). Selle avalikus osas sätestati Inglismaa tegevusvabadus Egiptuses ning Prantsusmaa sai endale vabad käed Marokos. Lisaks sõlmiti veel salajane kokkulepe, millega jagati omavahel koloniaalvaldusi. Nähti ette nii Egiptuse kui ka Maroko „poliitilise olukorra muutmine", mis tähendas võimalust nende riikide iseseisvuse kaotamiseks ja koloniaalvaldusteks muutmiseks. Inglise-Prantsuse lähenemine oli Saksamaale ohu märgiks ning Berliin püüdis lõhkuda eelmise sajandi lõpul kujunenud Vene-Prantsuse liidusuhteid. See siiski ei õnnestunud.

MAROKO KRIIS (1905–1906)

Saksamaad tegi ärevaks ka Prantsusmaa mõju kasv Põhja-Aafrika ainsas iseseisvuse säilitanud riigis – Marokos. Inglise-Prantsuse kokkuleppe (1904) salajasele osale tuginedes esitas Prantsusmaa 1905. aastal Maroko sultanile reformide kava, mille elluviimine tugevdanuks oluliselt Prantsusmaa positsioone Marokos.

Saksamaa aga otsustas seda takistada. 1905. aasta märtsi lõpul külastas keiser Wilhelm II Lõuna-Maroko sadamalinna Tangerit, kus teatas, et kavatseb kaitsta Saksamaa huve Marokos. See julgustas ka Maroko sultanit, kes hakkas nõudma rahvusvahelise konverentsi kokkukutsumist Prantsusmaa reformikavade arutamiseks. 1906. aasta jaanuaris avatigi Hispaania väikelinnas Algecirases konverents Maroko kriisi arutamiseks. Konverents otsustas säilitada Maroko iseseisvuse ja territoriaalse terviklikkuse. Vormiliselt anti kõigile riikidele majandussuhetes Marokoga vabadus ja võrdsed võimalused, kuid sisuliselt eelistati Prantsusmaad. Kokkuvõttes tähendas see siiski Saksamaa lüüasaamist ning isolatsiooni suurenemist rahvusvahelisel areenil. Välisriikide sekkumine süvendas ka sisepingeid Marokos. Seega säilis võimalus uuteks konfliktideks tulevikus.

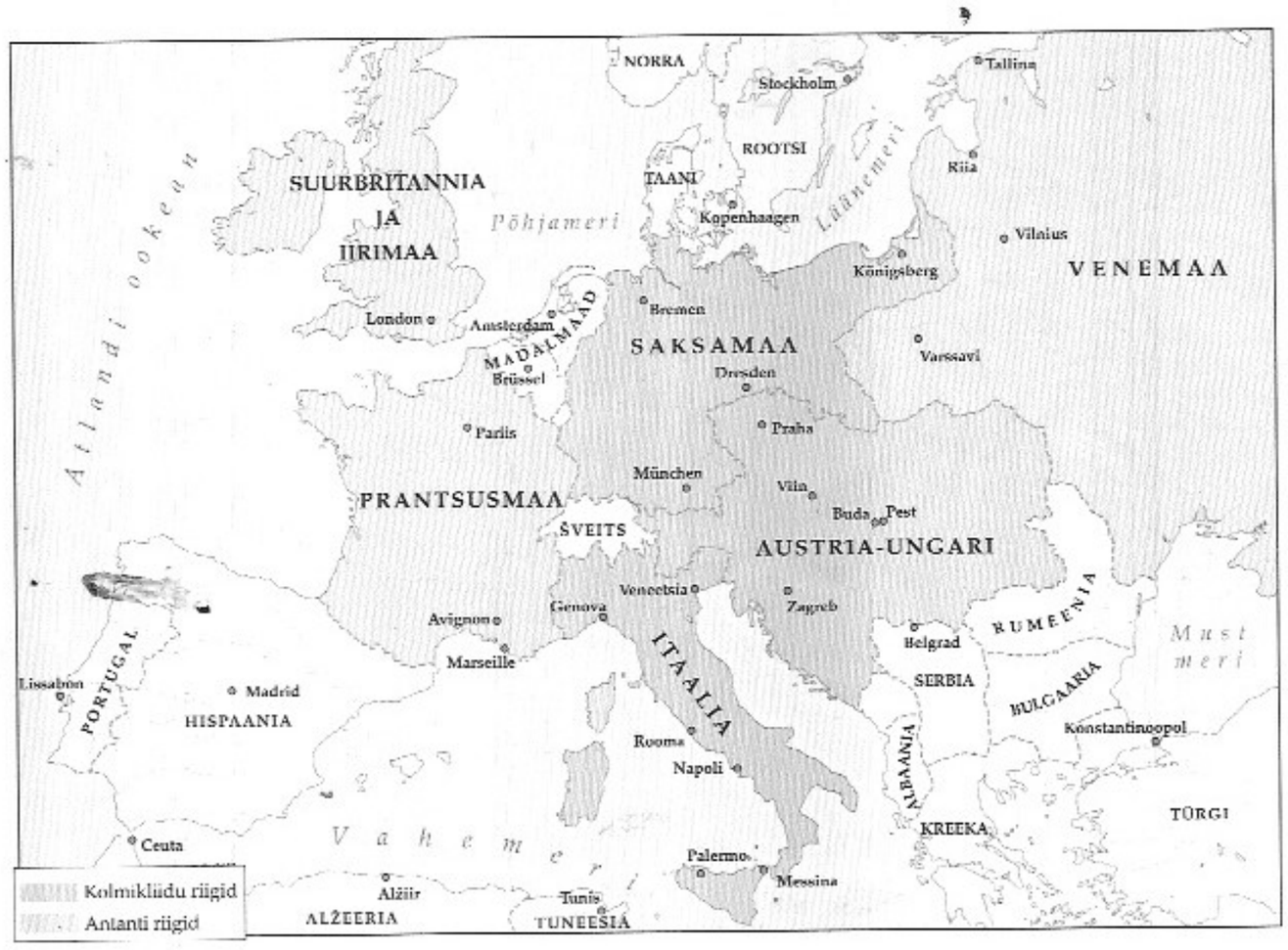

Euroopa jagunemine kahte leeri

KAHE VASTASLEERI KUJUNEMINE

Prantsusmaa liidusuhted Inglismaa ja Venemaaga tõstsid päevakorrale Inglise-Vene kokkuleppe sõlmimise. Venemaa oli liidust Inglismaaga huvitatud, lootes sel teel tugevdada eelkõige oma mõju Musta mere väinade üle, et kindlustada vaba juurdepääsu Vahemerele. Inglismaa püüdis Venemaa abiga pidurdada Saksamaa tugevnemist ja reguleerida omavahelisi suhteid koloniaalvallutuste teostamisel. 1907. aasta augustis sõlmitigi Inglismaa ja Venemaa vahel leping, millega jagati mõjusfäärideks Iraan. Venemaa loobus pretendeerimast Afganistanile.

Inglise-Vene lepinguga sai lõpliku ilme Inglismaa, Venemaa ja Prantsusmaa kolmikkokkulepe ehk **Antant** (Triple Entente). Antant oli vastukaaluks Saksamaa ja tema liitlaste (Itaalia, Austria-Ungari) – keskriikide – poolt 1882. aastal loodud **Kolmikliidule**. Seda liitu oli 1907. aasta juulis pikendatud veel kuueks aastaks.

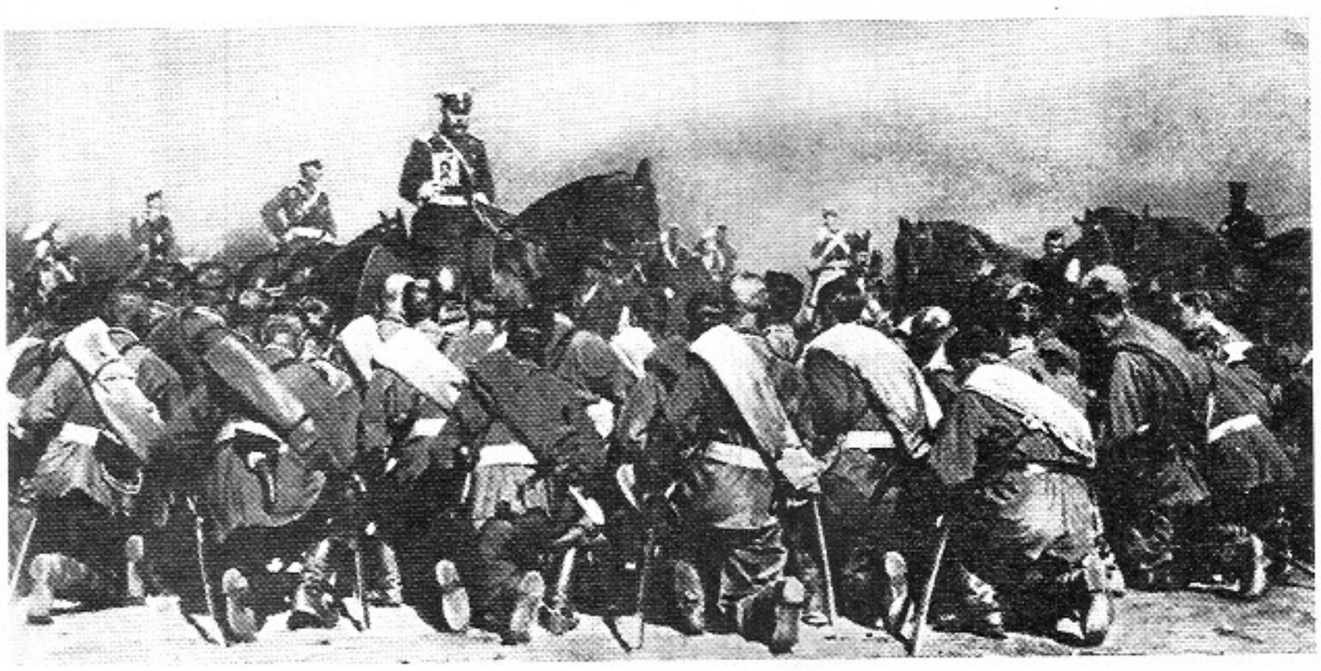

Vene keiser Nikolai II vägesid külastamas

Austria keiser Franz-Joseph (keskel, valges mundris) Viinis ballil

Pärast 1866. aasta lüüüasaamist Preisimaalt ei suutnud Austria ungarlaste iseseisvuspüüüetele enam vastu seista. Moodustati Austria-Ungari kaksikmonarhia, milles ungarlased jagasid võimu austerlastega. Riigil oli ühine monarh, kelle ametlikuks tiitliks oli Austria keiser ja Ungari kuningas. Kummalgi riigil oli ka oma parlament. Et kompenseerida mõju kahanemist Saksamaal ja Itaalias, püüdis Austria-Ungari hõivata uusi territooriume Balkanil.

BOSNIA KRIIS

Rahvusvaheliste pingete ohtlik allikas oli 20. sajandi algul Balkan, kus põrkusid suurriikide vastandlikud huvid. Järjest tugevamaks muutusid ka sealsete rahvaste iseseisvuspüüdlused.

1908. aastal vallandus Bosnia kriis. Bosnia ja Hertsegoviina olid vastavalt Berliini kongressi otsusele (1878) vormiliselt jäänud küll Türgi koosseisu, kuid tegelikult allutati provints Austria-Ungarile. Elanikkond polnud rahul Austria-Ungari okupatsioonivõimuga, provintsis süvenes Serbia-meelne liikumine ning sisemisi pingeid üritas õhutada ka Türgi. Austria-Ungari püüdis probleemi jõuga lahendada: 1908. aasta oktoobris kuulutati Bosnia ja Hertsegoviina liidetuks Austria-Ungariga. See tõi kaasa terava välispoliitilise kriisi, mis siiski ei kasvanud üle sõjaliseks konfliktiks. Antandi riigid olid sunnitud tunnistama Austria-Ungari annektsiooni, sest selle taga oli Saksamaa.

Uue Prantsuse-Saksa piiri märkimine Kongos

TEINE MAROKO KRIIS

1911. aastal puhkes Marokos ülestõus, mis sai ajendiks Prantsuse vägede sissetungile maa siserajoonidesse. Saksamaa kartis, et Prantsusmaa kehtestab kontrolli kogu Marokos, ning otsustas taas sekkuda, algatades sellega teise Maroko kriisi. Uue Maroko kriisi puhkemine pingestas rahvusvahelisi suhteid ning tülipooled valmistusid sõjaks. 1911. aasta novembris sõlmiti siiski Saksa-Prantsuse kokkulepe. Sellega nõustus Saksamaa Prantsusmaa protektoraadi kehtestamisega Marokos. Vastutasuks sai Saksamaa osa Prantsuse Kongost.

Maroko kriisi kasutas oskuslikult ära Itaalia, viies ellu oma ammuse vallutusplaani, hõivates Aafrika põhjaosas Türgi võimu all asuvad Tripolitaania ja Kürenaika. Türgi ei suutnud oma viimaseid Aafrika provintse kaitsta. 1913. aastast hakati neid alasid nimetama Liibüaks. Eestis nimetati Itaalia-Türgi sõda tollal ka Tripoli sõjaks.

BALKANI „PÜSSIROHUKELDER"

Türgi lüüasaamisest julgustatuna ning Venemaa otsesel õhutusel sõlmisid Balkani riigid – Serbia, Bulgaaria ja Montenegro (Tšernogooria) – 1912. aasta Türgi-vastase liidu. 1912. aasta oktoobris puhkes esimene Balkani sõda, milles Türgi sai kiiresti lüüa. Suurriikide vahendusel sõlmiti 1913. aaastal Londonis rahu, millega Türgi kaotas kõik valdused Balkanil (v.a Istanbul) ja osa Ida-Traakiast. Albaania sai iseseisvuse. Vallutatud alade jagamisel võitjate vahel puhkes teine Balkani sõda.

Balkani sõjad tugevdasid Serbia positsioone, millega kaasnes suhete pingestumine Austria-Ungariga. Serbia selja taga seisis Venemaa, Austria-Ungarit aga toetas Saksamaa. Seega jäi Balkan endiselt ärevaks pingekoldeks – „Euroopa püssirohukeldriks", kus võis vallanduda mis tahes rahvusvaheline konflikt. Eelmise sajandi Saksa riigikantsleri ütlus, et järgmine sõda puhkeb „mõnest neetud lollusest Balkanil", hakkas tõeks saama.

Balkani riigid enne Esimest maailmasõda

Sõda Balkanil

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Mis iseloomustab suurriikide poliitikat 20. sajandi algul?
2. Millised riikidevahelised liidud tekkisid?
3. Millised pingekolded kujunesid 20. sajandi algul?
4. Milline koht oli Marokol 20. sajandi alguse rahvusvahelistes suhetes?
5. Miks nimetati Balkanit püssirohukeldriks?

41. SÕJA ALGUS JA KÄIK

SARAJEVO ATENTAAT JA SÕJA ALGUS

28. juunil 1914. aastal tapsid Serbia salaorganisatsioonid Austria-Ungari troonipärija Franz Ferdinandi. Austria-Ungari pealinnas nõuti kohe sõja alustamist Serbia vastu. Kuna Serbia selja taga seisis Venemaa, siis oli Viinil vaja ka Saksamaa toetust. Berliinis oldi suureks sõjaks valmis. Austria-Ungarile anti teada: „Mitte viivitada väljaastumisega." Venemaa nõustus Serbiat toetama. Peterburis visiidil olnud Prantsusmaa president teatas samuti, et prantslased täidavad oma liitlaskohustusi. Inglismaa diplomaatia jättis esialgu mulje, et saareriik jääb suurest sõjast Euroopas kõrvale. Selline hoiak julgustas Saksamaad veelgi aktiivsemalt tegutsema.

Austria-Ungari süüdistas Serbiat Sarajevo mõrva ettevalmistamises. Sellele järgnes diplomaatiliste suhete katkestamine ja 28. juulil 1914. aastal kuulutas Austria-Ungari Serbiale sõja. Serbia poolele asus Venemaa. Seepeale kuulutas Saksamaa 1. augustil Venemaale ja 3. augustil Prantsusmaale sõja. Saksamaa esitas ka Belgiale ultimaatumi, nõudes oma vägede lubamist väikeriigi territooriumile. Belgia keeldus ning pöördus abi saamiseks Inglismaa poole. London nõudis Belgia erapooletuse austamist, kuid saamata vastust, kuulutas Inglismaa 4. augustil Saksamaale sõja. Esimene maailmasõda oli vallandunud.

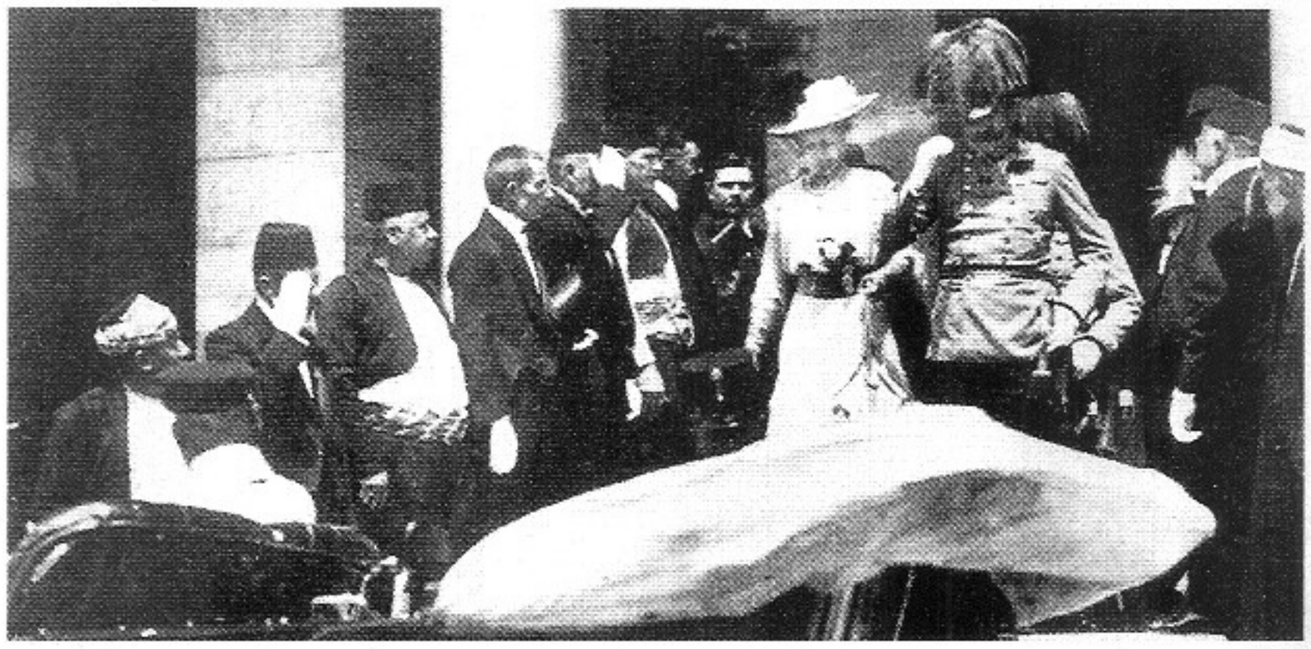

Austria-Ungari troonipärija Franz Ferdinand abikaasaga visiidil Sarajevosse. Pilt on tehtud mõni minut enne atentaati

SÕJAPLAANID

Sõjaks olid valmistunud kõik suurriigid. Suurriikide peamine poliitiline eesmärk oli sõja abil oma positsioonide kindlustamine maailmas. Loodeti oma territooriume suurendada ning uusi koloniaalvaldusi haarata. Selleks koostati konkreetsed sõjaplaanid. Sõja vallapäästmisel etendas erilist rolli Saksamaa püüd leida endale „koht päikese all". Selle maailmapoliitika taga oli paljuski Saksa riigi ja ühiskonna militariseeritus.

Saksamaa sõjaplaan oli välja töötatud kindralstaabi ülema von Schlieffeni [šliifen] eestvedamisel. Schlieffeni plaan oli oma olemuselt välksõja plaan. Kõigepealt tuli tungida läbi neutraalse Belgia Prantsusmaale ja purustada riik pooleteise kuuga, seejärel suunata kõik jõud Venemaa vastu.

Prantsusmaa seevastu oli teinud panuse tugevatele kindlustustele, mis ehitati Prantsuse-Saksa piirile, vältimaks 1870.–1871. aasta katastroofi. Prantsuse väejuhatus jättis kindlustamata suure osa Belgia piirist, kuna sealt lööki ei oodatud.

Venemaa pidi arvestama sõjategevusega kahel rindel – Saksamaa ja Austria vastu. Peaeesmärgiks oli Saksa vägede purustamine Ida-Preisimaal, et kergenda oma liitlase Prantsusmaa olukorda läänerindel.

Inglismaa kavatses oma eesmärgid saavutada teiste abiga, selleks toetas ta rahaliselt oma liitlasi Venemaad ja Prantsusmaad. Euroopasse kavatseti sõdima saata üksnes 70 000-meheline armee.

POSITSIOONISÕDA LÄÄNERINDEL

Sõjategevus läänerindel algas Saksa vägede ootamatu sissetungiga Luksemburgi ja Belgiasse. Kuid oodatud kiiret läbimurret ei toimunud, sest Belgia kindlused osutasid Saksa vägedele visa vastupanu.

1914. aasta augusti lõpul toimus 250 km pikkusel rindel nn piirilahing. Prantsuse armeed ja üks Inglise armee olid sunnitud taganema. Sakslased jätkasid pealetungi ning jõudsid Pariisi lähistele. Septembris alustasid Prantsuse armeed ülemjuhataja kindral Joffre'i [žofr] juhtimisel **Marne'i** [marn] lahingu nime all tuntud vastupealetungi. Saksa väed paisati tagasi. Nii nurjati lõplikult Schlieffeni välksõja plaan. Läänerindel algas positsioonisõda.

1915. aasta aprillis kasutasid sakslased **Ypres'i** [ipr] lähedal esimest korda sõjategevuses gaasi. Klooriballoonid paigutati 6 km ulatuses rindele. Tuul kandis gaasi inglasteni, kes ei osanud arvata, et tegemist on surmatoovate pilvedega. Gaasirünnaku ohvriks langes üle 15 000 sõduri, kellest kolmandik suri. Sama aasta septembris kasutasid gaasi ka inglased.

1916. aastal otsustas Saksa väejuhatus vältida sõja venimist ja vaenlane kiiresti hävitada. Seega tuli rünnakuks valida niisugune objekt, mida prantslased kaitseksid lõpuni ega taganeks. Enim sobis selleks **Verduni** kindlus, mis lukustas juurdepääsu Pariisi. Verduni lahing algas 1916. aasta veebruaris ja kestis 10 kuud. Selle aja jooksul käisid „hakklihamasinast" läbi enneolematud inimhulgad. Mõlemal poolel langes kokku üle miljoni mehe. Kindral Pétain'i [pe'tän] juhtimisel suutsid prantslased Verduni, seega ka oma pealinna kaitsta.

Verduni lahinguga peaaegu samal ajal toimus Prantsuse-Inglise vägede pealetung. See kestis 1916. aasta juulist novembrini ja on tuntud kui **Somme'i** [somm] lahing. Somme'i lahingus kasutati esimest korda lennuväge ja tanke. Saksa rinnet aga läbi murda ei suudetud. Edutult lõppes inglaste 1917. aasta novembris-detsembris ettevõetud tankirünnak Cambrais [kan'bre] linna lähistel.

positsioonisõda – kaevikusõda, sõjategevus pikaks ajaks paigale jäänud rinde tugevasti kindlustatud ja pidevalt täiustatavail positsioonidel; vastandiks on manööversõda

Gaasi ja teiste mürkainete mõju tõkestamiseks võeti kasutusele gaasimaskid

Prantslased Somme'i lahingus
Selles lahingus kaotasid vaenupooled kokku üle 1,3 miljoni mehe.

Esimene maailmasõda Euroopas

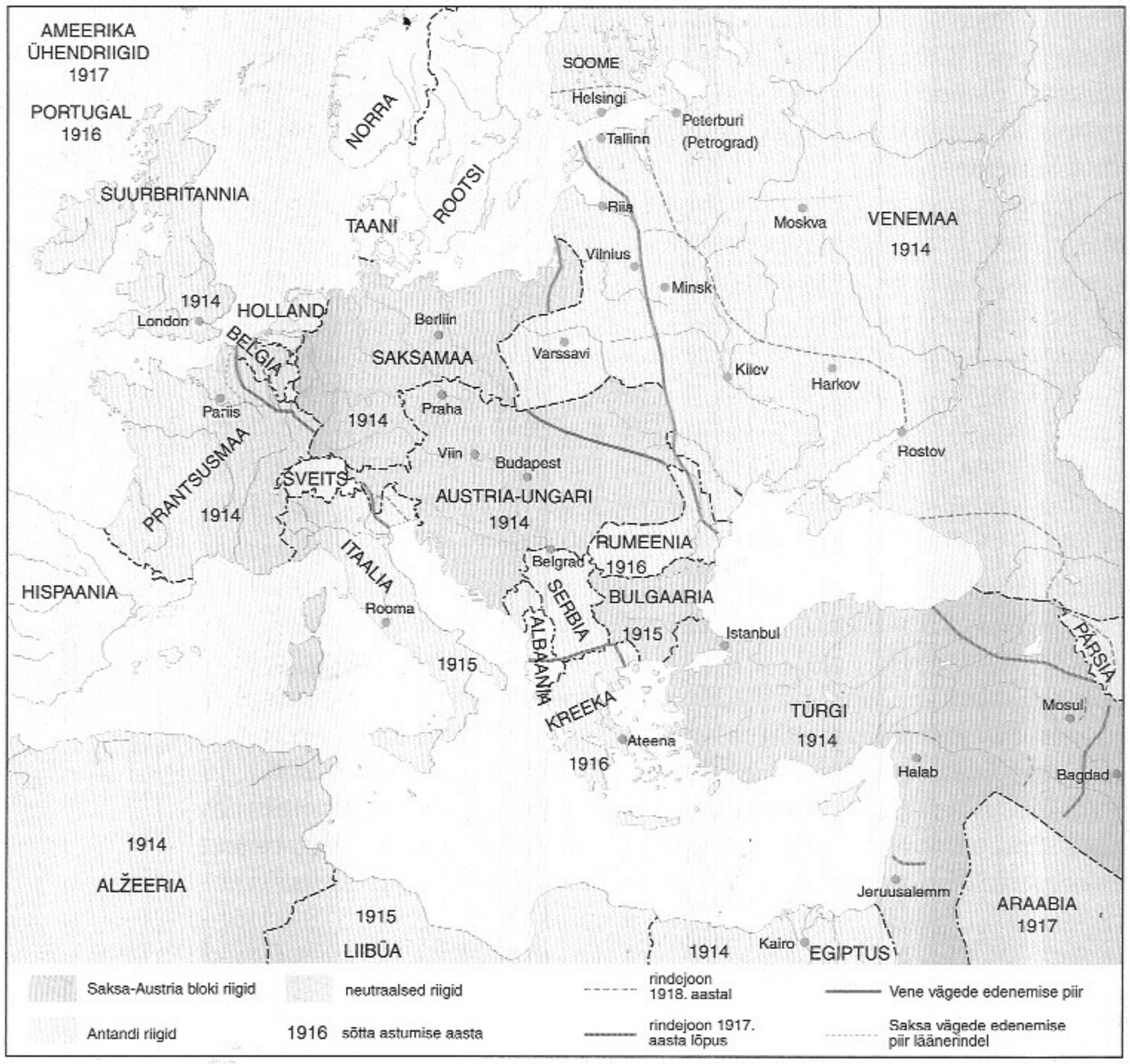

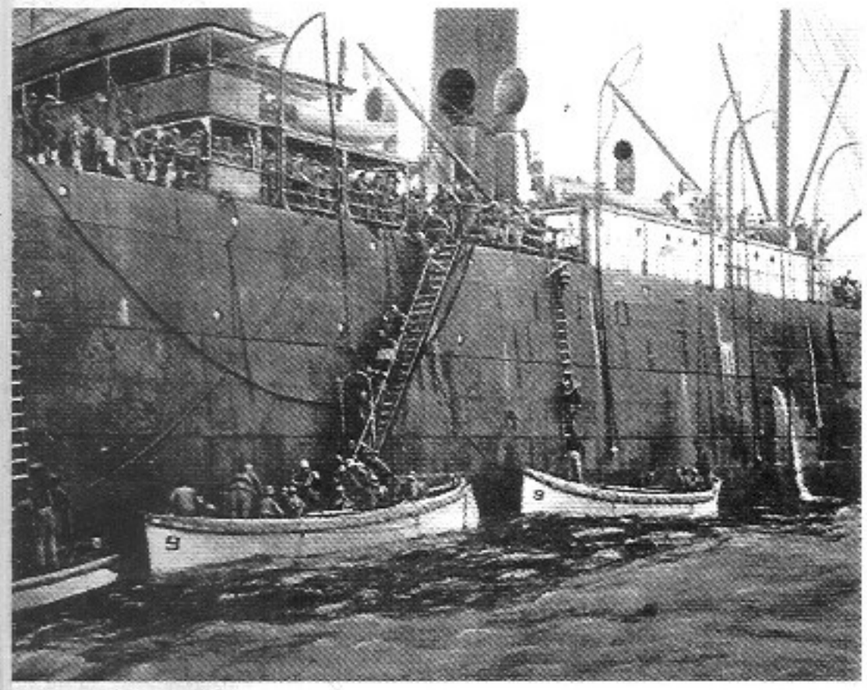

Saksa dessantväelased asuvad Saaremaal Tagalahes paatidesse, et maabuda Sõrves

IDARINNE (1914–1917)

1914. aastal oli Vene väejuhatuse eesmärk vallutada Ida-Preisimaa. Vene väed saavutasidki alguses edu, kuid augusti lõpul toimunud Tannenbergi lahingus purustati üks kahest Ida-Preisimaal tegutsenud Vene armeest. Edukamad oldi Austria vastu. Austria väed sunniti taanduma Karpaatidesse.

Idarindel ei kujunenud välja positsioonisõda nagu läänerindel. Seda arvestades otsustas Saksa väejuhatus anda 1915. aastal pealöögi just idarindel, et Venemaa lõplikult purustada. Saksa vägede ülekaal ja esialgne edu ei toonud siiski kaasa läbimurret. 1915. aasta lõpul stabiliseerus rinne Riia-Daugavpils-Pinsk-Tšernovtsõ joonel.

1917. aasta Veebruarirevolutsiooniga kukutati Venemaal tsaarivalitsus. Võimule tulnud Ajutine Valitsus jätkas küll Venemaa liitlaskohustuste täitmist, kuid edutult. Saksamaa alustas pealetungi ja vallutas 1917. aasta septembris Riia. Järgmisel kuul okupeerisid Saksa väed ka Saaremaa, Muhumaa ning Hiiumaa.

TEISED SÕJATANDRID

Lääne- ja idarinde kõrval käis sõjategevus teistelgi sõjatandritel. Balkanil sõdisid Austria-Ungari ja Serbia. Serbia võitles kangelaslikult. Alles pärast Bulgaaria sõttaastumist Keskriikide poolel 1915. aastal murti lõplikult Serbia sõjaline vastupanu.

1915. aastal kuulutas Austria-Ungari Itaaliale sõja. Itaalia rindel ei saavutanud kumbki pool esimestel aastatel otsustavat edu. 1917. aastal tulid Austria-Ungarile appi Saksa väed ning koos alustati üldpealetungi. Itaalia rinne murti läbi ning sakslased vallutasid Camporetto. Häving-Camporetto all sai lüüasaamise sünonüümiks. Alles hiljem kiiruga kohale toodud Inglise-Prantsuse väed taastasid rindejoone.

1914. aastal astus Saksamaa vastu sõtta Jaapan, vallutades Vaikses ookeanis hulga saari ja mitu tugipunkti Hiinas.

Türgi sõttaastumisel Saksamaa liitlasena tekkisid aga rinded Venemaaga Kaukaasias ning Inglismaaga Lähis-Idas.

Sakslaste propagandaplakat „Jumal karista Inglismaad!"

Sõjaaegses propagandas kasutati meelsasti müüte ja kinniskujundeid. Jumalana kujutatud Saksamaa viha oli suunatud Inglise laevastiku vastu.

SÕDA MEREL JA KOLOONIATES

Inglismaa osavõtt sõjast kindlustas Antandi riikidele ülevõimu merel. Briti ristlejad tõkestasid Saksa kaubalaevade pääsu maailmamerele. Tõsiseks ohuks liitlastele kujunesid aga Saksa allveelaevad. 1915. aasta veebruaris kuulutas Saksa väejuhatus välja allveesõja. Meri Inglismaa ümber kuulutati sõjatsooniks, kõik reisi- ja kaubalaevad tuli nende riiklikust kuuluvusest hoolimata uputada. Nii uputati ka Inglise reislaev Lousitiania, hukkus üle 1200 inimese. Rahvusvahelise üldsuse survel loobus Saksamaa hiljem reisilaevade uputamisest.

1916. aastal otsustas Saksamaa mereblokaadi läbi murda. Kogu Saksa laevastik suundus Põhjamerre, et anda otsustav hoop Inglise laevastikule. 31. mail toimus Taani ranniku lähedal **Jüüti merelahing**. Sõjaajaloo suurimas merelahingus kumbki pool võitu ei saavutanud. Saksamaal jäi mereblokaad läbi murdmata ja ta oli sunnitud loobuma mõttest Inglise laevastik purustada.

Ülevõim merel võimaldas liitlastel kiiresti hõivata ka Saksa koloniad Aafrikas, Aasias ja Okeaanias. Üksnes Ida-Aafrikas suutis väike Saksa grupeering peaaegu sõja lõpuni vastupanu osutada.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Milline sündmus sai Esimese maailmasõja ajendiks ehk ettekäändeks?
2. Millised olid suurriikide sõjaplaanid?
3. Millal ja mis sündmusega algas ilmasõda?
4. Kelle vahel sõda toimus?
5. Millised riigid pidid sõdima kahel rindel?
6. Miks nimetatakse maailmasõja rindeid ida- ja läänerindeks?
7. Millised riigid sõdisid läänerindel ja millised idarindel?
8. Millised uued relvad võeti kasutusele?

42. SÕJA LÕPP JA TAGAJÄRJED

Haavatud sakslane inglaste käes vangis

SAKSAMAA KOKKUVARISEMINE

1917. aasta novembri algul toimus Venemaal riigipööre. Võimule tulnud bolševikud (enamlased) sõlmisid sakslastega idarindel aasta lõpus vaherahu. Saksamaa aga kasutas ära Vene armee nõrkust ja alustas 1918. aasta algul uuesti pealetungi. 1918. aasta märtsis sõlmisid bolševikud Brestis rahu Saksamaa ja tema liitlastega nende esitatud tingimustel. Venemaa loobus Ukrainast, Baltikumist ning osa alasid läks ka Türgile. Kuid Saksa väed jätkasid ikkagi edasiliikumist, hoolimata sõlmitud rahust: vallutati Krimm, viidi väed Gruusiasse ja maabuti Soomes.

Venemaa väljumine sõjast võimaldas Saksamaal oma väed idarindelt läänerindele ümber paigutada. 1918. aasta kevadel oli läänerindele koondatud juba üle 80% diviiside üldarvust. Saksa väejuhatus lootis nüüd läänerindel otsustavat edu saavutada. 1918. aasta märtsist juulini võtsid Saksa väed ette 4 suurt pealetungi. Antandi vägede ülemjuhataja Foch [foš] suutis aga organiseerida eduka kaitse ja valmistus vastupealetungiks, mis algas 1918. aasta septembri lõpul.

COMPIEGNE'I VAHERAHU

desarmeerimine – relvastuse ja relvajõudude likvideerimine või vähendamine; relvitustamine

Saksamaa kurnatud väed ei suutnud 1918. aasta sügisel Antandi rünnakule enam mingit vastupanu osutada. Ebaedu rindel tõi kaasa sisepoliitilise kriisi, mis kasvas üle revolutsiooniks. Samal ajal väljusid sõjast ka Saksamaa liitlased Bulgaaria, Türgi ja Austria-Ungari. Saksamaa varises sõjaliselt kokku.

11. novembril 1918. aastal kirjutati **Compiegne'i** [kon'pjeen] metsas Antandi vägede ülemjuhataja Foch'i salongvagunis alla vaherahule, mis lõpetas Esimese maailmasõja. Saksamaa kohustus kahe nädala jooksul kõigilt vallutatud territooriumidelt oma väed välja viima ja vabastama sõjavangid. Algas desarmeerimine.

	Sõja algul	Mobiliseeritute koguarv	Riigid	Sõja algul	Mobiliseeritute koguarv
Antant:			Keskriigid:		
Inglismaa	400 000	9 500 000	Saksamaa	2 300 000	13 250 000
Prantsusmaa	1 800 000	8 200 000	Austria-Ungari	1 400 000	9 000 000
Venemaa	3 400 000	13 000 000	Bulgaaria	–	2 850 000
Itaalia	–	5 600 000	Türgi	–	–
USA	–	3 800 000			
Teised liitlased	200 000	2 600 000			
Antant kokku	5 800 000	42 700 000	Keskriigid kokku (ilma Türgita)	3 700 000	25 100 000

Sõdivate riikide relvajõud 1914–1918

SÕJA MASTAAPSUS JA SOTSIAALNE PALE

Sõjaks valmistuvad suurriigid ei osanud ette kujutada 1914. aastal vallandunud konflikti ulatust.

Sõda ei jäänud ainult kahe vaenupoole tüliks Euroopa mandril, vaid sinna kaasati järk-järgult teisedki riigid. Antandi poolel astusid sõtta Jaapan, Itaalia, Rumeenia. Eriti oluline oli Ameerika Ühendriikide sõttaastumine 1917. aasta aprillis, see tugevdas Antandi sõjajõude läänerindel. 1918. aasta novembriks oli läänerindel juba üle 2 miljoni Ameerika sõduri. Keskriike toetasid Türgi ja Bulgaaria, kes väljusid aga 1918. aasta sügisel sõjast.

Esimese maailmasõja ajal mobiliseeriti relvajõududesse üle 67 miljoni inimese: Antandi riikides 42 ja Keskriikide poolel 25 miljonit. Sõjas sai surma üle 10 miljoni ja haavata 20 miljonit inimest. Haigustesse ja nälga suri ligikaudu 10 miljonit inimest. Nii totaalset, ühiskonna erinevaid valdkondi haaravat sõda ei osanud ette kujutada ka kõige julgemad sõjateoreetikud.

Mobilisatsioonid ja tohutud inimkaotused mõjutasid tuntavalt rahvastiku arengut ja teravdasid äärmuseni sotsiaalseid probleeme. Sõda halvendas pidevalt inimeste elatustaset. Toiduainete nappus viis mitmel pool näljani. Enamikus sõdivates riikides hakati toiduaineid jagama kaardisüsteemi järgi. Eriti kannatasid need piirkonnad, mis olid otseselt lahingute tallermaaks.

Pikad sõja-aastad purustasid vanad moraalinormid ja tavad ning tõid kaasa suuri vaimseid kannatusi. Ühiskonnas tugevnesid minnalaskmismeeleolud ja moraal käis alla. Samal ajal avardasid kokkupuuted võõraste maade ja kultuuridega inimeste maailmapilti.

Kes oli süüdi maailmasõja puhkemises?

Saksa ajaloolane H. von Kuhl [ku:l]:

Maailmasõja tekkimise põhjused on selged. Need olid Prantsusmaa äärmuseni arenenud šovinism ja soov saada revanši, Venemaa panslavism, piiüd saavutada ülemvõim Balkanil ja Konstantinoopoli vallutamise plaanid, Inglismaa kadedus Saksa laevastiku pärast ja oma võistleja vastu maailmakaubanduses ja tööstuses. Viha meie vastu ühendas neid kõiki, vaatamata omavahelistele tüliküsimustele.

Prantsuse ajaloolane V. Giraud [ži'ro]:

Saksamaa ihkas sõda kõigest hingest, sest ta oli veendunud, et tema võidab tulevase sõja [—]; ta ihkas „värsket ja lõbusat" sõda, lühikest võidurikast sõda, täis vallutusvõimalusi. Kogu mõtlev, töötav, usklik Saksamaa, samuti kogu tööstuslik, kaubanduslik, poliitiline, rahanduslik ja sõjaline Saksamaa ihkas sõda.

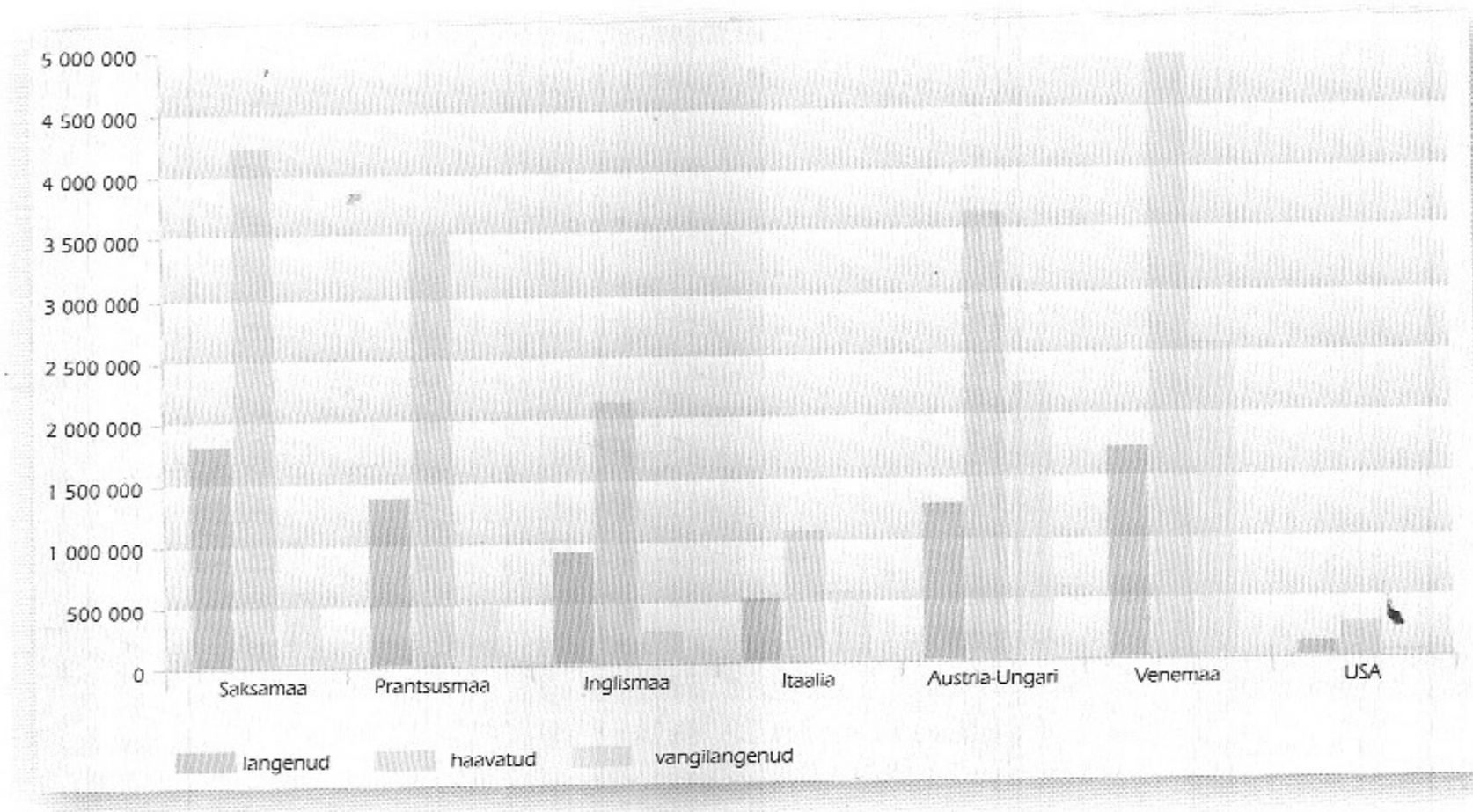

Suurriikide kaotused Esimeses maailmasõjas

Plakateid sõja ajast, neil kutsuti üles kõike sõja heaks ohverdama

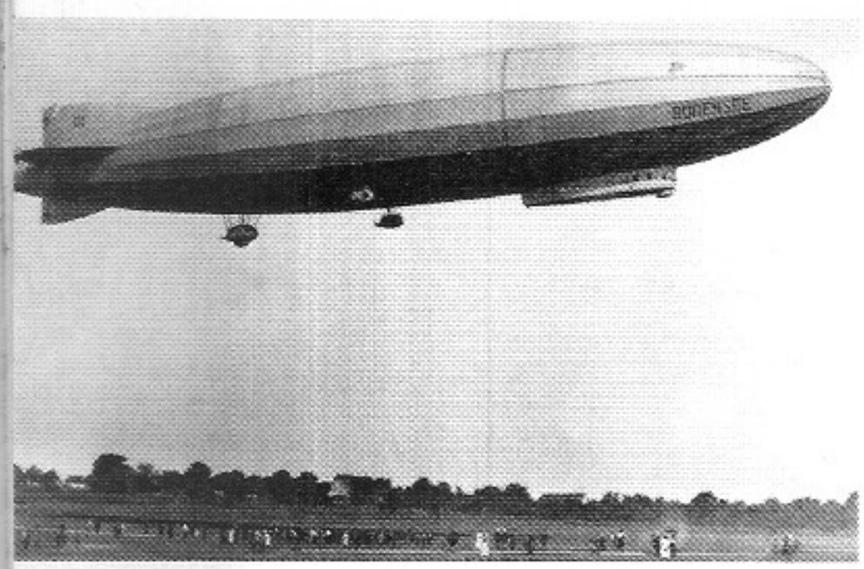

Tsepeliin

SÕDA JA MAJANDUS

Pikaks veninud sõda pööras segamini senised majandussidemed ja tootmiskorralduse sõdivates riikides. Kogu majanduselu allutati relvade, laskemoona ja sõjavarustuse tootmisele. Inimeste igapäevavajadusi rahuldavate tarbekaupade tootmine vähenes. Rindele mobiliseeritud meeste asemel hakati kasutama naiste, noorukite ning sageli ka sõjavangide tööjõudu. Töökäte puudus ning majanduslik laos oli eriti tuntav põllumajanduses. Mitmetes sõdivates riikides kehtestati üldine töökohustus, võeti vastu seadused, mis keelasid esitada palganõudmisi ja streikida.

Majanduselu ümberkorraldamine sõja vajaduste rahuldamiseks ja riiklikud tellimused kasvatasid suurettevõtete kasumeid. Riikide majanduselu hakati tugevalt reglementeerima ja kontrollima. Riik sekkus järjest rohkem majaduselu juhtimisse, hakates jaotama kütet, tööjõudu ja toorainet. Samuti andis riik krediiti nendele ettevõtetele, mis väljastasid sõjatoodangut, ja tasus toodangu eest riigikassast. Riiklikud tellimused olid kasulikud suurettevõtetele ja laostasid väiketootjaid.

SÕJAVASTANE LIIKUMINE

Sõja puhkedes vallandus enamikus riikides suur sõjavaimustus. Sõtta mindi patriotismiga ning püüti unustada poliitilisi erimeelsusi. Saksa keiser Wilhelm II teatas sõja puhkemisel peetud kõnes Riigipäeval: „Ma ei tea enam ühtki parteid, tean ainult sakslasi." Kuid juba esimesed sõjakuud rindel, enneolematud ohvrid ja sõjakoledused hakkasid esialgset vaimustust vähendama. Lihtsõdurid küsisid endalt: kas see sõda on ikka vajalik. Vaimustus asendus sõjatüdimusega.

Elanikkonna majandusliku olukorra halvenemine süvendas sõjavastaseid meeleolusid ka tagalas. See tõi kaasa streigid ja demonstratsioonid paljudes riikides, hiljem lisandus sellele vaenupoolte sõdurite vennastumine rindel.

UUENDUSED SÕJAPIDAMISES

Esimene maailmasõda tõi endaga kaasa olulised muutused sõjapidamises. Selle sõja üheks märksõnaks oli kaeviku- ehk positsioonisõda. Kaevikusõja väljakujunemise eeldusteks olid suurte armeede olemasolu, tulemuslikku kaitset võimaldava sõjatehnika, eelkõige kuulipilduja kasutuselevõtmine ja kaitserajatiste rajamine. Mõistagi sai see toimuda ühiskonna teatud majanduslikul arengutasemel – industriaalühiskonnas.

Maailmasõja ajal tekkisid uued väeliigid: lennu-, tanki- ja õhukaitsesuurtükivägi. Esimesed õhurünnakud tehti tsepeliinidega, mille leiutas krahv Zeppelin 20. sajandi algul. Alles 1917. aastal asendati need pommituslennukitega.

Lennukite kasutamine muutis oluliselt ka senist sõjapidamisviisi. Sõda muutus kolmemõõtmeliseks: lahingutele maismaal ja merel (sh vee all) lisandusid õhurünnakud. See omakorda kaotas varasema selge ettekujutuse rindejoonest, sest lennukiga võis purustusi tekitada ka sügaval tagalas. Psühholoogiliselt olid eriti tulemuslikud õhurünnakud linnadele. Sõja kolmemõõtmelisus kaotas selge vahe sõjaväe ja tsiviilelanikkonna vahel. Ka selles ilmnes Esimese maailmasõja kõikehõlmavus ehk totaalsus.

Sõda andis võimaluse paljud tehnilised leiutised kiiresti ellu rakenda. Sõja-aastatel suurenes autode tootmine ligi viis korda. 1918. aastaks oli maailmas juba miljon autot. Sõda andis olulise tõuke teistegi tootmisharude kiirele arengule ja nende toodangu rakendumisele igapäevaelus.

Uudne sõjatehnika muutis lahingutandri elutuks tühermaaks

JÕUVAHEKORDADE MUUTUSED MAAILMAS

Esimene maailmasõda muutis oluliselt jõudude vahekorda maailmas. Eriti tugevaks muutus Ameerika Ühendriikide majaduslik seisund ja poliitiline mõjukus maailmas. USA kaotused võrreldes Euroopa riikide omadega olid tagasihoidlikud. Saksamaa lüüasaamine oli triumfiks tema põlisvaenlastele Prantsusmaale ja Inglismaale, kuigi võidurõõmu tumestasid tohutud inimohvrid ja üleelatud sõjakoledused. Uue jõuna tuli rahvusvahelisele areenile Nõukogude Venemaa.

Kahe impeeriumi – Venemaa ja Austria-Ungari – lagunemine andis väikerahvastele ajaloolise võimaluse iseseisvumiseks. Austria-Ungari impeerimi rusudest kasvasid välja Austria, Ungari ja Tšehhoslovakkia. Vene tsaririigi kokkuvarisemine avas tee Poola, Leedu, Eesti, Läti ja Soome iseseisvumisele.

Uute riikide teke

Venemaa lagunemisel

06.12.1917 – Soome
16.02.1918 – Leedu
24.02.1918 – Eesti
11.11.1918 – Poola
18.11.1918 – Läti

Austria-Ungari lagunemisel

28.10.1918 – Tšehhoslovakkia
16.11.1918 – Ungari

Suurbritanniast eraldus

21.01.1919 – Iirimaa

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Kuidas mõjutasid 1917. aasta sündmused Venemaal sõja käiku?
2. Millal ja millise sündmusega lõppes Esimene maailmasõda?
3. Millised uuendused toimusid sõjapidamises?
4. Milliseid muutusi põhjustas sõda majanduses?
5. Miks muutus sõja käigus inimeste suhtumine sõtta?
6. Miks öeldakse Esimese maailmasõja kohta „totaalne sõda"?
7. Millised olid Esimese maailmasõja tagajärjed?
8. Millised uued riigid tekkisid Esimese maailmasõja tulemusena?

43. VENE REVOLUTSIOON

Grigori Rasputin

SISEPOLIITLISE KRIISI KUJUNEMINE

Esimene maailmasõda teravdas Venemaa sisepoliitilist olukorda äärmuseni. Venemaa sõjajõud, majandus ja poliitiline süsteem ei olnud selliseks pingutuseks valmis. Tagajärjeks oli majanduslik laos, riigiaparaadi lagunemine ja sotsiaalsete pingete kasv rahva hulgas. Siseriiklikele pingetele lisandusid ebaedu rinnetel ja sõdurite mässumeelsuse kasv.

Ühiskonnas süvenes üldine usaldamatus tsaariperekonna ja valitsuse vastu. Järjest rahulolematumaks muutus ka kodanlus, keda tsaarivalitsus ei lasknud poliitilise võimu juurde. Kodanluse juhid hakkasid avalikult tsaarivalitsust ründama. Salaja räägiti võimalikust riigipöördest Venemaal, et kärpida isevalitsuse võimu.

Keisrivõimu autoriteedile mõjus hukutavalt „pühamees" Rasputini mõjukus õukonnas ja otsene sekkumine riigiasjadesse. Tal oli Nikolai II ja eriti tema abikaasa täielik toetus. Monarhistlikud ringkonnad organiseerisid Rasputini vastu vandenõu ja tapsid ta 1916. aastal, lootes asjatult, et sel viisil päästavad monarhia.

Veebruarirevolutsiooni meeleavaldus Petrogradis. Loosungid nõuavad maad, vabadust ja demokraatlikku vabariiki

ISEVALITSUSE KUKUTAMINE

1917. aasta alguseks oli sisepoliitiline kriis Venemaal saavutanud haripunkti. Veebruaris tekkisid häired Petrogradi (Peterburi) varustamisel leivaga, see teravdas olukorda veelgi. Pealinnas vallandusid massirahutused: streigid, demonstratsioonid ja miitingud. Tänavatel tunglesid näljaste inimeste salgad, rünnati poode ja pagaritööstusi. Rahvaliikumises osalesid järjest rohkem ka sõdurid.

Tsaarivalitsus püüdis esialgu rahvast rahustada ja seejärel juba sõjaväe jõuga maha suruda. Kuid massiliikumine oli selleks ajaks väljunud kontrolli alt, kasvades üle revolutsiooniks.

Rahutused panid aktiivselt tegutsema erinevad poliitilised jõud. 12. märtsil (vana kalendri järgi 27.02) loodi tsaarivalitsuse asendamiseks Riigiduuma komitee. Samal päeval moodustati ka Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Nende kahe organi läbirääkimistel moodustati Ajutine Valitsus. 15. märtsil (vkj 2.03) loobus Nikolai II troonist oma venna Mihhaili kasuks, ametisse asus Ajutine Valitsus eesotsas vürst Lvoviga. Järgmisel päeval keeldus Mihhail keisritroonist ning sellega lõppes ka Romanovite dünastia Venemaal. Sündmusi, mille käigus isevalitsus kukutati, on nimetatud **Veebruarirevolutsiooniks**.

AJUTINE VALITSUS

Isevalitsuse kukutamise järel toimis esialgu omapärane kaksikvõim. Ametlikult oli võimul Ajutine Valitsus, kel polnud aga kuigi palju reaalset jõudu. Seepärast pidi ta arvestama Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu poliitilise surve ja kontrolliga.

Ajutises Valitsuses olid ülekaalus kadettide partei esindajad, kes nägid tulevikus Venemaad demokraatliku vabariigina. Aktiivset tegevust arendasid ka teised kodanluse parteid. Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogus saavutasid aga ülekaalu sotsialistliku suunitlusega parteid. Mõjukaks jõuks olid esseerid ja menševikud, kelle eesmärgiks oli pikaajaliste reformide teel muuta Venemaa sotsialistlikuks riigiks. Revolutsioonipäevil põranda alt välja tulnud bolševikud ei omanud tollal ühiskonnas eriti suurt toetajaskonda. Pagulusest naasnud Vladimir Uljanoviga (Lenin) eesotsas pooldasid nad vägivaldset võimuhaaramist ja proletariaadi diktatuuri kehtestamist, et ehitada Venemaal üles sotsialistlik ühiskond.

Uued võimuorganid ei suutnud aga riigivalitsemisega kõigis valdkondades toime tulla, järgnes poliitiline anarhia ja segadus. Erinevad poliitilised jõud hakkasid võimu pärast võitlema. Bolševikud kutsusid üles Ajutist Valitsust mitte toetama ja püstitasid loosungi „Kogu võim nõukogudele!". Rahvas oli rahulolematu sõja jätkumisega, maaküsimuse lahendamata jätmise ja majandusliku olukorra halvenemisega.

Kui 1917. aasta juulis algasid pealinnas bolševike õhutusel taas ulatuslikud väljaastumised, surus Ajutine Valitsus need sõjaväe abil maha. Riigis kehtestati sõjaseisukord. Ajutise Valitsuse etteotsa sai Aleksander Kerenski.

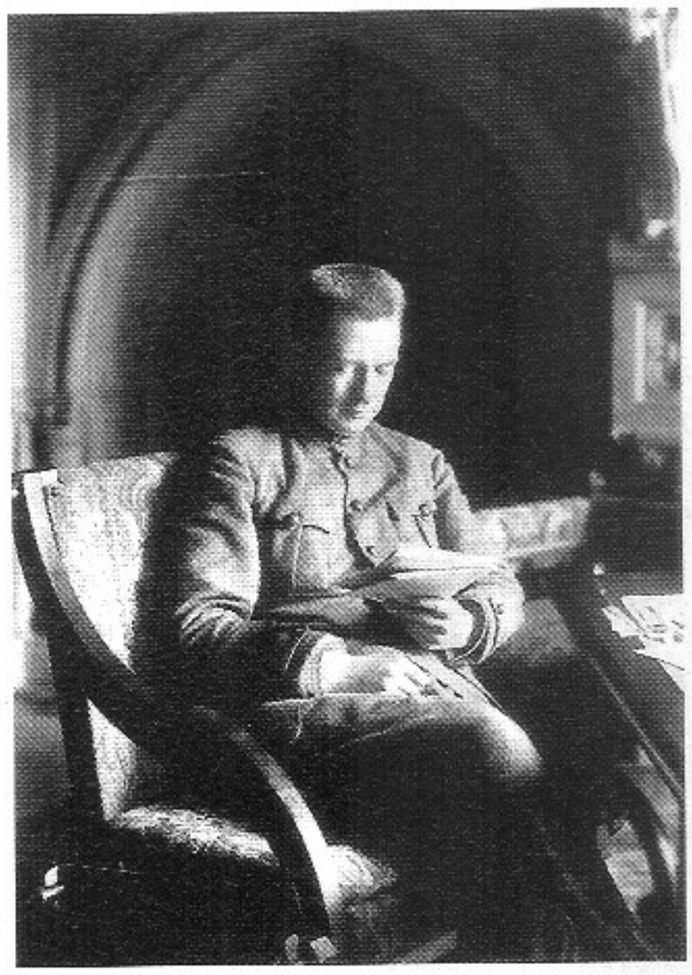

Aleksander Kerenski

Ajutise Valitsuse poliitiline programm (ajalehe Postimees järgi)

Oma praeguses tegevuses on kabinetil järgmised põhjusmõtted juhtnööriks:

1) Täielik ja viibimata amnestia kõigis poliitilistes ja usulistes asjades, selle seas ka terroristlised kallalekippumised, sõjaväes vastuhakkamised, agrarilised süüteod jne.

2) Sõna-, trüki-, koosolekute- ja streikidevabadus ühes poliitiliste vabaduste väljalaotamisega ka sõjaväes teenijate pääle neis piirides, mis sõjatehnika nõudeid silmas pidades võimalikud.

3) Kõikide seisusliste, usuliste ja rahvusliste kitsenduste kaotamine

4) Viibimata ettevalmistamine Asutava Kogu kokku kutsumiseks üleüldise, ühetaolise, otsekohese ja salajase hääletamise alusel, kes riigivalitsemise vormi ja konstitutsiooni kindlaks määrab.

5) Politsei asemele rahva militsaväe seadmine, kelle valitud ülemus ja kes kohaliku omavalitsuse käsualune on.

6) Valimised kohalikkudesse omavalitsusasutusse üleüldise, otsekohese, ühetaolise ja salajase hääletamise alusel [—].

Ülevenemaalise nõukogude kongressi üleskutse võimu ülevõtmisest (7. novembril 1917. aastal)

Nõukogude võim pakub viivitamatult demokraatlikku rahu kõigile rahvastele ja viivitamatult vaherahu kõigil rinnetel. Ta kindlustab mõisa-, udelli- ja kloostrimaade tasuta üleandmise talurahva komiteede käsutusse, kaitseb soldati õigusi, demokratiseerides täielikult sõjaväe, seab sisse tööliskontrolli tootmise üle, kindlustab Asutava Kogu õigeaegse kokkukutsumise, kannab hoolt selle eest, et varustada linna leivaga ja küla esmajärguliste tarbeesemetega, kindlustab kõigile Venemaal elavatele rahvustele tõelise enesemääramise õiguse.
Kongress otsustab: kogu võim kohapeal läheb tööliste ja talupoegade saadikute nõukogude kätte, kes peavadki kindlustama tõelise revolutsioonilise korra.

BOLŠEVISTLIK RIIGIPÖÖRE

1917. aasta septembri algul vallutasid sakslased Riia. Pärast seda püüdis sõjavägede ülemjuhataja kindral Kornilov kehtestada Venemaal sõjaväelist diktatuuri, et lõpetada riigis süvenev anarhia. Ajutine Valitsus kuulutas Kornilovi mässajaks ja lasi ta arreteerida. Need sündmused vähendasid Ajutise Valitsuse populaarsust, mida ei suutnud taastada isegi Venemaa kuulutamine vabariigiks 14. septembril 1917. aastal.

Kornilovi mässukatse, üleüldine kaos riigis, armee lagunemine ja sisepoliitiline ebamäärasus suurendasid bolševike toetajaskonda, kes saavutasid ülekaalu nii Petrogradi kui ka Moskva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogus. Lenini ideelisel eestvedamisel hakati ette valmistama relvastatud riigipööret võimu haaramiseks.

Väljaastumine algas 6.–7. novembri (vkj 24.–25. oktoobri) öösel Petrogradis. Pealinna tähtsamad tugipunktid vallutati ilma erilise vastupanuta. Ajutise Valitsuse liikmed arreteeriti ja võim kuulutati üleläinuks nõukogudele. Bolševike võimuletuleku vormistas 8. novembril II ülevenemaaline nõukogude kongress. Seal moodustati esimene nõukogude valitsus – Rahvakomissaride Nõukogu eesotsas Leniniga. Valitsusse kuulusid ainult bolševikud.

Kuna vana kalendri järgi toimus bolševike võimuletulek oktoobris, siis on need sündmused ajaloos tuntud ka kui oktoobripööre või **Oktoobrirevolutsioon**.

UUE VÕIMU KINDLUSTUMINE

Bolševike kiire edu Petrogradis ei tähendanud siiski veel nende lõplikku võimuletulekut. Mitmel pool tekkisid vastupanukolded uuele võimule. Ilmnesid lahkhelid ka bolševike endi ridades, kuid maksvusele pääses kokkuvõttes Lenini juhitud enamus. Teised sotsialistlikud parteid nõudsid enda kaasamist valitsusse ja Asutava Kogu kokkukutsumist.

Vladimir Iljitš Lenin kõnelemas Moskvas Punasel väljakul 1919. aastal

Bolševike ainuvõimu lõpliku kehtestamise teel oli kõige tõsisem takistus Asutav Kogu. Erinevate poliitiliste jõudude ja rahva hulgas oli populaarne laiapõhjalise rahvaesinduse idee ja bolševikud pidid sellega arvestama.

1917. aasta hilissügisel toimunud Asutava Kogu valimistel saavutasid ülekaaluka võidu esseerid, kelle poolt hääletas 58% valijatest. Bolševikud said 25% ja kadetid ning teised kodanlikud parteid 13% häältest. Asutav Kogu tuli kokku 18. jaanuaril 1918. aastal. Kuna seal võttis maad bolševikele vaenulik hoiak, lahkusid viimased istungilt ja saatsid Asutava Kogu jõuga laiali. 1918. aasta kevadeks oli nõukogude võim kindlustunud enamikus Venemaa piirkondades.

maailmarevolutsiooniidee – bolševike täitumatu soovunelm muuta kogu maailm kommunistlikuks

OKTOOBRIPÖÖRDE TAGAJÄRGEDEST

Bolševike võimuletulek 1917. aastal ei olnud Venemaa jaoks tollal ainuvõimalik lahendus. Poliitiline areng oleks võimaldanud monarhia taastamist, vabariikliku korra kehtestamist, reformistliku sotsialismi ülesehitamist või ka sõjaväelist diktatuuri.

Bolševikele kindlustas võidu nende oskuslik tegevus riigipöörde ettevalmistamisel, sobiva momendi valimine võimuhaaramiseks ning parteidistsipliin. Teised poliitilised jõud ei suutnud sellele vastu seista. Euroopa suurriigid olid seotud käimasoleva sõjaga ega saanud sekkuda Venemaa siseasjadesse. Ajutine Valitsus ei pakkunud sõjast tüdinud ja majandusraskustes vaevlevale rahvale sobivaid lahendusi. Liitlaste nõudel jätkati ka mõttetut sõda. Bolševike loosungid „Rahu! Leiba! Maad!" leidsid seevastu järjest rohkem toetajaid.

Uue võimu üheks põhijooneks oli juba algusest peale vägivald ja igasuguse teisitimõtlemise eiramine. Lühikese aja jooksul keelustati kõik parteid ja hakati oma poliitilisi vastaseid füüsiliselt hävitama. Nõukogude võimu vägivalla ja terrori ohvriks langesid miljonid inimesed.

Bolševike maailmarevolutsiooniidee teostamine tõi kaasa revolutsiooni õhutamise ja hiljem selle puhkemise mitmes riigis.

Keiser Nikolai II perekonnaga

1918. aastal tapeti Venemaa viimane keiser Nikolai II ja tema perekond.

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millised poliitilised sündmused toimusid Venemaal Esimese maailmasõja ajal?
2. Miks viis maailmasõda Venemaa sisepoliitilisse kriisi?
3. Milliseid muutusi tõi kaasa Veebruarirevolutsioon?
4. Mida tähendab kaksikvõim ja kuidas see tekkis?
5. Miks ei olnud rahvas rahul Ajutise Valitsusega?
6. Mis muutus oktoobripöörde tagajärjel?

44. EESTI VABARIIGI LOOMINE

EESTI ESIMESE MAAILMASÕJA AASTATEL

Iisaku rahvas saadab mehi Esimesse maailmasõtta

Esimese maailmasõja puhkemine ei andnud eestlastele mingit valikuvõimalust. Mõlemad sõdivad pooled olid ühtviisi vastuvõetamatud. Venemaa võidu korral võis karta uut venestuslainet, Saksamaa võit seevastu oleks suurendanud veelgi baltisakslaste võimu.

Sõja ajal toimunud mobilisatsioonidega võeti Eestist Esimese maailmasõja rinnetele umbes 100 000 meest. Neist 10 000 langes kodumaast kaugel asunud rinnetel. Sõjaolukord tõi kaasa toidu ja kütte puuduse. Maal oli raskusi põllutöödega, sest hobused võeti sõjaväe tarbeks. Juba 1915. aastaks oli rinne jõudnud Väina (Daugava) jõeni ning lahingud käisid Riia lähistel. Pealetungiva Saksa väe ees hakkasid Eestisse saabuma kümned tuhanded Läti sõjapõgenikud.

Kuigi otsene sõjategevus Eesti alale veel ei ulatunud, valmistas suurt ärevust Saksa sõjalaevade tungimine Liivi lahte. Tekkinud paanikas jõuti õhku lasta Pärnus asunud suur tselluloosivabrik.

autonoomia – omavalitsus, osaline iseseisvus, mis antakse riigi teatud piirkonna elanikele

VEEBRUARIREVOLUTSIOON EESTIS NING OLUKORD RINDEL

Pärast keiser Nikolai II kukutamist läks võim Petrogradis Ajutisele Valitsusele, kes asus ellu viima demokraatlikke reforme. Veebruarirevolutsiooni tulemusena said eestlased võimule nii maakonna- kui ka kubermanguvalitsustes.

Eesti sõjaväelaste demonstratsioon Petrogradis aprilli algul 1917

Demonstratsiooni eesmärk oli avaldada survet uuele valitsusele Eesti autonoomia seaduse kiiremaks vastuvõtmiseks. Tauria palee ette, kus valitsus koos istus, kogunes rongkäiguga enam kui 40 000 eestlast, nende hulgas 12 000–15 000 sõjaväelast 30 orkestriga. Nii suure hulga eestlaste tänavale tulek valmistas tõelist hämmeldust. Oma eesmärgi demonstratsioon täitis: 12. aprillil kinnitas valitsus Eesti autonoomia eelnõu. Esimese rahvana Vene riigi piires olid eestlased saavutanud omavalitsuse, võites selle tänu kiirele tegevusele revolutsiooni mesinädalatel.

12. aprillil (vkj 30. märtsil) 1917 andis Ajutine Valitsus Eestile **autonoomia** Vene riigi koosseisus. Eesti ala ühendati üheks kubermanguks. Kõrgem omavalitsuslik võim uues kubermangus läks rahva valitud Eesti Maapäevale. Senised Vene ametnikud asendati kõikjal eestlastega ning kogu asjaajamine hakkas toimuma eesti keeles. Eesti omavalitsuse etteotsa tõusis 1917. aasta sügisel Konstantin Päts.

Lisaks autonoomiale andis Ajutine Valitus loa Eesti rahvusväeosade moodustamiseks. Erinevatel rinnetel sõdivaid eestlasi asuti koondama kodumaale.

Uuel valitsusel ei õnnestunud peatada sakslaste edasitungi. 3. septembril 1917 vallutasid Saksa väed Riia ja tungisid üle Väina jõe. Rinne jäi nüüd Eestist vaevalt saja kilomeetri kaugusele. Oktoobri algul jõudis sõda ka Eesti pinnale. Sakslased maabusid Saaremaa loodenurgas Tagalahes ning vallutasid kümmekonna päevaga Lääne-Eesti saared.

Jaan Anvelt

OKTOOBRIPÖÖRE

Juba Veebruarirevolutsiooni päevil tekkisid Eestis nagu mujalgi Vene riigis tööliste ja soldatite saadikute nõukogud. Neis valitses kommunistlik mõtteviis ning algusest peale vastandati end demokraatlikule võimule. Palju toetajaid leidsid kommunistid lagunevast Vene armeest. Nõukogudega läks kaasa osa vene töölisi, kellele oli vastuvõetamatu Eesti autonoomia. Kommunistlikud loosungid, mis nõudsid sõja lõpetamist ning talurahvale maa jagamist, leidsid poolehoidu ka sõjast vintsutatud eestlaste hulgas.

Pärast oktoobripööret Petrogradis võtsid kommunistid 9. novembril 1917 võimu üle ka Tallinnas. Siinsete kommunistide ninameesteks olid Jaan Anvelt ja Viktor Kingissepp. Võimule saanud, asuti kohe piirama demokraatlikke vabadusi. Keelati koosolekud, suleti paljud ajalehed, vahistati Veebruarirevolutsiooni järel võimule tulnud Eesti omavalitsustegelasi. Rahva poolt valitud Eesti Maapäev saadeti laiali.

Olulised muudatused leidsid aset majanduses. Pangad, tööstusettevõtted, suurärid, aga ka hotellid ja restoranid riigistati. Mõisnikelt võeti ära nende maavaldus, kuid talurahvale seda maad ei jagatud. Mõisatest moodustati hoopis kommuunid, mille juhtimine usaldati endiste moonakate kätte.

Oktoobripöörde ajal oli kommunistidel Eestis suur poolehoid. Nüüd hakkas see kiiresti kahanema. Pettusid need, kes lootsid uuelt võimult maad saada. Väga paljudele oli vastuvõetamatu kommunistide eitav suhtumine kirikusse ning rahvuslikesse väärtustesse. Toetuse kadumist adusid ka kommunistid ise, ning hakkasid oma poliitika elluviimiseks üha rohkem kasutama terrorit ja vägivalda.

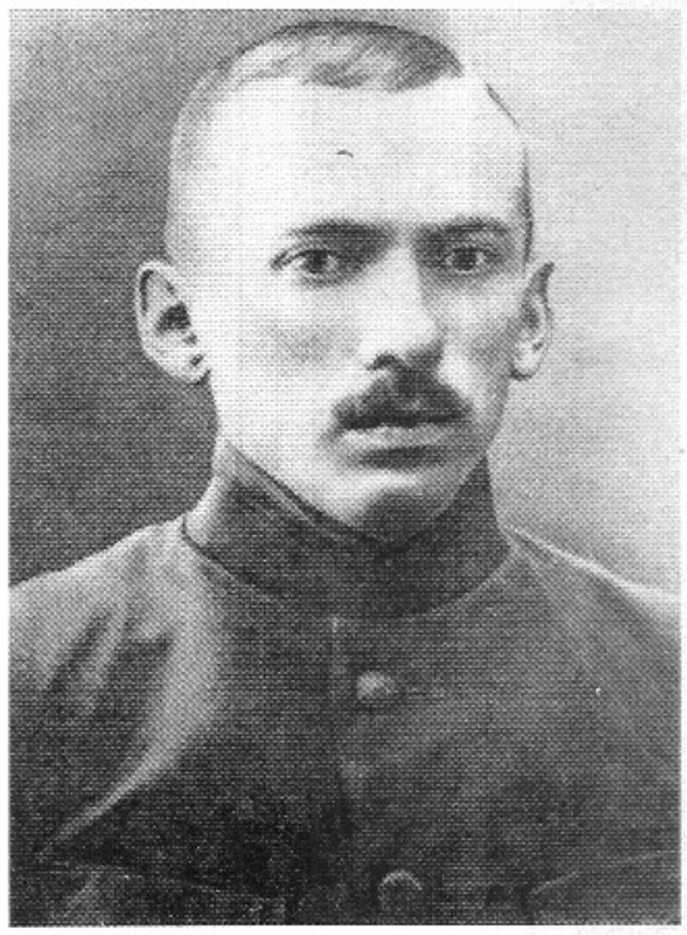

Viktor Kingissepp

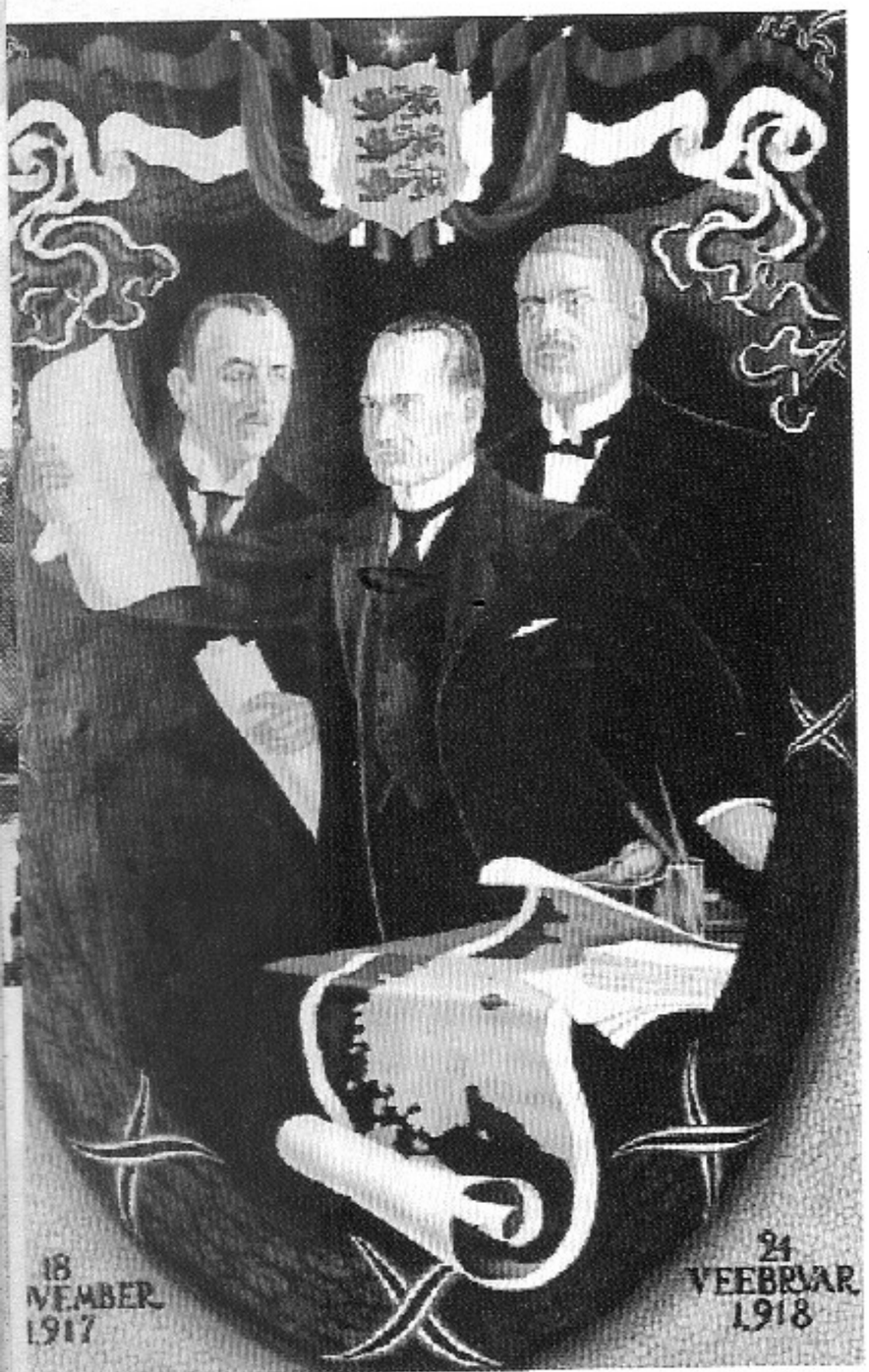

Päästekomitee liikmed Konstantin Konik, Konstantin Päts ja Jüri Vilms

EESTI ISESEISVUSE VÄLJAKUULUTAMINE

Pärast Veebruarirevolutsiooni ei taotlenud eestlased veel täielikku lahkulöömist Venemaast. Demokraatlik riigikord ning ulatuslik autonoomia võimaldasid rahvuslike huvide kaitsmist ka Vene riigi koosseisus. Pärast kommunistide võimuletulekut olukord muutus. Demokraatlike vabaduste asemele astus kommunistlik diktatuur. Sellises olukorras oli ainumõeldav Eesti täielik lahkulöömine kommunistlikust Venemaast. Iseseisvuse saavutamine võimaldas taastada demokraatia. Tekkis ka lootus, et kuulutades Eesti käimasolevas sõjas erapooletuks, õnnestub maad sõjakeerisest eemal hoida.

14. veebruaril 1918 alustasid Saksa väed üldpealetungi, liikudes Saaremaalt üle Suure väina mandrile. Sakslased tungisid Eestisse ka lõuna poolt Läti alalt. Just sellises olukorras otsustas Eesti Maapäeva juhatus kui seaduslikult valitud maa ja rahva esindaja kuulutada välja Eesti iseseisvuse.

Vene armee taganes pealetungivate Saksa vägede eest. Kommunistide võim Eestis varises kokku. Suuremates maakonnalinnades võtsid eestlased taas võimu enda kätte. **24. veebruaril 1918** läks võim ka Tallinnas Maapäeva juhatuse poolt moodustatud Päästekomitee kätte, kes avaldas iseseisvusmanifesti. Sellega kuulutati välja sõltumatu ja demokraatlik Eesti Vabariik. Esimese valitsuse peaministriks sai Konstantin Päts.

Manifest kõigile Eestimaa rahvastele (1918)

Eesti rahvas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseisvuse järele. Põlvest põlve on temas kestnud lootus, et hoolimata pimedast orjaööst ja võõraste rahvaste vägivalla valitsusest, veel kord Eestis aeg tuleb, mil „kõik pirrud kahel otsal lausa löövad lõkendama" ja et kord Kalev koju jõuab oma lastel õnne tooma. Nüüd on see aeg käes.

Ennekuulmata rahvaste heitlus on Vene tsaaririigi pehastanud alustoed põhjani purustanud. Üle Sarmaatia lagendiku laiutab end hävitav korralagedus, ähvardades oma alla matta kõiki rahvaid, kes endise Vene riigi piirides asuvad. Lääne poolt lähenevad Saksamaa võidukad väed, et Venemaa pärandusest omale osa nõuda ja kõige pealt just Baltimere rannamaid oma alla võtta. Sel saatuslikul tunnil on Eesti Maapäev, kui maa ja rahva seaduslik esindaja, jõudes üksmeelsele otsusele rahvavolituse alusel seisvate Eesti poliitiliste parteide ja organisatsioonidega, toetades rahvaste enesemääramise õiguse peale, tarvilikuks tunnistanud Eesti maa ja rahva saatuse määramiseks järgmisi otsustavaid samme astuda: Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.

[—]

Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt võid oma saatust määrata ja juhtida! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla väärilisekс liikmeks kultuurrahvaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütred, ühinegem kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös! Meie esivanemate veri ja higi, mis selle eest valatud, nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks.

Saksa oobersti kohtumine Tartu linnapeaga. Saksa ohvitser teatab, et Saksa väed tulid keisri käsul maad vabastama ja et Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ühinevad jäädavalt Saksamaaga

SAKSA OKUPATSIOON EESTIS

Juba 25. veebruaril jõudsid Tallinnasse taganevate Vene vägede kannul sakslased. Eesti iseseisvust Saksa võimud ei tunnustanud. Märtsi alguseks okupeeris Saksa armee kogu Eesti ala.

Saksa okupatsioon Eestis, mis kestis mandril 9, saartel 13 kuud, oli väga raske aeg. Jätkuvalt oli puudus toiduainetest ja küttest. Eestist veeti välja kõike, mida sõda pidav maa vajas. Kehtestati vali tsensuur. Kirju võis saata vaid lahtises ümbrikus ning saksa keeles. Saksakeelseks muudeti ka kogu asjaajamine. Saksamaa kaugemaks sihiks oli moodustada Eesti ja Läti alal Saksamaaga tihedas liidus olev Balti hertsogiriik. Novembri alguseks jõuti ettevalmistustega nii kaugele, et Riias võidi loodav riik välja kuulutada. Vaid mõni päev hiljem puhkes Saksamaal revolutsioon, mis muutis põhjalikult kogu siinset olukorda: Saksa väed pöördusid tagasi koju, okupatsioonivõim lagunes.

Suhtumises eestlastesse oli juba okupatsiooni algpäevist saadik kindel seisukoht võetud. Seda seletas ajaleht Dorpater Zeitung*: Iseseisvust nõudvat ainult rühm Eesti juhte, kes sakslastes ikka oma vaenlasi näinud ning kellega kõik sakslaste kokkuleppekatsed nurjunud. Eesti talupojale olevat aga tema juhtide õõnestavad teooriad võõrad. [—] Eesti rahvas olevat seesmiselt liiga killustatud ja ebaküps iseseisvuseks. Ainult fantastid võivat loota, et Inglismaa Eestit moskoviitide eest saaks kaitseda. Saksastamist ei pruugi karta: sundkoloniseerimisest ja sundsaksastamisest ei saa juttugi olla. Unistus võimust tuleb aga eestlastel maha jätta. Mitte Inglismaa, kes Iirimaad ikestab ja Hollandit vägistab, pole väikerahvaste kaitsja, vaid Saksamaa. Inglasi ei või Saksamaa mingil tingimusel Baltimaale lasta. [—] Sõjaväe* Pressestelle *poolt hoiatati veel lisaks: Eesti autonoomne puhverriik oleks Saksa ja Vene suurriigi vahel võimatu. Maailmasõda näitavat, kui raske on väikeriikide seisukord: rahutus ja julgeolekupuudus igapidi. Ka rahuajal panevat suurnaabrid oma majandusliku ülemvõimu maksma. Ainult liitumine tugeva riigiga kindlustavat väikerahvaste elu- ja arenemisvõimalusi.*

E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. 1936.

Salk vabadussõjast osavõtjaid 1918/19. aasta talvel

VABADUSSÕDA

11. novembril 1918, samal päeval, mil kirjutati alla Esimest maailmasõda lõpetavale vaherahule, astus Tallinnas taas kokku Eesti Vabariigi valitsus. Olukord oli äärmiselt kriitiline. Esimene maailmasõda oli küll lõppenud, kuid äsja saavutatud iseseisvus oli tõsises ohus. Kommunistlik Venemaa ei leppinud Eesti omariiklusega. Veel samal kuul tungisid üle idapiiri Punaarmee väesalgad. 28. novembril 1918 algas raske Vabadussõda.

Olukorras, kus Eesti kaitsevägi oli alles loomisel, saavutas Punaarmee edu ning vallutas Narva, Rakvere, Võru, Valga ja Tartu. Narvas loodud enamlaste nukuvalitsus kuulutas välja Eesti Töörahva Kommuuni, mis allus täielikult Punaarmee diktaadile. 1919. aasta alguseks oli rinne jõudnud Tallinnast vaid 30 km kaugusele.

Jõudu kogunud Eesti väeosad alustasid nüüd ülemjuhataja Johan Laidoneri juhtimisel hoogsat vastupealetungi. Lahingutest võtsid vabatahtlikena osa ka kooliõpilastest moodustatud väeosad. Eestlaste kõrval võitlesid enamlaste vastu nii siinsed venelased kui ka baltisakslased. Raskel hetkel tulid Eestile appi Soome vabatahtlikud. Ühiste jõududega löödi veebruari alguseks 1919 sissetungijad tagasi. Kevadel tuli Eesti vägedel tagasi tõrjuda uus Punaarmee rünnak. Sõda jätkus veel ligi aasta.

Eesti vabadussõda

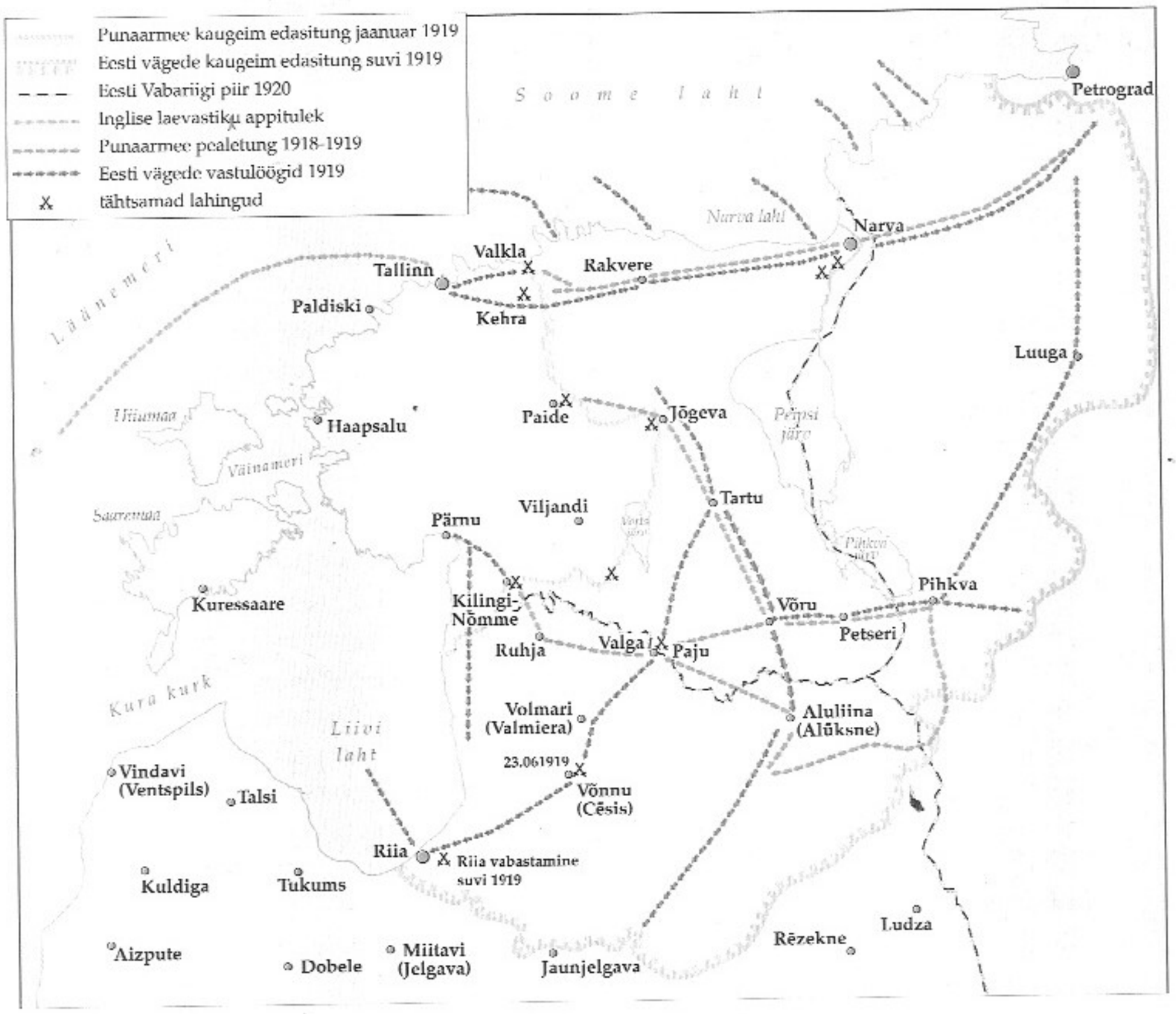

Vabadussõja ajal toimusid ägedad lahingud juunis 1919 Põhja-Lätis peale tungiva Saksa ***Landeswehr***'i vägedega. Võnnu (Cêsis) all 23. juunil 1919 saavutatud võitu tähistatakse tänini võidupühana. Sügistalvel 1919 koondus sõjategevus taas idarindele. Seegi kord õnnestus Eesti rahvaväel Punaarmee pealetung seisatada.

2. veebruaril 1920 sõlmiti Tartus Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel rahu. Võit Vabadussõjas tagas iseseisva ja demokraatliku Eesti riigi püsimajäämise.

Landeswehr – peamiselt Läti ala baltisakslasi koondav maakaitsevägi Vabadussõja ajal

Eesti PIMKURID pöörd Narva rindel

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Kuidas jagunes Eesti ala halduslikult 20. sajandi algul? Kellele kuulus tegelik võim? Millisel tasandil oli võim eestlaste käes?
2. Millised sündmused maailmas ja Venemaal mõjutasid Eesti arengut 20. sajandi algul?
3. Mis muutus Eestis Veebruarirevolutsiooni tulemusena?
4. Millised muutused kaasnesid oktoobripöördega?
5. Millised olid Saksa vägede üldpealetungi tagajärjed Eestile 1918. aasta veebruaris?
6. Millal oli Saksa okupatsioon Eestis? Millised muutused toimusid Saksa okupatsiooni ajal?
7. Millal ja kelle vahel toimus Vabadussõda?

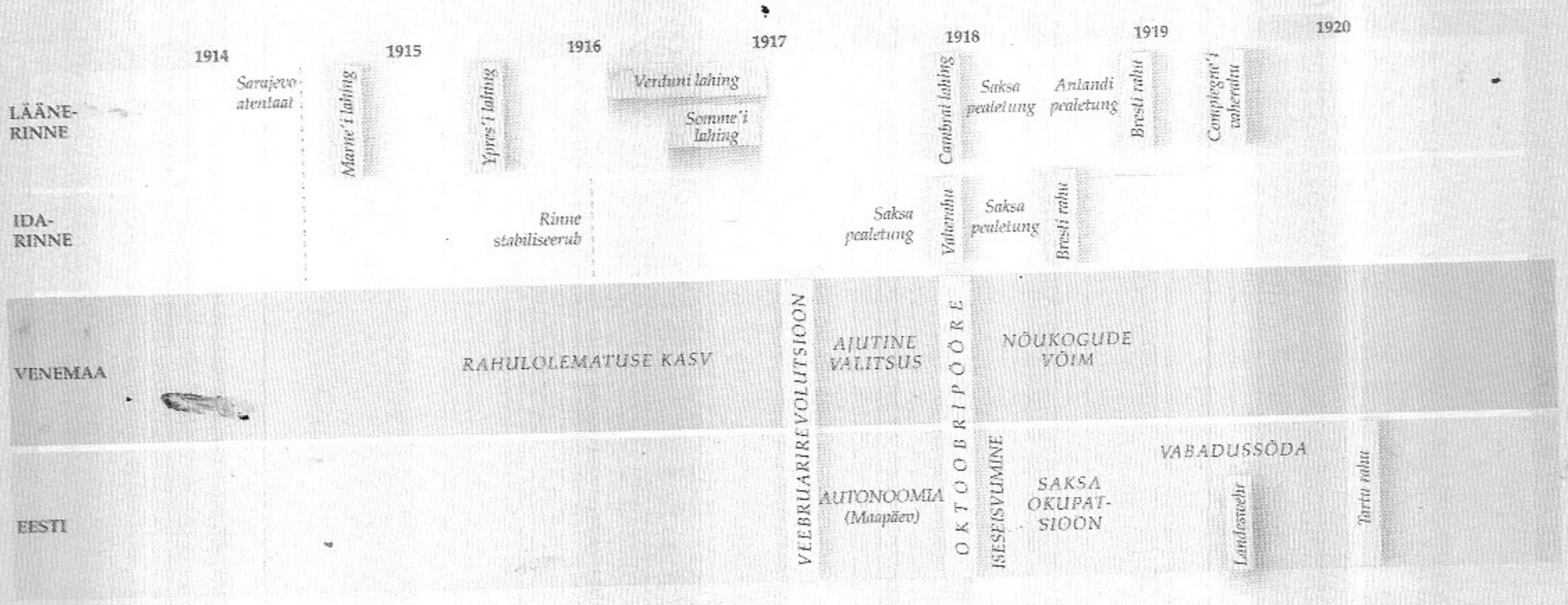

MA TEAN, ET...

20. sajandi algul tulid eriti selgelt esile vastuolud Euroopa kahe mõjukaima suurriigi – Inglismaa ja Saksamaa vahel. Euroopa jagunes kahte leeri: ühele poole jäi Saksamaa ja tema liitlased Austria-Ungari ning Itaalia, teisele poole Prantsusmaa, Inglismaa ja Venemaa. Üheks ohtlikumaks rahvusvaheliste pingete allikaks kujunes Balkani poolsaar, kus põrkusid suurriikide vastandlikud huvid. Kui 1914. aasta juunis tapsid Serbia salaorganisatsioonid Sarajevos Austria-Ungari troonipärija Franz Ferdinandi, vallanduski suur sõda, sest Austria-Ungari taga seisis Saksamaa, Serbiat toetasid aga Venemaa ja tema liitlased. Kõigi sõtta astunud riikide tegelik eesmärk oli oma territooriumid laiendamine.

Sõda käis korraga mitmel rindel. Läänerindel algas see Saksa vägede sissetungiga Prantsusmaa territooriumile. Oodatud kiiret läbimurret aga ei toimunud ja algas positsioonisõda. Idarindel sõdisid Saksamaa ja Austria-Ungari Venemaaga. Sõjategevus käis ka Balkanil, Itaalias, Kaukaasias ja Lähis-Idas ning sõdivate riikide kolooniates Aafrikas ja Okeaanias. Esimene maailmasõda lõppes 1918. aastal Saksamaa ja tema liitlaste kaotusega.

Esimene maailmasõda teravdas Venemaa sisepoliitilist olukorda. 1917. a veebruaris puhkes revolutsioon (Veebruarirevolutsioon), mille käigus isevalitsus kukutati ja võim läks Ajutise Valitsuse kätte. Selles esindatud parteide enamus pooldas Venemaa muutmist demokraatlikuks vabariigiks. Vastasjõuks olid sotsialistlikud tööliste ja soldatite saadikute nõukogud, kes soovisid Venemaa järkjärgulist muutmist sotsialistlikuks riigiks. Aja jooksul muutusid aga kõige tugevamaks jõuks bolševikud, kes korraldasid 1917. aasta oktoobris oma juhi Lenini eestvõttel relvastatud riigipöörde (Oktoobrirevolutsioon) ja kehtestasid proletariaadi diktatuuri.

Maailmasõda ja Venemaal toimunud pöördelised sündmused andsid Eestile ajaloolise võimaluse luua iseseisev riik. Olukorras, kus Vene väed olid sunnitud edasitungivate sakslaste ees taganema, kuulutas Eesti Maapäeva poolt moodustatud Päästekomitee 24. veebruaril 1918. aastal välja Eesti Vabariigi. Kuigi peagi algas Saksa okupatsioon, suudeti pärast Saksamaa kokkuvarisemist ja Vene vägede uut pealetungi oma iseseisvust relvaga kaitsta. Vabadussõda lõppes 2. veebruaril 1920. aastal Eesti ja Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahuga.

ARUTLE JA ANALÜÜSI

1. Miks tekkisid riikidevahelised liidud? Kas oleksid olnud võimalikud ka teistsugused kokkulepped? Põhjenda.
2. Miks ükski 20. sajandi alguse kriisidest ei kasvanud üle sõjaks suurriikide vahel?
3. Kuidas käitusid suurriigid omavahelisi kokkuleppeid sõlmides väikeriikide ja rahvastega? Põhjenda.
4. Miks puhkes Esimene maailmasõda? Kas maailmasõda oleks saanud ära hoida? Põhjenda.
5. Mille poolest erineb positsioonisõda manööversõjast? Miks läänerindel toimus positsioonisõda, idarindel aga manööversõda?
6. Miks Saksamaa kaotas sõja?
7. Mille poolest erines Esimene maailmasõda kõigist varem toimunud sõdadest?
8. Miks iseseisvusid mitmed Euroopa rahvad just Esimese maailmasõja ajal? Miks suurriigid ei takistanud uute riikide sündi?
9. Kas maailmasõja puhkemises oli süüdlasi? Põhjenda.
10. Mis põhjustas Venemaa isevalitsuse kukutamise?
11. Miks õnnestus bolševikel võimule tulla?
12. Kas bolševike võimuletulek oli Venemaa jaoks ainuvõimalik lahendus? Põhjenda.
13. Miks hakati Eesti iseseisvust agaramalt taotlema alles pärast kommunistide võimuletulekut Venemaal?
14. Kas Eesti iseseisvumine oleks teoks saanud ka ilma enamlaste võimuletulekuta? Põhjenda.
15. Miks õnnestus Eestil saavutada Vabadussõjas võit märksa ülekaalukama vastase üle?
16. Kuidas oleks 1917.–1918. a sündmustest Eestis jutustanud: a) Tallinnas elav baltisakslane; b) Maapäeva liige; c) Tallinnas paikneva Vene väeosa sõdur.

MINEVIKUST TÄNAPÄEVA

1. Kas Esimene maailmasõda tõi endaga kaasa ka midagi positiivset? Põhjenda.
2. Millised olid oktoobripöörde tagajärjed Venemaal?
3. Millised olid oktoobripöörde tagajärjed maailmas?
4. Miks loetakse Eesti Vabariigi sünnipäevaks just 24. veebruari? Millist kuupäeva võiks veel lugeda Eesti Vabariigi sünnipäevaks? Põhjenda.

UURI ISE EDASI

Beazley, M. Euroopa ajalugu antiikajast kuni kolmanda aastatuhande koiduni. Tallinn, 2003.

Newark, T. Murrangulised lahingud. Viiskümmend lahingut, mis muutsid ajaloo käiku. Tallinn, 2002.

Keegan, J. Esimene maailmasõda. Tallinn, 2002.

Õun, M. Lahingud kaugetel meredel, 1. Vene-Jaapani sõda ja I maailmasõda. Tallinn, 1995.

Remarque, E. M. Läänerindel muutuseta. Tallinn, 1983.

Hašek, J. Vahva sõdur Švejki juhtumised maailmasõja päevil. Tallinn, 1960.

Radzinski, E. Nikolai II, Venemaa viimane tsaar. Tallinn, 2001.

Radzinski, E. Rasputin, elu ja surm. Tallinn, 2002.

Troyat, H. Rasputin. Tallinn, 1996.

Service, R. Lenin, biograafia. Tallinn, 2002.

Laaman, E. Eesti iseseisvuse sünd. Tartu, 1936.

Eesti iseseisvus ja selle häving. Koostaja M. Laar. Tallinn, 2000.

Eesti ja maailm. XX sajandi kroonika, I: 1900–1940. Tallinn, 2002.

Raud, M. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991.

Turtola, M. President Konstantin Päts. Tallinn, 2003.

LÕPETUSEKS

Kaheksandas klassis õppisid lähemalt tundma uusaja ajalugu. See periood polnud aga sugugi ühtne. 17.–19. sajandi jooksul tegi maailm läbi tohutu suured muutused.

Igapäevaelus vajaminevaid tarbeesemeid ja rõivaid-jalatseid oli sajandeid valmistatud kodus või oli seda teinud küla meistrimees. Kuid Esimese maailmasõja eelsetel aastatel eelistati juba vabrikutooteid, mis olid praktilised, odavad ja küllalt hästi kättesaadavad. Samuti pärineb 19. sajandist palju uuendusi ja leiutisi, ilma milleta me tänapäeval oma elu ette ei kujuta: elektrivalgus, raadio, telefon, rong, auto, lennuk, kino ja plaatidele salvestatud muusika.

17. sajandi algul oli suurem osa Euroopa inimestest maaelanikud ja seotud põllumajandusega. 20. sajandi alguseks oli määratult kasvanud linnaelanike arv, paljud nendest töötasid suurtes tööstusettevõtetes. Viimastes kasutati ulatuslikult masinate tööd, mis kolmsada aastat varem oli üldiselt tundmata. Põllumajanduses ei vajatud enam nii palju töökäsi, sest siingi tegid osa töid ära masinad.

17. sajandil valitseti Euroopa riike enamasti absolutistlikult. Kogu võim oli koondunud ühe isiku ja tema lähikondsete kätte, kes otsustasid nii riigi seisukohalt eriti tähtsaid kui ka vähem olulisi asju. Sada aastat tagasi olid aga nendest samadest riikidest saanud juba kui mitte vabariigid, siis vähemalt piiratud kuningavõimuga riigid. Tähtsaid otsuseid tegid selleks valitud isikud, kellele olid piiratud ajaks antud erivolitused. 17. sajandi alguse riigikorraldus erines tunduvalt tänapäevasest riigist, 20. sajandi alguse riik aga sarnaneb olulisel määral nüüdisaegse riigiga.

Mõne sajandi jooksul veeres üle Euroopa hulgaliselt sõdu, mis tõid endaga kaasa ränki kannatusi miljonitele inimestele: purustati terveid linnu, maa jäi sööti. Mida lähemale meie kaasajale, seda võimsamaid tapamasinaid kasutati ja seda kohutavamad olid sõdade tagajärjed. Jalaväele ja ratsaväele lisandusid Esimese maailmasõja ajal lennukid ja tankid, algeliste püsside asemel võeti kasutusele vintpüssid ja kuulipildujad. Tagajärjeks oli üha kasvav inimohvrite hulk.

Uusajal avardus oluliselt inimeste maailmapilt. Just sel ajal õpiti tundma meie koduplaneedi avarusi. Eurooplastele said tuntuks Ameerika, Aafrika ja Aasia, ka Antarktika. Kuid sealsetele inimestele tõid eurooplaste avastusretked sageli kaasa suuri kannatusi. Nähes võõraid kultuure, ei pidanud eurooplased neid endaga võrdväärseks. Nõnda oli 20. sajandi alguseks suurem osa Aasia ja Aafrika rahvastest pärast suuri maadeavastusi allutatud mõne Euroopa riigi ülemvõimule. Vaid Ameerika riigid saavutasid 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel iseseisvuse.

Meie kodumaa Eesti oli sajandeid võõraste valitseda. Kuigi kuuluti Rootsi, Poola, Taani ja Venemaa koosseisu, olid peremeesteks ikkagi baltisakslased, kelle esivanemad olid saabunud meie maale 13. sajandil. Esimese maailmasõja lõppedes saavutas Eesti viimaks iseseisvuse, mis võideldi välja, relv käes.

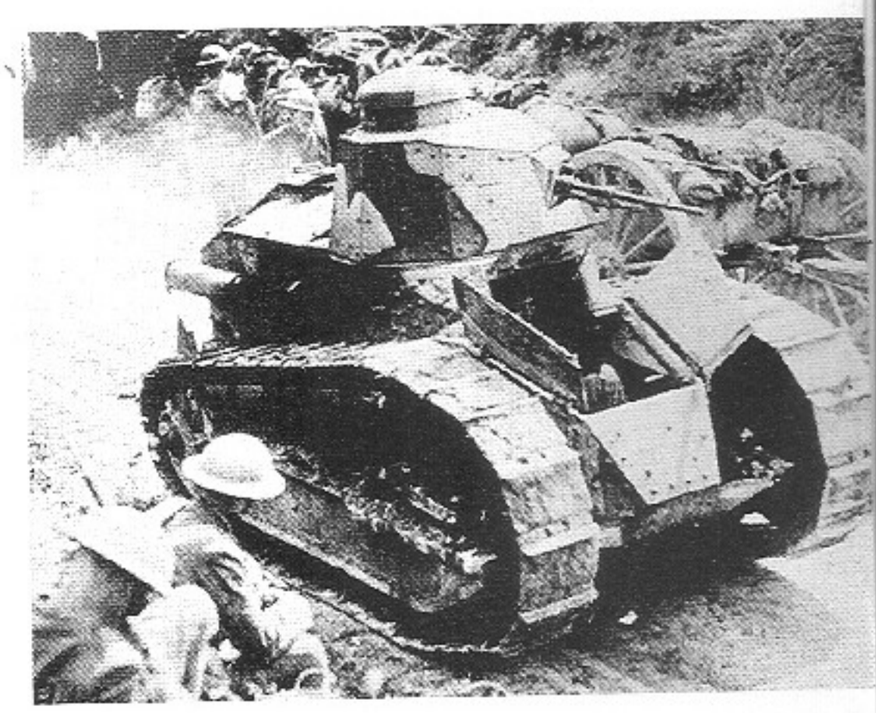

SÕNASTIK

abolitsionistlik liikumine – orjapidamise kaotamist taotlev liikumine Ameerika Ühendriikides

annekteerimine – riigi või maa-ala vägivaldne liitmine ilma otsese sõjategevuseta liidetava riigi sisemisi vastuolusid või väljapääsmatut olukorda kasutades

Antant – Suurbritannia, Prantsusmaa ja Venemaa liit 1907–1917, moodustati vastukaaluks Kolmikliidule

atentaat – tapmiskatse või tapmine, peamiselt poliitilistel motiividel

autonoomia – omavalitsus, osaline iseseisvus, mis antakse riigi teatud piirkonna elanikele

blokaad – riigi eraldamine sõjalise jõuga või majanduslike ja poliitiliste vahenditega, et sundida teda esitatud tingimusi vastu võtma

bolševik – enamlane, kommunist Venemaal

demokraatia – poliitilise korra vorm, kus riigi juhtimine toimub rahva valitud saadikute kaudu ning eksisteerivad demokraatlikud vabadused

demokraatlikud vabadused – sõnavabadus, trükivabadus, koosolekute ja demonstratsioonide vabadus, südametunnistuse vabadus, elukoha valiku vabadus

desarmeerimine – relvastuse ja relvajõudude likvideerimine või vähendamine; relvistustamine

diktatuur – mitte milleski piiratud, seadusega kitsendamatu, jõule toetuv võim

diplomaatia – riigi välispoliitiline tegevus oma huvide kaitsel

dominioon – Briti impeeriumi koosseisu kuuluv omavalitsusega asumaa (Austraalia, Kanada)

eksport – kaupade väljavedu

esseeride partei – tekkis 1901. a Venemaal narodniklike rühmituste ühinemisel

etniline – mingi rahva või selle päritoluga seoses olev

feenid – Iirimaa iseseisvust taotlenud poliitilise salaühingu liikmed 19. sajandil

impeerium – koloniaalriik

imperialism – suurriikide püüe oma territooriumi naabrite arvel laiendada ja endale kolooniaid hõivata

import – kaupade sissevedu

MINU GÜ

impressionism – kunstivool, mis püüdis jäädvustada põgusaid, looja eripärast, vaatenurgast ja hetkemeeleolust sõltuvaid muljeid ja meeleolusid

industrialiseerimine – suurtööstuse arendamine

industriaalühiskond – tööstuse saavutustele tuginev ühiskond

isolatsionism – eraldumise ja erapooletuse taotlus välispoliitikas

Keskriigid – Esimeses maailmasõjas Antandi vastu sõdinud riigid: Saksamaa, Austria-Ungari, Türgi ja Bulgaaria

kodanlus – ühiskonna keskklass, kes vastandab end ühelt poolt aadlile ning teiselt poolt talupoegadele ja töölistele

Kolmikliit – Saksamaa, Austria-Ungari ja Itaalia liit 1882–1915. Itaalia väljus 1915 liidust ja asus sõtta Antandi poolel

koloonia – asumaa

kolonialism – poliitika, mille eesmärk on nõrgemate või vähem arenenud maade allutamine

kommunism – poliitiline õpetus, mis püüab saavutada sotsiaalset võrdsust proletariaadi diktatuuri kehtestamise abil ja mille eesmärgiks on klasside ja eraomandita ühiskond

kommunist – kommunismi pooldaja

kompanii – ühisettevõte

konföderatsioon – lepingu alusel kestvalt liitunud, kuid suveräänsuse säilitanud riikide liit

konservatism – alalhoidlikkus, traditsioonilisi vaateid säilitav ja ajaloolist järjepidevust tähtsustav poliitiline õpetus

konstitutsiooniline monarhia – riigivalitsemisvorm, mille puhul valitseja võimu ulatus on määratud konstitutsiooni ehk põhiseadusega

korruptsioon – ametnike äraostetavus, ametiseisundi kuritarvitamine, kõlbeline laostumine

Landeswehr – peamiselt Läti ala baltisakslasi koondav maakaitsevägi Vabadussõja ajal

latifundium – suurmaaomand

liberalism – vabameelsus, inimeste võrdõiguslikkust ja vabadust tähtsustav poliitiline õpetus

mandžud – Kirde-Hiina hõim, kes tulid 17. sajandil Hiinas võimule ja rajasid Mandžu dünastia

manifest – riigivalitsuse pidulik kirjalik pöördumine elanikkonna poole

manufaktuur – käsitööl ja tööjaotusel põhinev tööstuse varasem vorm

marksism – Karl Marxi seisukohtadel põhinev poliitiline õpetus, mis taotles ühiskonna seniste aluste põhjalikku muutmist; sotsiaalse pöörde pidi ellu viima proletariaat, kes võtab revolutsiooni käigus riigivõimu enda kätte ja loob tootmisvahendite ühisomandusel rajaneva ühiskonnakorra

menševik – sotsiaaldemokraat Venemaal

militariseerima – rahu ajal ühiskondlikku elu sõja ettevalmistamise huvides korraldama, sõjaväelist korda tsiviilelanikkonnale üle kandma

militarism – riigi poliitika, majanduse ja ühiskonna allutamine sõjalise võimsuse taotlusele; avaldub relvajõudude ja relvastuse paisutamises, relvatööstuse ja -kaubanduse eelisarendamises, vallutussõdade pidamises ja demokraatia mahasurumises

mobilisatsioon – sõjaväekohuslaste tegevväkke kutsumine

monarhia – riigivalitsemisvorm, mille puhul riigipea on harilikult eluaegse ja päriliku võimuga monarh (kuningas, keiser, tsaar, sultan)

monopol – (1) ainuõigus, eriti mingi kauba tootmise ja sellega kauplemise ainuõigus; (2) kapitalistlik suurettevõte, mis valitseb tootmist ja turustamist ühes või mitmes tootmisharus

multireligioosne – mitmeusundiline

narodniklus – Venemaal 19. sajandi teisel poolel haritlaskonna hulgas levinud sotsialistlik liikumine, mis rõhutas rahvalikkust ja tagasipöördumist nn ürgvenelike arusaamade juurde

neutraalne – erapooletu

nukuvalitsus – vormiliselt iseseisev, tegelikult teise riigi tahet täitev valitsus

positsioonisõda – kaevikusõda, sõjategevus pikaks ajaks paigale jäänud rinde tugevasti kindlustatud ja pidevalt täiustatavail positsioonidel; vastandiks on manööversõda

privileeg – eesõigus

proletariaat – palgatöölised

protektoraat – mõne suurriigi eestkostealune riik

pärisorjus – talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikust; seda iseloomustas sunnismaisus, kitsendatud omandiõigus, mõisnike politsei- ja kohtuvõim ning teokohustus

rahvuslik liikumine – rahvusliku rõhumise vastane ja rahvusriigi loomist või taastamist taotlev liikumine

rantjee – ainuüksi laenuprotsentidest või väärtpaberituludest elatuv isik

rantšo –loomakasvatusfarm Ameerikas

rassism - maailmavaade, mille järgi rasside vahel ei ole ega peagi olema võrdsust

realism – kunstisuundumus, mis püüab elu kujutada tõepäraselt, käsitledes enamasti tõsiselt ja traagiliselt eeskätt argielu

reform – ümberkorraldus, mille eesmärk on mõningaid uuendusi tehes olemasolev süsteem säilitada

reglementeerima – reeglitele ja ettekirjutustele allutama

revolutsioon – periood ühiskonna ja riigi elus, mille tulemusena vana poliitiline kord asendatakse uuega

sotsiaaldemokraatia – vasakpoolne liikumine, mis taotleb ühiskonna õiglasemaks muutmist demokraatlike vahenditega ja ühiskondlike kokkulepete kaudu

sotsialism – poliitiline õpetus, mis püüab saavutada ühiskonnas sotsiaalset võrdsust

streik – ajutine kollektiivne töökatkestus, mille eesmärk on saavutada streikijate nõudmiste täitmine

šogun – keisri nimel valitsev suurfeodaal Jaapanis

terror – vägivald poliitilises võitluses, mis viib sageli inimeste füüsilise hävitamiseni; hirmuvalitsus

totaalne – täielik, kõikehaarav

tsensuur – kõigi trükiste läbivaatamine riigiasutuste poolt

tsiviilelanikkond – eraisikud, mittesõjaväelased

tšartism – töölisliikumine Inglismaal 19. sajandi 30. aastatel; osavõtjad nõudsid üldist valimisõigust meestele ja teisi demokraatlikke õigusi

tööstuslik pööre – manufaktuuride asendumine masintootmise ja vabrikutega

ultimaatum – ähvardust sisaldav kategooriline nõue

urbaniseerumine – linnastumine

vabariik – riigivorm, mille puhul kõrgemad riigivõimuorganid on valitavad või need moodustab parlament

vald – esialgu mõisapiirkond, mis pärisorjuse kaotamisega muutus talurahva seisuslikuks haldusüksuseks, hõlmates üksnes talupoegi ja talumaad

venestamine – venepäraseks tegemine; tsaarivalitsuse poliitika riigi äärealade poliitilise autonoomia ja rahvuslike eripärade kaotamiseks eesmärgiga muuta kogu impeerium ühetaoliseks

ärkamisaeg – ajajärk Eesti ajaloos, mil eestikeelses kirjasõnas algas rahvuse teadvustamine ning eestlaste hulgas rahvusliku eneseteadvuse ärkamine ja rahvuslik liikumine

KAARDID

Tööstuslik pööre Euroopas 6
Saksa Keisririik 23
Euroopa riikide koloniaalvaldused 19. sajandi lõpul 29
Briti impeeriumi valduste laienemine 32
Sõdivad pooled USA kodusõjas 34
Aafrika 20. sajandi algul 59
Uued riigid Ladina-Ameerikas 63
Euroopa jagunemine kahte leeri 20. sajandi algul 79
Balkani riigid enne Esimest maailmasõda 81
Esimene maailmasõda Euroopas 84
Eesti vabadussõda 98

SKEEMID JA TABELID

Tekstiilitööstuse eksport Inglismaalt 1701–1870 7
Euroopa rahvastiku kasv 1500–1950 8
Esimeste raudteede valmimine 10
Linnarahvastiku osakaalu kasv 1850–1910 12
Sotsialismi jagunemine 17
Suurriikide tööstustoodang 1900. aastal 24
Eesti- ja Liivimaa kubermangu rahvuslik koosseis 1897. a rahvaloenduse põhjal 49
Sõdivate riikide relvajõud 1914–1918 86
Suurriikide kaotused Esimeses maailmasõjas 87

Tallinna Prentsime Lütseum

Kooli nimi

Õpiku nr

ÕPIKU KASUTAJAD

Õppeaasta	Õpilase ees- ja perekonnanimi	Klass
2004/05	Johannes Christopher Staak	VIII A
2005/06	Johann Jõel	VIII A
2006/07	Kaisa Kiisotar	VIII B
07/08	Lehtma	
08/09	Monika Hänna	VIII B
2009/2010	[redacted]	8b
~~20~~2010/11	Élisabeth Adermaa	8B
2011/12	Karl-Martin Karnó	8B

1830 1840 1850 1860

ROMANTISM REA

KLASSITSISM I

1825 ★ 1. raudteeliin

1834 ★ elektrimootor

1837 ★ telegraaf

1839 ★ fotograafia

1846 ★ eetrinarkoos

1850 ★ allveepaat

1859 ★ Darwini „Liikide tekkimine"

1869 ★ keemiliste ele perioodilisuse

1835 ★ revolver

INGLISMAA

32 *1. parlamendi-reform*

37 *Tšartistlik liikumine*

67 *2. parl*

VICTORI

LIBERAALNE PERIOOD

PRANTSUSMAA

24 CHARLES X

30 *Juulirevolutsioon*

LOUIS PHILIPPE *(Juulimonarhia)*

48 *II VABA-RIIK*

52 NAPOLEON III

SAKSAMAA

32 *Hambachi pidu*

RAHVUSLIKU ENESETEADVUSE TÕUS

48 50 *Frankfurdi parlament*

61 62 67 BISM

W

Põhja-Saksa

VENEMAA

25 NIKOLAI I

53 55 56 *KRIMMI SÕDA*

61 *Pärisorjuse kaotamine*

ALEKSAN

SUURED REFORMID

EESTI

46 *Usuvahetus-liikumine*

49 *Liivimaa talurahvaseadus*

56 57 *Eestimaa talurahva-seadus*

Perno Postimees

65 *Vanemuine*

66 *Valla-seadus*

ÄRKAM

ÜLEMINEK TEOTÖÖLT RAHARENDILE

TALUDE PÄRISEKSOSTMINE

VÄLJARÄNDAMISLIIKUMINE

P-AMEERIKA

30 *Indiaanlaste ümberasustamise seadus*

48 *California kullapalavik*

61 62 *Jaosmaade seadus*

65 *Orjuse kaotamine*

ABOLITSIONISTLIK LIIKUMINE

KODU-SÕDA

ME

1880 1890 1900 1910 1920

I S M

M P R E S S I O N I S M

P O S T I M P R E S S I O N I S M

1876 ★ telefon

1879 ★ elektrilamp

1884 ★ bensiinimootor

1885 ★ auto

1883 ★ kuulipilduja

1877 ★ fonograaf

1895 ★ röntgenikiired kinematograafia

1897 ★ raadio

1900 ★ õhulaev

1903 ★ mootorlennuk radioaktiivsus

1905 ★ relatiivsusteooria

1911 ★ tank aatomimudel

84 — *3. parlamendireform*

93 — *Tööerakond*

01

10 14 18

A

EDWARD VII GEORGE V -36

R I T I I M P E E R I U M

KONSERVATIIVNE PERIOOD LIBERAALNE PERIOOD

93 — *Sõjaline liit Venemaaga*

04 — *Inglise-Prantsuse kokkulepe*

I I I V A B A R I I K

82 88 90

R C K I A J A S T U

LHELM I WILHELM II

S A K S A K E I S R I R I I K

sõjaline liit Austria-Ungari ja Itaaliaga

81 — *Sõjaline liit Prantsusmaaga*

93 94 — *I. Vene revolutsioon*

05

ER II ALEKSANDER III NIKOLAI II

V A S T U R E F O R M I D
V E N E S T A M I N E

STOLÕPIN

78 — *Sakala*

96 — *Tõnisson Postimehes*

01 — *Päts Teatajas*

05 — *Revolutsioon*

S A E G V E N E S T A M I N E

NOOR-EESTI LIIKUMINE

TÕÖSTUSLIK TÕUS

REFORMILIIKUMINE

LÄÄNE ALISTAMINE

I M A A I L M A S Õ D A

A I U T I N E V A L I T S U S

17 — *Veebruari-revolutsioon*

NÕUKOGUDE VÕIM

Oktoobri-revolutsioon

18 20 — *VABADUSSÕDA*

EESTI VABARIIK

Autonoomia

ISBN 9985-2-0891-9
9789985208915